

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО

на правах рукопису

УЛЯНОВА ТЕТЯНА ЮРІЇВНА

УДК: 159.9+159.964.21

**ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
КОНФЛІКТНОСТІ ЯК ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Научний керівник:

доктор психологічних наук,
професор
Саннікова Ольга Павлівна

Одеса-2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНФЛІКТНОСТІ ЯК ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ	19
1.1. Підходи до розуміння конфліктності як властивості особистості: історичний та сучасний контексти.....	19
1.1.1. Конфліктність як психологічний чинник розладів у міжособистісних стосунках.....	19
1.1.2. Конфліктність в системі споріднених понять.....	34
1.2. Структура конфліктності як риси особистості.....	40
1.3. Властивості особистості, що виявляють індивідуально-психологічні особливості конфліктності.....	52
Висновки до розділу I.....	61
РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНФЛІКТНОСТІ.....	64
2.1. Організація та методи емпіричного дослідження конфліктності	64
2.2. Аналіз методик, що надають інформацію про характеристики конфліктності.....	69
2.3. Результати апробації оригінального психодіагностичного інструментарію, спрямованого на вивчення схильності до конфліктності.....	74
2.3.1. Процес розробки методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності»	74
2.3.2. Результати апробації методики, спрямованої на діагностику показників схильності до конфліктності.....	86
2.4. Методики діагностики психологічних властивостей особистості, що супроводжують прояви конфліктності.....	103
Висновки до розділу II.....	111

РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНФЛІКТНОСТІ.....	114
3.1. Диференціально-психологічний аналіз конфліктності.....	116
3.1.1. Специфіка тривожності, ризику, ворожості осіб, котрі розрізняються за індивідуально-психологічними особливостями конфліктності.....	116
3.1.2. Особливості комунікативних рис особистості представників різних типів конфліктності.....	143
3.1.3. Конфліктність у співвідношенні з рисами особистості, що приймають участь у процесах регуляції.....	167
3.2. Результати факторизації простору показників конфліктності і обраного спектру рис особистості.....	183
3.3. Психологічна характеристика представників різних типів конфліктності: ідеографічний підхід.....	189
Висновки до розділу III.....	196
ВИСНОВКИ.....	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	204
ДОДАТКИ.....	230

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

№ з/п	Умовні Позначення	Назва методик та показників
Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту – ЕДІСС (О. П. Саннікова, Т. Ю. Ульянова)		
1.	УсПК	Установчий показник конфліктності
Диференціальна діагностика схильності до конфліктності – ДИДІКО-1 (О. П. Саннікова, Т. Ю. Ульянова)		
2	КПф	Психофізіологічний показник конфліктності
3	КЕм	Емоційний показник конфліктності
4	ККо	Когнітивний показник конфліктності
5	КПо	Конативний показник конфліктності
6	ККР	Контрольно-регулятивний показник конфліктності
7	ЗПК	Загальний показник конфліктності
Диференціальна діагностика схильності до конфліктності – ДИДІКО-2 (О. П. Саннікова, Т. Ю. Ульянова)		
8	КПфЕ	Психофізіологічний показник (експертна оцінка)
9	КЕмЕ	Емоційний показник (експертна оцінка)
10	ККоЕ	Когнітивний показник (експертна оцінка)
11	КПоЕ	Конативний показник (експертна оцінка)
12	ККРЕ	Контрольно-регулятивний показник (експертна оцінка)
13	КЗПЕ	Загальний показник конфліктності (експертна оцінка)
Експрес-діагностика показників конфліктності – ЕДІКО (О. П. Саннікова, Т. Ю. Ульянова)		
14	ФДКП	Потреба у конфліктній поведінці
15	ФДКІ	Ініціативність конфліктності
16	ФДКШ	Широта – вузькість проявів конфліктності

17	ФДКЛ	Легкість – утрудненість виникнення конфліктності
18	ФДКУ	Усталеність (стійкість) – мінливість конфліктності
19	ФДКВ	Виразність – невиразність проявів конфліктності
20	ЯКПф	Психофізіологічний показник конфліктності
21	ЯКЕ	Емоційний показник конфліктності
22	ЯКК	Когнітивний показник конфліктності
23	ЯКП	Поведінковий показник конфліктності
24	ЯККР	Контрольно-регулятивний показник конфліктності
Рівень конфліктності (Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель)		
25	ЗРК	Загальний рівень конфліктності
Особистісна агресивність і конфліктність (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов)		
26	ЗАК	Запальність
27	ННАК	Напористість, наступальність
28	ОАК	Образливість
29	НАК	Непоступливість
30	КАК	Компромісність
31	МАК	Мстивість
32	НДІ	Нетерпимість до думки інших
33	ПАК	Підозрілість
34	ПАС	Показник позитивної агресивності особи
35	НАС	Показник негативної агресивності особи
36	УПК	Узагальнений показник конфліктності
Тест опитувальник якісних показників агресивності (О. П. Саннікова, І. С. Мазоха)		
37	АКР	Контрольно-регулюючий показник агресивності
38	АЕП	Емоційний показник агресивності

39	АКП	Когнітивний показник агресивності
40	АР	Агресивна реакція
41	ПАП	Потреба в агресивній поведінці
42	ЗПА	Загальний показник агресивності
Визначення рівня конфліктостійкості (М. П. Фетіскін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов)		
43	ЗКСТ	Конфліктостійкість
Шкала реактивної та особистісної тривожності (Ч. Д. Спілбергер, Ю. Ханін)		
44	РТ	Реактивна тривожність
45	ОТ	Особистісна тривожність
Діагностика ворожості (шкала У. Кука, Д. Медлея)		
46	ВЦ	Цинізм
47	ВА	Агресивність
48	ВВ	Ворожість
Якісні показники схильності до ризику (О. П. Саннікова, С. В. Бикова)		
49	ЕКР	Емоційний показник схильності до ризику
50	КР	Когнітивний показник схильності до ризику
51	ДКР	Конативний показник схильності до ризику
52	КрР	Контрольно-регулюючий показник
53	КОР	Композитна оцінка схильності до ризику
Якісні показники толерантності (О. П. Саннікова, О. Г. Бабчук)		
54	ЕТ	Емоційний показник толерантності
55	КТ	Когнітивний показник толерантності
56	ПТ	Поведінковий показник толерантності
57	ЗПТ	Загальний показник толерантності
Тест-опитувальник емпатії (О. П. Саннікова, О. В. Орищенко)		
58	ЕЕ	Емоційна емпатія

59	КЕ	Когнітивна емпатія
60	ДЕ	Дійова емпатія
61	ПЕ	Предиктивна емпатія
62	ЗПЕ	Загальний показник емпатії
Тест-опитувальник товарищкості (О. П. Саннікова)		
63	Пс	Потреба у спілкуванні
64	Іс	Ініціативність у спілкуванні
65	Ш	Широта спілкування
66	Л	Легкість спілкування
67	У	Усталеність спілкування
68	В	Виразність спілкування
Впевненість у собі (В. Г. Ромек)		
69	ВуС	Впевненість у собі
70	ВССм	Соціальна сміливість
71	ВІСк	Ініціатива у соціальних контактах
Тест-опитувальник компонентів асертивності – ТОКАС (О. П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подоляк)		
72	АсЕ	Афективний показник асертивності
73	АсК	Когнітивний показник асертивності
74	АсП	Поведінковий показник асертивності
75	АсКР	Контрольно-регулятивний показник асертивності
76	АсЗаг	Композитна оцінка асертивності (узагальнена)
Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник FPI		
77	F I	Невротичність
78	F II	Спонтанна агресивність
79	F III	Депресивність
80	F IV	Роздратованість
81	F V	Товарищкість

82	F VI	Врівноваженість
83	F VII	Реактивна агресивність
84	F VIII	Сором'язливість
85	F IX	Відкритість
86	F X	Екстраверсія – інтроверсія
87	F XI	Емоційна лабільність
88	F XII	Маскуліність – фемінність
16-PF особистісний опитувальник (Р. Кеттелл)		
89	A	A (+) афектотимія – A (-) сизотимія
90	C	C (+) сила «Я» – C (-) слабкість «Я»
91	D	D(+) занепокоєність- D(-) врівноваженість
92	E	E (+) домінантність – E (-)конформність
93	F	F (+) безпечність – F (-) заклопотаність
94	G	G (+) сила – G (-) слабкість «Понад – Я»
95	H	H (+) сміливість – H (-) боязкість
96	I	I (+) м'якосердність – I (-) жорсткість
97	L	L (+) підозрілість – L (-) довірливість
98	M	M (+) мрійливість –M (-) практичність
99	N	N (+) проникливість –N (-) наївність
100	O	O (+) схильність до відчуття провини – O (-) самовпевненість
101	Q1	Q1 (+) радикалізм – Q1 (-) консерватизм
102	Q2	Q2 (+) самодостатність – Q2 (-) залежність від групи
103	Q3	Q3 (+) високий самоконтроль – Q3 (-) низький самоконтроль
104	Q4	Q4 (+) напруженість – Q4 (-) розслабленість

10 5	QI	QI (+) екстраверсія – QI (-) інтроверсія
10 6	QII	QII (+) тривожність – QII (-) емоційна стабільність
10 7	QIII	QIII (+) кортикальна жвавість – QIII (-) сензитивність
10 8	QIV	QIV (+) незалежність – QIV (-) покірність

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні соціальні процеси розвитку суспільства характеризуються зростаючим динамізмом суспільно-політичного життя, гострими соціально-економічними перетвореннями, та значними соціокультурними трансформаціями. У таких життєвих умовах, швидко і хаотично відбуваються зміни, створюються нові життєві ситуації, що частіше розв'язуються конфліктами. Найбільше загострення одного з проявів таких змін відбувається в галузі міжособистісних стосунків, що виявляється у зростанні напруження, проявах ворожості, конфліктності тощо. Актуальність дослідження спричинена не тільки змінами, що відбуваються у сучасному суспільстві, а й нагальністю розробки суто теоретичних засад вивчення конфліктної поведінки, її ресурсів, властивостей особистості, що супроводжують прояви конфліктності та її індивідуально-психологічних особливостей. Розробка даної проблеми також спричинена вимогами практики, спрямованої як на супровід та корекцію поведінки осіб, які виявляють схильність до конфліктності у процесі спілкування, у тому числі професійного, міжособистісної взаємодії тощо, так і на розвиток саморегуляції конфліктності.

Вивчення конфліктності особистості в сучасній науці здійснюється в міждисциплінарному науковому просторі, про що свідчить інтерес до цього феномена з боку філософії, соціології, культурології, історії, педагогіки, психології, психотерапії. Вагомий внесок стосовно розуміння конфлікту та конфліктності зробили як зарубіжні науковці минулого (Г. Зіммель, Л. Козер, К. Левін, К. Томас, З. Фрейд), так і сучасні психологи (А. Я. Анцупов, Н. В. Гришина, А. А. Гостєв, І. В. Грошев, Г. Є. Грігор'єва, В. Г. Зазикін, Є. П. Ільїн, М. М. Кашапов, Є. С. Кузьмін, С. Д. Максименко, Ю. Б. Максименко, І. С. Мазоха, М. І. Пірен, І. С. Почакаєва, О. П. Саннікова, Ю. Г. Черножук, П. А. Сергоманов, В. А. Соснін, Є. І. Степанов, Б. І. Хасан, О. Я. Чебикін, А. І. Шипілов). Психолого-педагогічні аспекти цієї проблеми

знайшли відображення в працях П. П. Блонського, Л. С. Виготського, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, А. С. Залужного та ін.

У вітчизняних дослідженнях розглядається загальна теорія конфліктів (А. Я. Анцупов, В. В. Дружинін, В. М. Кудрявцев, Д. С. Конторов, М. І. Леонов та ін.); вивчаються характеристики конфліктів та конфліктної поведінки особистості, як загальні, так і специфічні (А. Я. Анцупов, С. В. Баклановський, Є. М. Богданов, Н. В. Гришина, А. А. Єршов, Б. В. Коваленко, В. М. Кудрявцев, М. І. Леонов, Л. А. Петровська, С. Л. Прошанов, А. М. Сухов); аналізуються психологічні чинники конфлікту (О. М. Богданов, В. Г. Зазикін, Н. В. Гришина, Н. С. Нечаєва, Т. С. Сулімова та ін.); досліджуються психологічні характеристики конфліктних особистостей (В. Г. Зазикін, О. В. Зайцева, М. М. Кашапов, М. В. Крогіус, А. М. Сухов); рольова поведінка в конфлікті (О. Г. Баранов); стратегії, стилі й тактики конфліктного протиборства та методи вирішення конфліктів (Н. В. Гришина, А. С. Гусєва, С. М. Ємельянов, В. В. Козлов, В. І. Лебедев та ін.) тощо. Феномен конфліктності вивчався в контексті властивостей особистості (А. Я. Анцупов, Є. М. Богданов, В. Г. Зазикін, Н. В. Гришина, М. М. Кашапов, М. В. Крогіус, Б. В. Коваленко, Г. В. Ложкін, Ю. П. Платонов, К. Томас та ін.), міжособистісних стосунків (М. І. Пірен, Л. А. Петровська, В. Шейнов, та ін.), як показник соціально-психологічного клімату групи (М. М. Обозов, Б. І. Хасан, Ю. В. Оболонський, Л. І. Уманський та ін.), як явище, що характеризує якість менеджменту та стан суспільства у цілому. Проблеми конфлікту й конфліктної взаємодії в управлінні присвячені дослідження А. Бандури, Д. Кайдалова, О. Ковальова А. А. Урбанович та ін.

Однак, незважаючи на актуальність означеної проблеми, слід наголосити на дефіцит спеціальних досліджень, спрямованих на вивчення конфліктності як стійкої властивості особистості, її структури, ознак, психологічних чинників, індивідуально-психологічних особливостей та їх проявів. Наявні в сучасній психології нечисленні роботи не надають цілісного

уявлення про схильність до конфліктної поведінки особистості, оскільки віддзеркалюють лише окремі аспекти цього психологічного феномену.

Таким чином, важливість і актуальність порушеної проблеми, недостатня її наукова розробка, відсутність відповідного концептуального підходу до вивчення конфліктності як властивості особистості спричинили теми дисертаційного дослідження «Індивідуально-психологічні особливості конфліктності як властивості особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано згідно з тематикою науково-дослідної роботи кафедри загальної та диференціальної психології «Особистісне зростання психолога, педагога на етапі професійного навчання: диференціально-психологічний аналіз» (номер держреєстрації № 0114U000016), що входить до тематичного плану Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Тему дисертації затверджено Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 8 від 27 березня 2014 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 17 червня 2014 р.).

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні індивідуально-психологічних особливостей конфліктності.

Завдання дослідження:

1. На підставі теоретико-методологічного аналізу психологічних джерел узагальнити інформацію про конфліктність, розглянути психологічний зміст та специфіку феномену, вивчити його структуру, експлікувати та описати покомпонентний склад ознак, теоретично виявити спектр рис особистості, що супроводжують її прояви.

2. Скласти програму емпіричного дослідження, розробити оригінальні психодіагностичні процедури, що спрямовані на діагностику показників конфліктності та створити комплекс методик, що діагностують гіпотетично пов'язані з конфліктністю властивості особистості.

3. Вивчити співвідношення показників конфліктності та широкого спектру властивостей особистості (агресивність, ворожість, схильність до ризику, толерантність, емпатію, товариськість, тривожність, впевненість у собі, асертивність тощо).

4. Емпірично дослідити індивідуально-психологічні особливості конфліктності та їх прояви, що виявляються у специфіці рис особистості, котрі співвідносяться із конфліктністю.

Об'єктом дослідження є психологічні особливості особистості з різною схильністю до конфліктної поведінки (конфліктності).

Предмет дослідження – індивідуально-психологічні особливості конфліктності як властивості особистості.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: принципи системно-структурного підходу до розуміння особистості (Б. Г. Ананьєв, П. К. Анохін, В. О. Ганзен, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, В. С. Мерлін, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, О. П. Саннікова та ін.); принципи психологічної детермінації (К. О. Абульханова-Славська, В. Г. Асєєв, О. Г. Асмолов, І. С. Кон, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, О. Я. Чебикін та ін.); основи диференційно-психологічного підходу та фундаментальні праці з індивідуальних відмінностей (А. Анастазі, Є. П. Ільїн, В. Д. Небиліцин, Б. М. Теплов, В. Д. Шадріков та ін.); методологія організації психологічного теоретико-емпіричного дослідження (Л. Ф. Бурлачук, О. О. Бодольов, В. М. Дружинін, К. М. Гуревич, А. Д. Наследов та ін.); положення про особистість як про активний суб'єкт діяльності (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський, Т. В. Дегтяренко, Г. С. Костюк, Б. Ф. Ломов, С. М. Симоненко, Л. З. Сердюк, Л. А. Снігур, А. В. Фурман); континуально-ієрархічна концепція особистості (О. П. Саннікова); сучасні наукові уявлення щодо конфліктності (Є. М. Богданов, В. Г. Зазикін, Н. В. Грішина, Г. Є. Грігор'єва, Н. І. Добіна, Є. П. Ільїн, О. В. Зайцева, М. М. Кашапов, Н. Г. Корчагіна, Є. С. Кузьмін, М. І. Леонов, К. М. Роліч, І. М. Свіріденко, Ю. П. Платонов, Л. А. Петровська, В. Шейнов та ін.); теорія агресивності

(А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Д. Зільманн, Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов, І. С. Мазоха, Д. Річардсон та ін); положення про асертивність і впевненість у собі (В. Капоні, А. Лазарус, Н. М. Подоляк, В. Г. Ромек, О. І. Санніков, В. А. Шамієва та ін.); теоретичні уявлення про комунікативну сферу особистості (О. Г. Бабчук, О. А. Орищенко О. П. Саннікова та ін.); концепція ризику (С. В. Бикова, Т. В. Корнілова, Ю. Б. Максименко, В. А. Петровський, О. І. Санніков, О. П. Саннікова).

Методи дослідження. У дисертаційній роботі використовується система методів та процедур отримання даних, що включає: 1) *теоретичні* методи (аналіз та систематизація теоретичних підходів та емпіричних результатів, що містяться у наукових літературних джерелах в контексті предмета і завдань дослідження); 2) *емпіричні* методи: (опитування, тестування, метод самозвітів (твори за означеною темою), контент-аналіз; 3) методи *математичної* обробки даних: статистичні та аналітичні, що виконуються за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13,0 for Windows, та якісного аналізу даних (метод «асів», «профілів»), t-критерій Стьюдента для пошуку значущих міжгрупових відмінностей).

Психодіагностичний комплекс методик склали: 1) методики, що спрямовані на вивчення різнорівневих показників конфліктності; 2) методики, що діагностують показники спектру рис особистості, що аранжують прояви конфліктності.

Для дослідження показників конфліктності відповідно до вимог психометрики розроблені у співавторстві з науковим керівником такі методики: процедура «Експрес-діагностика показників конфліктності» (ЕДІКО), тест-опитувальники «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» (ЕДІСС) та «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО). Задля діагностики характеристик конфліктності задіяні: методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов) та методика «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Повякель).

З метою вивчення певних рис особистості, гіпотетично пов'язаних із показниками конфліктності використовується комплекс методик, що розроблені О. П. Санніковою особисто й у співавторстві з викладачами та аспірантами О. Г. Бабчук, С. В. Биковою, І. С. Мазохою, О. А. Орищенко, Н. М. Подоляк, О. І. Санніковим: «Опитувальник формально-динамічних показників товарищкості», «Тест-опитувальник якісних показників толерантності», «Тест-опитувальник якісних показників схильності до ризику», «Тест-опитувальник якісних показників агресивності», «Тест-опитувальник емпатії», «Тест-опитувальник компонентів асертивності». Крім того, в дослідженні використовувалис: «Методика діагностики самооцінки рівня тривожності» Ч. Д. Спілбергера, Ю. Л. Ханіна, «Тест впевненості у собі» В. Г. Ромека, «Методика діагностики ворожості» (за шкалою У. Кука, Д. Медлея), «Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник FPI»; «16-PF особистісний опитувальник» Р. Кеттелла.

Емпіричне дослідження проводилось протягом трьох років (2013-2016). Безпосередньо вибірку дослідження склали: слухачі відділення перепідготовки кадрів зі спеціальності «Психологія» інституту післядипломної освіти та сертифікації Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», кількістю 230 осіб віком 25-40 років та 150 студентів третього курсу означеного університету у віці від 18 до 25 років. Окремо вибірку стандартизації (представники котрої не брали участі в основному дослідженні) склали 433 осіб. Вибірку стандартизації російськомовного варіанту склали 149 студентів старших курсів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського віком 18-25 років та 55 слухачів відділення перепідготовки кадрів зі спеціальності «Психологія». Вибірку стандартизації україномовного варіанту склали 229 студента старших курсів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка віком 20-25 років. Також було залучено 15 психологів-експертів. Отже, загалом у дослідженні брали участь 813 осіб.

Наукова новизна результатів:

- *вперше* конфліктність розглядається як складна властивість особистості в контексті континуально-ієрархічного підходу; в структурі конфліктності виділяються ознаки формально-динамічного рівня, котрий охоплює потребу в конфліктності, ініціативність, широту, легкість виникнення конфліктності, усталеність (стійкість), виразність проявів конфліктності; якісного рівня, що характеризується емоційним, когнітивним, конативним, контролью-регулятивним компонентами конфліктності; змістові, що презентовані установчим компонентом; виявлені типи конфліктності особистості: полімодальний (із максимальними і мінімальними значеннями усіх компонентів якісного рівня) та мономодальний тип (домінування одного з якісних компонентів); вивчені індивідуально-психологічні особливості особистості представників виявлених типів;

- *розширено* та *поглиблено* знання про психологічну сутність конфліктності;

- *уточнено* зміст зазначеного феномену в контексті його взаємозв'язків з широким спектром властивостей особистості;

- *дістало подальшого розвитку* уявлення про психологічний портрет конфліктної особистості; про конфліктність як властивість особистості та про її індивідуально-психологічні прояви.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у виборі та обґрунтуванні системи методів і методик, спрямованих на діагностику рис особистості, взаємопов'язаних з конфліктністю. Створено (у співавторстві) оригінальні методики, що спрямовані на вивчення формально-динамічних та якісних показників конфліктності («Диференціальна діагностика схильності до конфліктності», «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту») та процедуру «Експрес-діагностика показників конфліктності». Результати апробації процедури та цих методик засвідчують можливість їх використання не тільки в наукових, дослідницьких, а й у практичних цілях.

Основні результати дослідження були впроваджені у навчальний процес: Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (акт № 187/21 від 08.02.2016 р.), Одеського

національного політехнічного університету (акт № 1459/138-06 від 15.06.2016 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (акт від 25.05.2016 р.), Одеського Обласного інституту удосконалення вчителів (акт № 243 від 05.05.2016 р.).

Особистий внесок автора в роботах, що були виконані у співавторстві. Автором узагальнено стан проблеми, систематизовано теоретичні дані, що пояснюють структуру конфліктності, виокремлено компонентний склад її показників; взято участь у розробці концепції методики, здійснено постановку проміжних дослідницьких завдань на різних етапах створення та апробації методики; самостійно зібрано емпіричні дані, проведено математично-статистичну обробку, інтерпретацію та обговорення отриманих результатів.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні та емпіричні результати дисертаційного дослідження доповідались і обговорювались на: III Міжнародній науково-практичній конференції «Стиль і якість життя сучасної людини. Безпека» (Стальова Воля, Польща, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблема особистості у сучасній психології: теорія, методологія, практика» (Одеса, 2014, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Modern problems of education and science – 2015» (Будапешт, Відень, 2015); Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми сучасної психології» (Одеса, 2013), «Проблеми сучасної психології особистості» (Одеса, 2014, 2015); III Всеукраїнському психологічному конгресі з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі» (Київ, 2014); щорічних аспірантських семінарах Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (2013–2016 рр.); засіданнях кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, засіданні наукового семінару Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 11 публікаціях, з них: 5 статей, що були опубліковані в наукових фахових виданнях України, 1 стаття у зарубіжному науковому періодичному виданні, 1 авторське свідоцтво, 4 статті у збірниках матеріалів конференцій та інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Повний обсяг роботи складає _____ сторінки комп'ютерного тексту. Основний текст – ____ сторінок. Робота містить 46 таблиць, 15 рисунків, 6 додатків. Список використаних джерел включає 270 найменувань, з яких 25 іноземною мовою.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНФЛІКТНОСТІ ЯК ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У цьому розділі здійснено теоретичний аналіз проблеми конфліктності як властивості особистості в історичному та сучасному контекстах, розглянуто підходи до розуміння схильності до конфліктної поведінки (конфліктності), визначено поняття «конфліктність»; розглянуті наукові уявлення про структуру конфліктності, експліковано та описано покомпонентний склад якісних та формально-динамічних показників конфліктності в контексті континуально-ієрархічного підходу; надано теоретичний аналіз співвідношення конфліктності із широким спектром властивостей особистості, виявлено коло рис особистості, що супроводжують прояви конфліктності.

1.1. Підходи до розуміння конфліктності як властивості особистості: історичний та сучасний контексти

1.1.1. Конфліктність як психологічний чинник розладів у міжособистісних стосунках

Психологія конфлікту виділилася в середині ХХ століття як відносно самостійний напрям за кордоном, а потім, і як галузь вітчизняної психології – на стику соціальної психології, соціології та психології особистості. Ця галузь систематизує існуючі теорії конфліктів, розробляє методи діагностики конфліктів і конфліктної поведінки, вивчає особистісні чинники поведінки у конфлікті, підходи до вирішення кризових і екстремальних конфліктних ситуацій. На сучасному етапі в психології спостерігається стійкий і постійно зростаючий інтерес до вивчення різних аспектів конфлікту і проявів конфліктної поведінки.

Передусім, коротко зупинимося на тлумаченні поняття «конфлікт». Це слово походить від латинського *conflictus* – зіткнення. Майже в такому

вигляді воно входить і в інші мови (*conflict* – англійська, *conflikt* – німецька, *conflit* – французька, *конфлікт* – українська та ін.) Загальний синонімічний ряд поняття «конфлікт» долучає *конфлікт* (*conflict*), *суперечку*, *суперництво* (*contest*), *єдиноборство* (*combat*), *боротьбу* (*fight*), *скандал* (*affray*). Термін «конфлікт» (предмет дослідження психології конфлікту) найчастіше використовується у зв'язку з проблемою міжособистісних стосунків і розглядається як форма важковирішуваних суперечностей, що пов'язані з гострими емоційними переживаннями [150, с.3, 197, с. 158].

Конфлікт, як наукова категорія, носить абсолютний характер свого прояву і в різних галузях знань відрізняється тільки сутністю соціально-середовищного наповнення. Це дозволяє розглядати конфлікт як динамічний процес, що лежить в основі розвитку саморегульованих систем і виступає в них системоутворюючим фактором процесу взаємодії. В основі будь-якого конфлікту лежить ситуація, що містить суперечливі позиції сторін з якогось приводу або форму розбіжностей інтересів, бажань, потягів опонентів і т. п. (об'єкт конфлікту) і суб'єкт конфлікту (окремі особистості, групи, організації) [107, 121, 196].

Все різноманіття визначень конфлікту в психології можна розділити на два основні підходи. Перший підхід розглядає конфлікт як «зіткнення, протидія, протиріччя», «дія протилежних, несумісних в даній ситуації мотивів, інтересів, поглядів, думок, установок, прагнень особистості, типів поведінки» [73, с 33-39, 92, 122]. Другий підхід робить акцент на стосунках між конфліктуючими сторонами, розглядає його як інтерактивну сторону спілкування, ситуативну несумісність, конкурентну взаємодію і в той же час природну умову існування людей [95, 60, 205]. Іншими словами, в психологічному розумінні конфлікт – це насамперед зіткнення, що викликане складними протиріччями.

Конфлікт є неминучим і об'єктивно існуючим явищем будь-якої форми життєдіяльності, починаючи від життя тварин і сформованими феноменами психічного буття людини. Життя будь-якої людини конфліктогенне, тому, що

конкуренція міститься в природі самої людини, що здійснює свою діяльність не ізольовано, а в співтоваристві з іншими людьми [107, с.141].

Сварки, конфронтації, жорстка конкуренція, загострення стосунків, непереборна особиста неприязнь, протиборство з метою захоплення ініціативи, влади або досягнення односторонніх переваг, тощо – все це є проявом конфліктів. Конфлікти бувають абсолютно різними за тривалістю, емоційному напруженню і характеру наслідків для протиборчих сторін, але їх об'єднує одна дуже важлива властивість. За своїм характером і змістом – всі вони пов'язані з різними інтересами, цілями, особистісними особливостями людей.

Серед напрямків досліджень конфлікту у зарубіжній психології виділяються: психоаналітичний (З. Фрейд, А. Адлер, К. Хорні, Е. Фромм); соціотропний (У. Мак-Дугалл, С. Сигеле та ін.); етологічний (К. Лоренц, Н. Тінберген); теорія групової динаміки (К. Левін, Д. Креч, Л. Ліндсей); фрустраційно-агресивний (Д. Доллард, Л. Берковітц, Н. Міллер); поведінковий (А. Басс, А. Бандура, Р. Сірс); соціометричний (Д. Морено, Е. Дженгіс, С. Додд, Г. Гурвич); інтеракціоністський (Д. Мід, Т. Шибутані, Д. Шпігель).

Два основні питання теорії конфлікту: що саме стикається в конфлікті і який характер цього зіткнення – вирішуються абсолютно по-різному в роботах науковців різних напрямків. Так, прихильники психодинамічних концепцій визначають конфлікт як одночасну актуалізацію двох або більше мотивів (спонукань) [257, 258.]. Дослідники бихевіористського напрямку стверджують, що про конфлікт можна говорити тільки тоді, коли є альтернативні можливості реагування [226, 254]. З точки зору когнітивної психології в конфлікті зіштовхуються феномени свідомості – ідеї, бажання, цілі, цінності [209, 256]. Кожен з вищезначених класичних підходів психологічної науки ініціював пошук феноменології, відповідно теоретичним уявленнями, і вніс свій внесок в розуміння і опис емоційного, поведінкового та когнітивного виміру конфлікту.

З давніх часів існує дві протилежних установки на сутність конфлікту: одна ґрунтується на навчаннях Платона і Аристотеля, які розглядали конфлікт як виключно негативне явище (коли розвиток у стосунках не здійснюється без боротьби), інша на точці зору – Геракліта, котрий підкреслює позитивні потенційні можливості конфліктного протиборства (вважав зіткнення і злиття протилежностей як джерело розвитку, як невід'ємну рису людського життя) [119, с. 134-158].

У середні віка конфлікт розглядався як стан відкритої, часто затяжної боротьби, битви або війни (Ф. Аквінський, Е. Роттердамський, Г. Греції, Т. Гобс та ін.). На той час, одну з перших спроб системного аналізу конфліктів зробив флорентійський теоретик і державний діяч Нікколо Макіавеллі. Він вважав конфлікт універсальним і неперервним станом суспільства з огляду на порочну природу людини, прагнення різних груп людей до постійного і необмеженого матеріального збагачення. Макіавеллі бачив у конфлікті не тільки руйнівну, але й творчу функцію. Діяч вважав, щоб зменшити негативну роль конфлікту, потрібно вміти правильно впливати на нього [21, с.12].

В XVII-XIX ст. як одна з форм конфлікту розглядається класова боротьба. Так конфлікт стає одним з об'єктів дослідження соціології. У 30-40-і рр. XIX ст. в рамках структурно-функціонального аналізу, основоположником якого був Талкотт Парсонс, особливо популярною представлялася функціоналістська безконфліктна модель суспільства. На думку Т. Парсонса, конфлікт свідчить про дезорганізацію та кризу соціальної системи і тому слід не допускати конфліктів, а якщо вони виникли – ліквідувати. Пізніше, становлення нового підходу до аналізу суспільства і соціальних процесів пов'язано з роботами американського соціолога Льюїса Козера. Уявленню про суспільство, як впорядковану і гармонійно функціонуючу систему, він протиставив концепцію соціальних змін, в котрій центральне місце займають конфлікти. Л. Козер доводить, що конфлікти є продуктом внутрішніх змін у суспільстві, результатом взаємодії різних елементів соціальної системи і виходить з переважання соціальної

напруженості, що породжується протиріччями і зіткненнями інтересів людей. На відміну від Л. Козера Р. Дарендорф запропонував розглядати соціальні системи в стані безперервних змін. Соціальні зміни набувають різні форми, в тому числі форми конфлікту. А вони, на думку автора є всепроникливими, всюдисущими компонентами суспільного життя і постійним супутником змін соціальних систем. На його думку, не наявність, а відсутність конфліктів є чимось дивовижним і ненормальним [121, 204]. Цей факт знайшов підтвердження і в роботах англійського філософа і соціолога Г. Спенсера, який вважав конфлікт «неминучим явищем в історії людського суспільства і стимулом соціального розвитку». Конфлікт – один з найбільш суперечливих феноменів і основних механізмів всіх змін і перетворень [51].

З позицій **соціально-психологічного підходу**, зовнішні впливи приводять у стан внутрішньоособистісного конфлікту, це в свою чергу призводить до певної активності, що сприяє породженню міжособистісного конфлікту. Перші теоретичні та експериментальні дослідження міжособистісних конфліктів були проведені К. Левіним, який розглядав їх у контексті задоволення – незадоволення потреб особистості. В його теорії поля конфлікт «характеризується як ситуація, в якій на індивіда діють протилежно спрямовані і одночасно впливають сили приблизно рівної величини» [118, 260, р. 122]. Тобто до міжособистісних конфліктів К. Левін відносить протиріччя між потребами людини і зовнішніми об'єктивними силами. Оскільки людина опиняється в перетині різних групових і міжособистісних впливів і відчуває необхідність вибору певної лінії поведінки, то проблема конфлікту в рамках соціально-психологічного підходу розв'язується за допомогою мотиваційної концепції. Позитивні аспекти між- і всередині групових конфліктів, що гіпотетично позначені Л. Козером, отримали подальший розвиток в працях М. Дойча. Проблема функціональних наслідків конфлікту займає в концепції М. Дойча центральне місце. На його думку, конфлікт є деструктивним, «якщо його учасники незадоволені результатом конфлікту і відчувають, що щось втратили» [60, 121]. Якщо ж всі

учасники задоволені і щось отримують внаслідок конфлікту – конфлікт продуктивний. Оскільки усунути конфлікт, як вважає автор, неможливо, головне завдання його вивчення – виявити чинники, що визначають розвиток конфлікту по конструктивному або деструктивному напрямку. Дослідження М. Дойча в галузі кооперативної і конкурентної поведінки в міжособистісному конфлікті оформили підхід, що отримав назву мотиваційний. В його основі лежить ідея протиставлення несумісних намірів, цілей, що направляють поведінку учасників міжособистісної взаємодії [251, 252]. Представники інших шкіл вважали, що мотиваційному підходу характерний психологічний редукціонізм. Критика цього підходу міститься в роботах М. Шерифа, Дж. Кемпбелла. Аналізуючи міжгрупові конфлікти, М. Шериф вбачав причини, що породжують їх, в факторах безпосередньої взаємодії між групами. Теорію міжгрупового конфлікту більш детально сформулював Дж. Кемпбелл. Відповідно до цієї теорії, реальний конфлікт інтересів між групами породжує стосунки конкуренції і очікування реальної загрози з боку іншої групи [61, 109].

Сучасні науковці розглядають соціально-психологічний конфлікт виходячи зі вчення про соціальну сутність людини і розуміння природи людської взаємодії, що представляється як «свідома і несвідома співпраця, а також свідомі і несвідомі боротьби». Крім того, на думку більшості дослідників, цей феномен необхідно розглядати у зв'язку з поняттями «спілкування», «взаємодія», «стосунки», так як між ними існує нерозривний зв'язок [59, 60, 65].

Психологічні дослідження соціально-психологічних конфліктів класифікують по їх предмету: – соціально-психологічні аспекти конфліктів, котрі як будь-яке соціальне явище, містять психологічні компоненти; – міжгрупові конфлікти, що виникають при безпосередній взаємодії малих груп; – міжособистісні конфлікти, що виникають у взаємодії окремих особистостей. Але, з предметного поля випало багато з того, що складає зміст психологічних досліджень конфліктів, конфліктної поведінки і стосунків, зокрема, внутрішньоособистісний конфлікт, психологічні чинники

конфліктності, психологічні характеристики конфліктної особистості та її прояви тощо [61]. Сьогодні визначає помітний зріст інтересу до проблем міжособистісних конфліктів; йде інтенсивне накопичення емпіричних даних, на підставі котрих формується понятійний апарат досліджуваного явища. Сучасні дослідження міжособистісних конфліктів, що йдуть в рамках діяльнісного підходу, вивчають закономірності відображення в конфліктах предметно-ділових зв'язків, що характерні для спільної діяльності; конфлікти в різних видах діяльності і сферах стосунків: – у науково-дослідних колективах [10, с. 136, 82, с. 56]; – у військових колективах [52, 101, 110, 124, 193, 221]; – у педагогічній діяльності [7, 8, 9, 40, 56, 57, 136, 173, 191, 229].

Найбільш розвинутою в галузі досліджень конфлікту вважають **психоаналітичну традицію**. За традиційною психоаналітичною концепцією людина має конфліктну природу і саме внутрішній конфлікт неусвідомлюваного характеру є центральним поняттям теорії психоаналізу. Конфлікт для людини є не випадковим, а сутнісним станом. В якості основи конфлікту розглядаються верстви самої особистості. Конфлікт з точки зору психоаналізу виникає в глибинах психіки як результат взаємодії внутрішніх структур і тенденцій психіки в силу законів її власного існування і розуміється, як зіткнення двох антагоністичних сил «Понад-Я» і «Воно».

З. Фрейд вважав, що людина конфліктна, по своїй природі, тому, що у неї борються неусвідомлювані бажання, що мають амбівалентний характер і спрямовані на одні і ті ж об'єкти, тому амбівалентність почуттів призводить до амбівалентності особистості і, відповідно, стосунків, поведінки та діяльності [235, с. 105–106]. Психологічні механізми конфліктності З. Фрейда пов'язував з дією цих несвідомих мотивів і бажань. Несвідомі мотиви можуть мати різний зміст. Згідно Фрейду – це дія лібідо і потяг до смерті [225]. В рамках психоаналітичної традиції, виходячи з теоретичної концепції Хорні конфлікт виникає в системі взаємодії людини з соціальним оточенням і відкидала вплив інстинкту смерті, руйнування, вроджену агресивність. При зіткненні людини з ворожим світом у неї виникає характерний домінуючий

елемент руху «проти людей» – ворожість, котра є її природною реакцією. Саме у цьому зіткненні віддзеркалюється центральний внутрішній конфлікт, в якому, на думку Хорні, відбувається самореалізація особистості. Міжособистісні конфлікти Хорні розглядає як прояв ворожості, вираження котрої залежить від ступеня невротичності особистості. Виникаючи як реакція на детерміноване середовищем почуття тривожності, ця орієнтація особистості стабілізується і може стати домінуючою у окремих людей. Дослідниця описувала конфліктність як характеристику невротичної особистості, коли «людина невротично реагує на таку життєву ситуацію, котра у здорової особи взагалі б не викликала жодного конфлікту» [233,234, 257]. Австрійський психолог А. Адлер визначав необхідним гармонію об'єднання співпраці між людиною і суспільством, а конфлікт між ними вважав неприродним. За його думкою, навколишній світ людини агресивний, і незахищеність особистості перед ним, відчуття своєї неповноцінності і недосконалості, є головним джерелом конфлікту, тому обумовлюють прагнення людини досягати переваги над іншими [235, с. 166, 246]. Конфлікти відіграють найважливішу роль в теорії Еріксона, але вони означають «не загрозу катастрофи, а поворотний пункт і тим самим онтогенетичне джерело як сили, так і недостатньої адаптації». Криза у Еріксона містить і позитивний, і негативний компонент, і питання полягає не в уникненні конфліктів, а в адекватному, конструктивному вирішенні криз, що цілком відповідає сучасному загальногуманітарному відношенню до конфліктів. Таким чином, тема конфлікту набуває іншого звучання, конфлікти починають нести позитивний заряд і стають найважливішими моментами розвитку [235, с. 219].

В рамках **соціотропної парадигми** стверджується, що людям спочатку притаманні інстинкти виживання, стадності, страху, самоствердження за рахунок інших. Ці інстинкти неусвідомлені, в той же час вони досить значно впливають на спрямованість активності особистості, котрі і обумовлюють її конфліктність. За В. Макдугалл, ці інстинкти успадковуються, що забезпечує

стабільність конфліктної поведінки. У той же час інстинкт боротьби за виживання забезпечує існування і розвиток [235].

Екзистенціалісти розглядали конфлікт в наслідок порушення автентичності особистості, невідповідності буття в соціальному світі її внутрішній природі. Сприйняття власного «Я», внутрішня мотивація такої особистості суперечлива, і її дезадаптованість призводить до конфлікту [235].

Конфлікти незалежно від виду та змісту, ступеня їх складності, характеризуються тим, що переважна більшість їх учасників сприймають даний феномен як негативне явище, що пов'язане з сильними негативними емоціями, стресами, переживаннями, розчаруваннями, і втратами. Цілком справедливо вважається, що у конфліктів дуже висока психологічна «ціна». Відомо, що конфлікти сильно «затягують» емоційно, з них важко вийти. Цілі і мотиви конфліктного протистояння витісняють всі інші і стають найголовнішими. Вся інформація, люди і стосунки розглядаються виключно за критерієм їх корисності для перемоги в конфлікті. При цьому, втрачається відчуття критичності по відношенню до значущості самої перемоги в конфлікті і засобам її досягнення. Можна сказати, що перемога здійснюється за всяку ціну. Звідси і використання в конфліктному протистоянні різних неетичних прийомів, можливостей свого службового становища, ділових та особистих зв'язків [38, с.7].

Виділено ряд обов'язкових ознак конфлікту: 1) біполярність протистоять тенденцій як носій протиріччя; 2) активність, спрямована на подолання суперечності; 3) суб'єктність (наявність носіїв конфлікту) [60, с. 215].

Структуру конфлікту складає конфліктна ситуація, позиції учасників (опонентів), об'єкт, «інцидент» (пусковий механізм), розвиток і вирішення конфлікту. Ці елементи проявляються по-різному залежно від типу конфлікту. Основні учасники, які здійснюють активні дії один проти друга поділяються на кілька категорій: опонент (учасник конфлікту, який вважає свої проблеми невирішеними); противник (опонент, який намагається

реалізувати свої інтереси за рахунок нейтралізації інтересів іншого); агресор (противник, який проявляє агресивність); ворог (противник, інтерес якого полягає в знищенні протилежної сторони). Іноді в конфлікті можна виділити сторону, яка ініціювала конфліктні дії – ініціатор конфлікту. Важливим є і рівень можливостей опонента реалізувати свої цілі в конфлікті, і «сила», що виражається в складності та впливовості його структури і зв'язків, його фізичні, соціальні можливості, знання, навички та вміння, і його соціальний досвід конфліктної взаємодії, що становить ранг опонента. При розгляді динаміки конфлікту А. Я. Анцупов і А. І. Шипілов виділяють: латентний (передконфліктний), відкритий (власне конфлікт), латентний період (післяконфліктна ситуація) [21, с. 8]. Іншими авторами виділяються наступні стадії конфлікту: виникнення об'єктивної конфліктної ситуації; усвідомлення об'єктивної конфліктної ситуації; перехід до конфліктної поведінки (конфліктні дії); вирішення конфлікту [37, 145, 147].

Як підкреслює Л. А. Петровська, не всякий конфлікт обов'язково проходить кожен з перерахованих вище стадій. Наприклад, об'єктивна конфліктна ситуація може залишитися непоміченою, чи не сприйнятою сторонами. У цьому випадку конфлікт залишиться на рівні потенційного, з іншого боку, стадія сприйняття ситуації як конфліктної може настати в умовах, коли об'єктивна конфліктна ситуація відсутня. Вирішення конфлікту може послідувати безпосередньо за його сприйняттям, перш ніж сторони зроблять якісь конфліктні дії відносно один одного [147].

Щоб конфлікт почав розвиватися, необхідний інцидент, коли одна зі сторін починає діяти, ущемляючи інтереси іншої сторони. Нас цікавитиме якраз сторона, що розв'язує міжособистісний конфлікт, її особистісні причини, чинники, характерні прояви конфліктності. Конфлікт тим серйозніше, ніж більш значущі потреби особистості він зачіпає. Якщо протилежна сторона відповідає тим же, конфлікт із потенційного переходить в актуальний і далі може розвиватися як прямий або опосередкований, конструктивний або деструктивний. **Конструктивним** міжособистісний

конфлікт може бути лише тоді, коли опоненти не виходять за рамки ділових аргументів і стосунків. Якщо ж один з опонентів вдається до морально засуджених методів боротьби, прагне психологічно придушити партнера, дискредитує і принижує його в очах оточуючих, вирішення проблеми стає неможливим, руйнуються міжособистісні стосунки (**деструктивний конфлікт**) [23, 66, 95, 107, 121]. В наслідок, сформовано два діаметрально протилежні погляди, а саме: конфлікти завжди є неконструктивними і від них необхідно позбавлятися або уникати їх; конфлікт – це складне соціально-психологічне явище, котре в певних обставинах може мати прогресивне і позитивне значення, сприяти збереженню життєздатності і стійкості соціального цілого. На наш погляд, в даному випадку більш правомірна точка зору вчених, що визначають різноманітні функції конфлікту.

Так, зарубіжні та вітчизняні науковці минулого – М. Дойч, Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Даррендорф, В. С. Мерлін, так і сучасні – М. І. Пірен, М. Р. Битянова, Ф. М. Бородкін, С. Л. Братченко, М. М. Кашапов, Н. М. Коряк, А. В. Липницький, Л. А. Петровська, О. І. Донцов, Т. А. Полозова, Л. М. Цой та ін., розглядають конструктивну і деструктивну функції конфлікту. Однак, як справедливо вказують А. К. Агишева, Є. В. Андрієнко, Д. П. Зеркін, М. В. Цибульська, Є. С. Яхонтова, при оцінці конструктивності і деструктивності функцій конфлікту необхідно мати на увазі, що переважна більшість конфліктів має одночасно і конструктивні, і деструктивні функції, причому співвідношення конструктивності і деструктивності може змінюватися на різних стадіях його розвитку. Крім того, для одних учасників конфлікту він може бути конструктивним, а для інших – деструктивним [66, 105, 106, 147].

Серед **конструктивних функцій** конфлікту А. Я. Анцуповим та А. І. Шипіловим виділяються наступні: розрядка психічної напруженості, зниження інтенсивності негативних емоцій; повне або часткове усунування протиріччя; висвітлення невирішених питань, фактів, недостатньої компетенції і порядності; набування соціальний досвід виходу з важких

ситуацій; підтримування соціальної активності людей; сприяння запобіганню застою, підвищенню дисципліни і поліпшенню управлінських впливів; зондується громадська думка; поліпшується згуртування членів колективу, якість індивідуальної діяльності працівників, стимулюється нормотворчість, поява нових правил і форм поведінки. Все вищезначене веде суспільство до розвитку, стимулює пошук рішення проблем і, навіть, запроваджує інновації. Психологічні аспекти конструктивної функції конфліктів відіграють істотну роль у формуванні нових рис характеру, в перебудові особистості, а їх розв'язання – набуває гостру форму розвитку – відбувається зміна структури особистості та формування нових стосунків. Конфлікт переводить його учасників на якісно новий рівень взаємодії, що супроводжується ціннісною переорієнтацією, усвідомленням і формуванням особистісних і групових інтересів, зміною комунікативної структури, руйнуванням старих і створенням нових схем легітимізації [51, 112].

До деструктивних (дисфункціональних) наслідків конфлікту належать: негативний вплив на настрій і на здоров'я учасників конфлікту; поява неприязні, ворожості, почуття невіри у наявності справедливості, ненависті між учасниками конфлікту, повне припинення спілкування і взаємодії; зниження ефективності праці працівників; погіршення соціально-психологічного клімату, зниження дисципліни [19, 21, 23, с. 163, 38, 62, 230, 231].

Отже, сучасні погляди на проблему конфлікту можна сформулювати в декількох тезах: конфлікт – неминучий і невідворотний, а тому повинен розглядатися як природний фрагмент людського життя; конфлікт містить в собі як негативні наслідки так і потенційні позитивні можливості.

В галузі психології конфліктів виокремлюється напрямок досліджень, котрий центральну роль у конфліктній ситуації надає особистості. Відомо, що основними рушійними силами будь-якого конфлікту є люди – учасники конфлікту, інтереси яких порушено. Особливого значення набувають психологічні знання про особистісні якості учасників конфліктів, що мають

певний вплив на розвиток та подолання конфлікту, стратегії, тактики, і прийоми протиборства [19, 21, 38, 66, 78, 157].

Огляд наукових джерел свідчить про те, що незважаючи на великий історичний досвід у розробці цієї проблеми, феномен конфліктності як стійкої риси особистості вивчався недостатньо. У сучасній літературі це поняття вживається у різних значеннях, використовується різними науками у різних контекстах, що спричинює загальну термінологічну невизначеність і ускладнює його теоретичне і емпіричне вивчення.

Конфліктність у психології розуміється, або як суто особистісна властивість, або, як зовнішньо-внутрішнє утворення, що характерне для процесу спілкування й взаємодії між людьми. Феномен «конфліктність» розглядається у трьох аспектах: на рівні особистості, на рівні міжособистісних стосунків, на рівні соціально-психологічних чинників (конфліктогенів).

Виходячи з вищезначеного, розкриємо психологічну сутність поняття «конфліктність особистості», котра з позицій деяких авторів розуміється як:

- властивість особистості, що являє собою симптомокомплекс компонентів і проявляється у потребі та пошуку конфліктних ситуацій [66, 95];

- психологічна схильність до сприймання ситуації як конфліктної та реалізація конфліктної поведінки у міжособистісній взаємодії [239, 240];

- міра готовності особистості до розвитку і вирішення проблемних ситуацій соціальної взаємодії шляхом конфліктів, ступінь її залученості у розвиток і завершення проблемних ситуацій соціальної взаємодії шляхом конфліктів [19, 60];

- відносна частота участі людини у реальних конфліктах, порівняно з іншими людьми [21, 22, 23].

- тип реагування на вплив соціально-психологічних чинників (конфліктогенів) [122];

- здатність особистості вступати в конфлікт з іншими людьми, або групою людей [60, 61];

- внутрішній чинник, що сприяє вирішенню протиріч між людьми шляхом конфліктів [107];

- відповідність між внутрішнім рівнем конфліктності (як властивість особистості) і зовнішнім (суперечності) у конфліктній ситуації [126, 150];
- здатність особистості реагувати на вплив соціально-психологічних факторів (конфліктогенів) конфліктом [68];
- інтегральна властивість особистості, що детермінує зародження, динаміку і кінцевий результат розвитку конфлікту [142, 56, 87].

Конфліктність у психології розглядається як різнорівневе та інтегральне об'єктивно-суб'єктивне утворення, що зумовлене певними особистісними властивостями й знаходить прояву її спілкуванні, взаємодії, взаєминах з навколишніми як бурхливий та емоційно гострий тип реагування на конфліктогени. Конфліктність (певного рівня й типу) є неодмінною властивістю особистості та відіграє як позитивну, так і негативну роль у її життєдіяльності.

В роботах Н. Нижегородцевої і Т. Черняєвої визначається, що конфліктність є якістю особистості, що акумулює її індивідуальні, суб'єктивні і особистісні властивості і спричинює конфліктну поведінку, частоту її проявів, стратегію поведінки [142, 239]. Є. С. Кузьмін підкреслює, що конфліктність є рисою будь-якої людини, оскільки постійна гармонія особистості з суспільством, з найближчим оточенням і самою собою можлива лише в ідеальному соціально-психологічному сенсі [114]. Автор вважає, що: «Конфліктність як якість визначає моральне ставлення особистості до оточуючих людей і виявляється в обраних індивідом засобах вирішення конфліктів» [56]. Конфліктність в роботі В. І. Ващенко, визначається як перманентна риса особистості, що акумулюється її природними задатками і соціальним досвідом. Таке визначення можна знайти і в статтях Л. А. Петровської, В. І. Ілійчука [48, 84, 147]. Цікаве трактування конфліктності знаходиться у роботах О. В. Наконечної, А. С. Шевчук і Г. А. Шевчук. Автори вважали, що існує континуум конфліктності, один полюс котрого характеризує яркі прояви конфліктності, другий – його відсутність, тобто, толерантність до ситуації, до іншої людини (автори називають цей полюс конфліктостійкістю особистості) [136]. У роботах

М. С. Міріманової також визначається, що протилежною рисою конфліктності є толерантність [135, 192].

З позиції Д. В. Колесова, конфліктність особистості заснована на невмінні опонентів спілкуватися, чітко оцінити, прийняти, усвідомити свої справжні інтереси і співвіднести їх з системою інтересів іншого. Автор вважає, що конфліктність спричинена не тільки неповагою до потреб людини, відмовою іншому і праві мати власну позицію, а й психологічними характеристиками самої особистості (підвищена збудливість, «нісенітний характер», наявність комплексу образи, комплексу загрози, нездатність до компромісу, прагнення до змагання тощо). Поняття «конфліктність», «конфліктопровокуюча поведінка», «конфліктоутворююча ініціатива» розглядається автором в тісному взаємозв'язку. Слід зазначити, що Д. В. Колесов розглядає конфліктність виключно як негативну якість особистості, котра надає різкого руйнівного впливу на її стосунки з оточуючими – конфлікт є прямим проявом конфліктності, він не може виконувати конструктивних функцій і бути засобом розвитку міжособистісних стосунків [105].

І. М. Свириденко, розглядає як конструктивну конфліктність, так і деструктивну (власне конфліктність). Автор пропонує розглядати три типи поведінки особистості в конфлікті: агармонійну пасивну (пасивна конфліктність), агармонійну активну (активна конфліктність) і гармонійну (конфліктостійкість) [187]. М. М. Кашапов розглядає конфліктність з позиції її функцій. Автор пропонує розглядати конфліктність як якість особистості, що виявляється в потребі пошуку конфліктних ситуацій і характеризує особистість, з одного боку, як нездатну прийняти позицію опонента і знайти конструктивне рішення для запобігання конфліктної ситуації (деструктивна функція конфліктності), а з другого – виявляє конструктивну конфліктність, що сприяє актуалізації соціальної сміливості, комунікативних та організаторських здібностей суб'єктів спільної діяльності [67, 95, 96].

Проведений вище теоретичний аналіз наукових джерел стосовно поняття «конфліктність» свідчить про його розуміння як властивості

особистості, котра детермінує зародження, динаміку і кінцевий результат розвитку міжособистісного конфлікту та характеризується частотою її вступу до міжособистісних конфліктів; ступінню готовності особистості до розвитку і завершення проблемних ситуацій соціальної взаємодії шляхом конфліктів.

1.1.2. Конфліктність в системі споріднених понять

Поряд з поняттям «конфліктність особистості» (див. розділ 1.1.1) в психології розглядаються такі поняття, як «конфліктна особистість» (В. Г. Зазикін [78], О. В. Зайцева [77], Є. І. Ісаєва [91], М. В. Крогіус [112], Дж. Г. Скотт [194, 195], А. М. Сухов [207]), «конфліктогенна особистість» (М. Р. Битянова [37], М. С. Міріманова [135], А. С. Сапожніков [], П. А. Сергоманов [231], Б. І. Хасан [230]), «конфліктна поведінка» (М. І. Леонов [122], Ю. П. Платонов [152]), «схильність до конфліктної поведінки» (М. Р. Хачатурова [232]), «конфліктний потенціал особистості» (Л. А. Петровська [147] тощо.

На думку А. О. Бодальова, А. М. Сухова конфліктною називається особистість, яка в силу певних своїх властивостей є ініціатором багатьох негативних або деструктивних конфліктів, а так само володіє схильністю залучатися в конфлікти, створені іншими [39, 207]. Є. В. Буртова вважає, що конфліктні особистості відіграють особливу роль у генеруванні конфліктів, багаторазово прискорюють процес розвитку конфліктної ситуації в негативному напрямку [34]. В. І. Андрєєв дає наступне визначення: конфліктна людина – це людина, яка частіше за інших створює і залучає інших в конфлікти і конфліктні ситуації [17]. З точки зору Р. М. Грановської, розрізняють людей незалежних – тих, хто вперто зберігає свої особисті цінності без нав'язування їх іншим, і конфліктних, які вважають за необхідне нав'язати свої цінності всім оточуючим. Серед конфліктних часто зустрічаються авторитарні особистості, зазвичай слабо усвідомлюють свої негативні властивості. Їх життєві цінності – в досягненні зовнішнього успіху і престижу. Конфліктна особистість несприятливо впливає на психологічний клімат у групі. Однак, автор не виключає і кореляції конфліктності з

творчими здібностями, що сприяє вирішенню групою нестандартних завдань [55]. На думку М. С. Міріманової, конфліктна особистість має індивідуальні та характерологічні особливості, котрі впливають на її статус (положення) в групі і соціальні ролі. Як правило, конфліктність – це неусвідомлювана або частково усвідомлювана установка особистості. Тому, переконання такої особистості ґрунтуються на впевненості в тому, що «всі люди злі», «світ небезпечний», «всесвіт недружній», всі для них є потенційними ворогами, яких слід або обвести навколо пальця, або перемогти. Така особа розуміється поганою, у котрої низинні інстинкти прагнуть взяти верх, а інтереси пов'язані, перш за все, з задоволенням егоїстичних потреб, в самоствердженні і витісненні внутрішніх страхів [135, 145].

Науковці Дж.Г. Скотт і О. М. Іванова та ін. розглядають конфліктних особистостей як «важких», маючи на увазі людей, з якими ускладнено спілкування, конфлікти з якими легко виникають, але складно вирішуються. Існують типології важких людей. Наприклад, Дж.Г. Скотт, посилаючись на класифікацію Р. М. Бремсона, називає і характеризує такі типи: «агресивісти», «скаржники», «мовчуни», «занадтопокірні», «вічні песимісти», «всезнайки», «стопори», «максималісти», «безневинні брехуни», «помилкові альтруїсти» [194]. У практикумі з конфліктології С. М. Ємельянов визначає і описує загальні характеристики п'яти основних типів конфліктних особистостей: демонстративна, ригідна, некерована, надточна і безконфліктна. Ці типи виділені автором за допомогою методики «Акцентуації характеру» К. Леонгарда, Г. Шмішека на основі десяти типів акцентуацій [120, 70, 135].

У дослідженні Н. Бельська розподіляє конфліктність на агресивну та неагресивну. Агресивна конфліктність виникає коли особа активно і свідомо ініціює конфлікти, намагається односторонньо нав'язати середовищу її інтереси або знаходить собі «інтерес» в процесі зіткнення – самоцінне самоствердження, а неагресивна – коли конфлікт виникає як наслідок нерозуміння, занадто суб'єктивного тлумачення, або неприйняття

особистістю будь-яких ситуацій з причин етичного характеру (переконання, принципи) і виявляється в недостатній соціальній адаптації. На думку автора перманентна агресивна конфліктність може бути пов'язана з акцентуаціями і психопатіями особистості. *Неагресивних конфліктних осіб* характеризує хвороблива чутливість, самолюбство, образливість (коли чийсь несуттєві слова і поступки провокують ідею «неповаги»), прямотинність, щирість, безхітристність натури; очікування того ж від оточення і як наслідок неприйняття хитрості, маніпуляції, веде к тому, що неагресивні особистості почувають себе ошукуваними і виявляють обурення, гнів, жадобу справедливості, вимогу відшкодування; холеричний склад темпераменту: дратівливість, запальність, гнівливість, відхідливість, незлопам'ятність; принциповість: вірність ідеалам і переконанням, активне заперечення проти порушення того, що особистість вважає абсолютним [30, 24-28].

Розглянемо психологічну сутність поняття «конфліктогенні особистості». Дослівний переклад слова «конфліктоген» – «народжує конфлікти». В якості конфліктогена можуть виступити слова, стосунки, дії (або бездіяльність) особистості, що можуть призвести до виникнення конфліктної ситуації. Більшість конфліктогенних дій можна віднести до одного з типів: прагнення до переваги – хвастощі, категоричність, безапеляційність, нав'язування своїх рад, перебивання співрозмовника, підвищення голосу; прояви агресивності; прояви егоїзму; порушення правил (дисципліни, правил етики тощо); відкрита недовіра; приниження значущості співрозмовника; стійке небажання визнавати свої помилки і чийсь правоту; занижена оцінка вкладу партнера в спільну справу й перебільшення власного; постійне нав'язування своєї точки зору; і ще багато іншого, що зазвичай сприймається оточуючими вкрай негативно. М. С. Міріманова визначає конфліктогенних особистостей як таких, які створюють навколо себе проблемні ситуації і конфліктні стосунки, причому в будь-яких обставинах і при будь-яких умовах [135, с. 145].

У процесі аналізу понять «конфліктність особистості» (див. розділ 1.1.1.), «конфліктна особистість» і «конфліктогенна особистість» виявлено,

що їх сутність зв'язується з ініціюванням конфліктів, частотою вступу в них і т.п.. Однак такий підхід не відображає розуміння діалектичної єдності, конструктивних та деструктивних функцій конфлікту та конфліктності особистості. Примітно, що у визначеннях конфліктності немає прямої вказівки на виняткову деструктивність суті характеристик, що визначаються.

Конфліктний потенціал особистості Л. А. Петровська розуміє як ряд психологічних характеристик, мотивів, переконань, установок і т.п., що проявляються в конфліктних взаємодіях суб'єкта. Крім характеристик учасників, конфлікт істотно залежить від зовнішнього контексту, в котрому він виникає і розвивається. Важливою складовою частиною цього контексту виступає соціально психологічне середовище, представлене зазвичай різними соціальними групами з їх специфічною структурою, динамікою, нормами, цінностями тощо [147].

Важливе місце в процесі пізнання конфліктності займають психологічні дослідження, присвячені конфліктній поведінці, що веде до деструктивних наслідків для обох сторін. Складовою одиницею конфліктної поведінки є сукупність зовнішніх дій і внутрішніх процесів індивідуальності в певних умовах. Конфліктна поведінка, за М. І. Леоновим – це «просторово-годинна організація активності суб'єкта, регуляція якої опосередковано чином конфліктної ситуації» [121]. Г. В. Ложкин розглядає конфліктну поведінку як систему обоюдно спрямованих і емоційно забарвлених дій, що ускладнюють досягнення цілей протиборчими сторонами [126]. Конфліктна поведінка за А. Я. Анцуповим складається з протилежно спрямованих дій учасників конфлікту. Цими діями реалізуються приховані від зовнішнього сприйняття процеси в розумовій, емоційній і вольовій сферах опонентів. Чергування взаємних реакцій, спрямованих на реалізацію інтересів кожної сторони та обмеження інтересів опонента, складає видиму соціальну реальність конфлікту. Оскільки дії опонентів у великій мірі впливають один на одного, впливають з попередніх дій іншого, то в будь-якому конфлікті вони набувають характер взаємодії. Конфліктна поведінка має свої принципи, стратегії (способи) і тактики (прийоми). Серед основних принципів

конфліктного протиборства виділяють: концентрацію сил; координацію сил; нанесення удару по найбільш уразливому пункту в розташуванні противника; економію сил і часу та ін. [22].

У роботах Л. І. Божович, Л. С. Славіної, Б. С. Волкова, В. І. Ілійчука конфліктна поведінка розглядається як результат внутрішніх і зовнішніх протиріч між суспільством, мікросередовищем і самою людиною. Це результат внутрішніх і зовнішніх протиріч між потребою в самоствердженні і можливістю її задоволення, між самооцінкою і оцінкою групи, між вимогами групи і власними установками і переконаннями, тобто конфліктна поведінка виступає як схильність людини до конфлікту при взаємодії особистісних факторів і факторів зовнішнього середовища [84].

Аналіз досліджень з психології конфлікту дозволяє виділити стилі, або стратегії, конфліктної поведінки: суперечливий, проїсходить нав'язування іншій стороні вигідного для себе рішення; проблемно-вирішальний, коли використовується пошук рішення, що задовольняє обидві сторони; поступливий – зниження своїх запитів, в результаті чого з'являється часткова незадоволеність результатом конфлікту; уникливий – відхід з ситуації конфлікту (фізичний або психологічний); бездіяльність, коли особистість знаходиться в ситуації конфлікту, але без всяких дій щодо його розв'язання.

К. Томас для опису типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях вважає прийнятною двомірну модель регулювання конфліктів, основними вимірами котрої є кооперація, що пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених в конфлікт, і напористість, для якої характерний акцент на захисті власних інтересів. Найбільш відомо виділення п'яти стратегій поведінки в конфлікті (К. Томас і Р. Кілменн): суперництво (конкуренція) як прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншому;. пристосування, що означає в протилежність суперництва, принесення в жертву власних інтересів заради іншого;. компроміс; уникнення, для котрого характерно як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей; співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, повністю задовольняє інтереси

обох сторін [161, с. 470; 135, 60]. Вибір стратегій залежить від індивідуально-психологічних особливостей учасників конфлікту, характеру ситуації, від того, на якій стадії знаходиться конфлікт, від важливості конкретного рішення, від оцінки потреб і бажань інших людей, від характеру емоцій, що виявляються в конфлікті та ін. [264].

Конкуренція і суперництво – найдавніші форми поведінки людини. З одного боку, вони допомагають краще пізнати і зрозуміти себе, порівняти свої можливості з результатами діяльності та з можливостями і досягненнями інших людей. З іншого боку, в цих умовах особистість набуває таких рис, що характеризує її як конфліктну та агресивну [6]. В роботі М. Р. Хачатурової «Схильність до конфліктної поведінки» визначається як «виборча спрямованість особистості на конфліктну поведінку, обумовлена наявністю або відсутністю в неї тих чи інших особистісних особливостей» [232].

Існують різні точки зору з приводу того, наскільки різко людина може змінювати свою поведінку в конфлікті. Деякі вважають, що обрана стратегія - це відносно стабільний аспект особистості, тобто існують особистості, що демонструють у конфлікті тільки кооперативну або змагальнювану стратегію. Проте дані, отримані в ряді досліджень, змушують засумніватися в цьому. Доведено, що соціальна поведінка людини залежить від ситуації і може значно змінюватися [122].

З цього приводу конфліктна ситуація це – специфічний стан соціальної системи, спільності, групи або взаємодій між ними, в котрому проявляються: суперечливість інтересів, цілей, мотивів поведінки, життєвих установок; усвідомлення цього протиріччя, що супроводжується негативними емоціями, що спонукають потенційних конфліктерів шукати привід для конфліктного дії, виробляти стратегію, тактику і технологію майбутньої конфліктної боротьби; об'єктивна несумісність індивідуальних цілей і потреб учасників конфлікту [122, 126]; це період прихованої, взаємної або односторонньої незадоволеності, котра базується на індивідуальній або груповій оцінці ситуації, що склалася [150, с. 340]. За М. М. Кашаповим, О. І. Щербаковою

характеристиками, що відрізняють конфліктну ситуацію від інших ситуацій, є: 1) протиріччя, що виникає між учасниками ситуації; 2) протидія учасників ситуації один одному, активне протиборство; 3) афективні прояви конфліктності, що супроводжують зіткнення учасників конфлікту; 4) потреби, що блокуються і цілі суб'єктів взаємодії [95 с. 157-158.].

1.2. Структура конфліктності як риси особистості

Проблема конфліктності та її структура розглядалася в роботах А. Я. Анцупова [22], Є. М. Богданова [38], В. Г. Заикина [38], Є. П. Ільїна [87], П. А. Ковальова [102], Н. В. Нижегородцевої [142], І. Н. Свириденко [187], Т. В. Черняєвої [239], А. І. Шипилова [21].

Вивчення схильності до конфліктної поведінки у цій роботі забезпечується методом системного опису. Цей метод надає інформацію про системну організацію явища, що вивчається, де відбивається склад, структура, функції тощо. Завдяки системному підходу, структура схильності до конфліктної поведінки описує сукупність компонентів, що знаходяться у взаємодії між собою [54, с. 3]. А. В. Карпов підкреслює, що компонент є найпростішим утворенням, котрий ще має якісну специфічність цілого, а елементи – це ті структурні складові, з яких утворені компоненти, але котрі втрачають якісну визначеність цілого [93.]. З позицій системного підходу конфліктність Н. І. Леоновим визначається як форми її вираження так і конкретними структурно-індивідуальними характеристиками [122].

Розглянемо компонентно-структурні моделі конфліктності означених вище авторів більш ретельно.

І. М. Свириденко для дослідження структури конфліктності використовувала модель багатомірно-функціонального аналізу властивостей особистості, котрий був розроблений А. І. Крупновим, де будь-яку властивість особистості представлено сукупністю індивідуальних і особистісних характеристик, функціонально пов'язаних між собою. До особистісних характеристик були віднесені: мотиваційний, когнітивний і продуктивний компоненти, котрі визначаються соціальними факторами

розвитку і залежать від соціального оточення; до індивідуальних – операційно-динамічний, емоційний і регуляторний компоненти, котрі обумовлені особливостями темпераменту і типом нервової системи, тобто значною мірою залежать від природних передумов. А. І. Крупновим був запропонований цілісний, системно-діспозиційний підхід до вивчення особистості та її властивостей, котрі розглядалися як системні утворення. *Динамічний компонент* конфліктності презентований ергічністю (сила, інтенсивність, стійкість поведінки в конфлікті, поведінкова активність) і аергічністю (нерішучість, нестійкість намірів, прагнення уникнути проблемних ситуацій, угодовство). *Емоційний компонент* включає стеничність і астенічність (стомлюваність). *Регуляторний компонент* конфліктності розглядається з позиції інтернальності і екстернальності. Шкала *мотиваційних* характеристик конфліктності включає соціоцентричність (домінують спонукання, пов'язані з почуттям обов'язку, переважанням громадських інтересів над особистими, прагненням допомогти іншим) і егоцентричність (бажання проявити себе через завзятість, волю, самостійність, незалежність, отримати заохочення, уникнути особистих ускладнень, звернути на себе увагу, самореалізуватися шляхом демонстративної поведінки в конфліктній ситуації). *Когнітивний компонент* презентований свідомістю (більш загальне, наукове визначення конфліктної ситуації, виділення істотних ознак, стрижневою основою конфлікту) та обізнаністю (поверхове розуміння причин виникнення конфлікту та його можливого розвитку, акцентування уваги на якійсь одній стороні прояву конфлікту). *Продуктивно-результативний компонент* виявляє предметність (пов'язана з суспільно значущим результатом, рішенням завдань, що поставлені колективом) і суб'єктність (бажання в конфліктній ситуації досягти результату, що сприяє зміцненню самоповаги суб'єкта, зростання його самооцінки, почуття впевненості і т.п.) [187].

А. Я. Анцуповим запропоновано розглядати структуру конфліктності близьку до традиційного розгляду психологічних феноменів. Автор визначає

її не як просту суму, а як інтегральне утворення: *емоційний компонент* (стан особистості в ситуації міжособистісної взаємодії, невміння управляти своїм емоційним станом в передконфліктних і конфліктних ситуаціях); *вольовий компонент* (нездатність особистості до свідомої мобілізації сил і самоконтролю); *пізнавальний компонент* (включає рівень сприйняття провокаційних дій опонента, суб'єктивність, невміння аналізувати і прогнозувати ситуацію); *мотиваційний компонент* (відображає стан внутрішніх сил, що спонукають, і не сприяють адекватної поведінці в конфлікті і вирішенню проблеми); *психомоторний (поведінковий) компонент* (невміння володіти своїм тілом, управляти жестикуляцією і мімікою) [22].

І. С. Почекаєва проводила дослідження конфліктності у старшокласників. В ході проведення дослідження виділила *шість рівнів конфліктності*: елементарний, формальний, конформний, рівень дотримання нейтралітету, достатній і оптимальний. *Елементарний рівень* конфліктності характеризується відсутністю у старшокласника будь-яких знань про конфлікт і способи поведінки в ньому. Школяр не аналізує причини конфлікту і його наслідки. Учень не диференціює сферу виникнення конфлікту і переносить протистояння, що виникло в одній сфері відносин, на всі інші. Психологічно пригнічує партнера, знижує його соціальний статус. В конфлікті поведінка старшокласника стає підкреслено ригідною, самоконтроль і самокритичність відсутні. *Формальний рівень* конфліктності вказує на наявність у підлітка деяких знань про природу конфлікту і способи поведінки в ньому, але вони носять формальний характер. Стан психічної напруги і агресія відносно опонента неодмінно супроводжують конфліктну взаємодію. Рефлексія власних дій розвинена слабо. Старшокласник сприяє розростанню конфлікту, тому що намагається залучити до нього інших учнів. *Конформний рівень* конфліктності передбачає наявність у старшокласника системних знань про природу конфлікту і способи його розв'язання, але вони не застосовуються їм на практиці. Учень свідомо віддає перевагу беззаперечним поступкам або компромісу, не намагаючись критично

осмислити ситуацію. Невпевненість в собі викликає почуття психологічного дискомфорту. Школяр усвідомлено відмовляється від вибору вчинку за внутрішнім переконанням. *Рівень дотримання нейтралітету* вказує на те, що наявна у старшокласника система знань про конфлікт, його видах і можливі засоби врегулювання не спонукає учня до позитивного вирішення конфліктів. Старшокласник пасивно приймає норми поведінки, що нав'язуються іншими. Він прагне до досягнення особистісної автономії навіть на шкоду власним інтересам. *Достатній рівень конфліктності* характерний для особистості, яка володіє цілісною системою знань про природу конфлікту, його динаміці, видах, можливі причини та ефективні засоби його розв'язання. Учня відрізняє розвинена емпатія, він орієнтований на встановлення позитивних емоційних зв'язків. Школяр використовує наявні знання для прогнозування, попередження і успішного вирішення конфліктів. У пошуку конструктивних рішень займає активну позицію. *Оптимальний рівень конфліктності* є відмінною рисою особистості із сформованою системою знань про природу конфлікту. Учень усвідомлює значимість вміння знаходити оптимальні засоби вирішення конфлікту. Розвинуте почуття власної гідності і здатність поважати опонента забезпечують сприятливе емоційне самопочуття під час вирішення конфлікту. У конфліктній взаємодії особистість створює і підтримує атмосферу партнерства. Свідомо уникає постконфліктного протистояння. При переході на оптимальний рівень конфліктності набуває нову характеристику – конфліктну компетентність. Конфліктна компетентність дозволяє особі своєчасно попереджати і конструктивно вирішувати конфлікти відповідно до власних цілей, ціннісних орієнтацій і конкретних соціально-комунікативних умов. Людина, яка досягла оптимального рівня конфліктності, сприймає конфлікт як невід'ємну і природню частину життя людей, що надає можливості для саморозвитку та гармонізації міжособистісних стосунків [97. 156].

Крім вищезначеного, М. М. Кашапов пропонує виділити рівні, за якими можна судити про існування конфліктності і про особливості її прояву:

когнітивні, афективні, рефлексивні, поведінкові. На *когнітивному* рівні – це викривлене сприйняття ситуації, намірів інших людей; нездатність вийти за межі ситуації; недостатній аналіз ситуації, негативна оцінка поведінки опонента. На *афективному* рівні – відсутність контролю над своїми емоціями, низьке самовладання, нетерпимість до недоліків. На *рефлексивному* рівні – неадекватна самооцінка, упередження по відношенню до інших людей, відсутність критичності по відношенню до своєї поведінки, нехтування наслідками своїх вчинків. На *поведінковому* рівні – негнучкість поведінки при досягненні цілей, імпульсивність, агресивність, домінантність і тиск на опонента, невміння планувати і коригувати свою поведінку [97].

Основним критерієм конфліктності по Є. М. Богданову і В. Г. Зазикіну [38] є рівень її сформованості, котрий визначається за допомогою ряду показників: *кількість конфліктів*, що організовує дана особистість або в яких бере участь за одиницю часу; негативність та деструктивність наслідків конфліктів, в яких бере участь особистість, для опонентів, колективу, себе і т.п. (*якість конфліктів*); *особистісні особливості*, що зумовлюють схильність до конфліктів. Другий показник конфліктності особистості – *якість конфліктів*. На низькому рівні – конфлікти найчастіше носять конструктивний характер, швидко вирішуються, особистість займає позицію посередника або пасивного учасника; на середньому – конфлікти відрізняються довготривалістю, проте розв'язуються досить конструктивно і не несуть вкрай руйнівних наслідків; на високому рівні – конфлікти відрізняються довготривалим або затяжним характером, деструктивні або нерозв'язні. Стосовно третього показника – особистісні особливості, то на низькому рівні визначається відсутність особистісних особливостей, котрі характеризують особистість як конфліктну; на середньому – виразність конфліктності залежить від ситуації розвитку конфліктної взаємодії; на високому рівні – конфліктність як риса характеру і як спосіб поведінки актуалізується незалежно від ситуації.

Далі розглянемо динамічну, функціональну структуру конфліктної особистості, котру Є. М. Богданов і В. Г. Зазикін розробили спираючись на теорію особистості К. К. Платонова [151, 152]. Складається вона з чотирьох рівнів [38, с. 77]. *Біологічний рівень* конфліктності визначається типом темпераменту, тобто силою, рухливістю і врівноваженістю нервових процесів (по І. П. Павлову); полових, вікових властивостей і т.п. З позицій цієї концепції конфліктні особистості здебільшого мають холеричний тип темпераменту, котрий досить часто проявляється в поганому самовладанні і підштовхує до імпульсивних дій і оцінок. Значно менше серед них сангвініків, флегматиків. Меланхоліки, як правило, не конфліктні. *Рівень психічних властивостей*, коли конфліктна особистість характеризується звуженням уваги, її спрямованістю на об'єкт і предмет протиріччя. Такі особи володіють розвиненими вольовими властивостями, завзятістю, цілеспрямованістю, наполегливістю, впевненістю, рішучістю, котрі дозволяють конфліктній особистості вести тривале протиборство в умовах сильної психічної напруженості і негативних емоцій; виявляються амбівалентні реакції, емоційна збудливість. Їм притаманна нетерпимість до чужого способу життя і поведінки (низька толерантність); характерні екстрапунітивність, мотиваційна ригідність, що виявляється в неможливості змінити поведінку, розвинені молитви досягнення, боротьби, влади, самоствердження. Мають високе переключення уваги, що поєднується з ригідністю мислення; наявна зосередженість на невдачах і власних переживаннях. У мисленні переважають логічні помилки, пов'язані з хибністю посилок, ірраціональні установки («хто не з нами той проти нас», «не можна довіряти нікому», «всі хочуть мене обдурити» і т.п.); сприйняття інших людей (соціальна перцепція) суперечливо і фрагментарно, вибірково направлено на конфліктні риси опонента і на конфліктогенні елементи ситуації; образи уяви пов'язані з «образом ворога», передбачення ситуації будується з точки зору «боротьби», «переслідування», «подолання»; відсутнє розуміння сили і слабкості

суперників та власного стану. Мова характеризується великою кількістю негативних оціночних суджень, образливих слів, таких, що принижують честь і гідність співрозмовника; порушуються мовні норми і правила спілкування. Невербальні засоби спілкування (здебільшого паралінгвістичні – гучність мови, інтонації) містять безліч конфліктогенів. *Рівень досвіду, коли* конфліктні особистості володіють видатним досвідом конфліктного протистояння, що підкріплено певними вміннями, особливо в комунікаціях. Таки особи мають високий рівень маніпулятивного досвіду та використовують у відкритому протистоянні різноманітну кількість засобів та стратегій: зниження рангу опонента, ризик, дезінформацію, нагнітання напруженості, примусовість до необхідних дій, демонстрацію посилення власних можливостей, провокацію, загрози. Їх поведінка стереотипна: або схильність фіксуватися на сильних властивостях опонента або, навпаки, на перебільшенні своїх можливостей. Вони схильні захоплювати ініціативу і тримати її, що створює взаємодію типу «панування-підпорядкування», з іншого боку, не відрізняються відповідальністю. Свої потреби проявляють через звички, активність – через вольові навички. *Рівень спрямованості конфліктної особистості.* Основна характеристика такої особистості – егоцентрична спрямованість: неадекватна завищена самооцінка, бажання самовираження через протистояння та визнання; невідповідність високого рівня домагань реальним можливостям, що веде до деформації; низький рівень морального розвитку і рефлексії, моральної нормативності поведінки і стосунків; відсутність ідеалів, ригідність. Такі особи займають позицію суперництва, виявляють нетерпимість до недоліків інших, непоступливі, самостверджуються за чужий рахунок, безвідповідальні. Їх поведінка характеризується амбівалентністю: від демонстрації «жертвності» до демонстративної «непереможності»; тримаються відособлено, зухвало або демонстративно. У групі конфліктна особистість зазвичай вибирає роль «бунтаря», «критика», «борця за справедливість», іноді ці ролі маскуються

під соціально прийнятні («організатор», «генератор ідей», «лідер»); розвинені комунікативні здібності: легко знаходять контакт, здатні переконувати і заражати емоціями. Зазвичай типи акцентуації характеру – гіпертимний, епілептоїдний, циклоїдний, сензитивний і т.п. [38, с. 82].

У психологічній структурі особистості є ряд показників (властивості), що є характерними для конфліктної особистості: емоційна холодність, домінантність, схильність до самоствердження, напруженість, занепокоєння, мінливість, недисциплінованість. Конфліктна особистість відрізняється виключно екстрапунітивним реагуванням на ситуації перешкод: в складних ситуаціях схильна шукати винуватих «на стороні», суб'єктивна причинність помилок заперечується, винуватим себе не вважає практично ніколи. Як професіонали конфліктні особи рідко досягають великих успіхів оскільки в силу конфліктності ефективні професійні взаємодії утруднені. Саморозвитку заважають неадекватна самооцінка, нечіткі еталони. Така професійна неуспішність, викликана суб'єктивними причинами, сприймається конфліктною особистістю як прояв виняткового негативного ставлення до неї [38, с. 72].

Одним із завдань дослідження конфліктності (схильності до конфліктної поведінки) є пошук, експлікація та опис ознак, котрі характеризують її структурні компоненти. Теоретико-методологічною основою вирішення цієї задачі обрано континуально-ієрархічний підхід до дослідження структури особистості (О. П. Саннікова), що заснований на принципах *системності* (цілісність), *структурності* (внутрішня організація структурних рівнів); *інтегральності* (взаємозв'язки між одно і різнорівневими компонентами) *дименціональності* (безперервності), *детермінізму* (причинна зумовленість подій). З цих позицій особистість презентується як макросистема, котра складається з різнорівневих, взаємосяжних (увзаємненних) підсистем, що мають специфічні характеристики [176, 184, 185, 268].

О. П. Саннікова виділяє такі рівні: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний. До *першого* рівня

(основа, фундамент, опора), що передує розвитку інших, належить сукупність усіх властивостей, що відбиває динаміку, перебіг, активність психічних явищ та індивідні властивості конституційного характеру. *Другий* рівень включає власне особистісні властивості (поняття особистості у вузькому значенні слова): систему цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційну сферу тощо. *Третій* рівень умовно названий соціально-імперативним (від латін. *imperativus* – наказовий, безумовний) містить клас характеристик, спричинений включенням особистості у різноманітні суспільні, соціальні зв'язки та впливом реального соціального середовища, соціальних норм, культурних традицій тощо. Виділення тільки двох рівнів (динамічного і змістовного) обмежує, «замикає» структуру особистості як систему, тоді як соціально-імперативний рівень є тим «простором», тією ланкою через яку і відбувається взаємодія особистості як відкритої системи з навколишнім світом. Третій рівень жорстко контролюється свідомістю. Якщо два перші рівні співзвучні (і вербально, і за сенсом) уявленням про динамічне і змістовне психічного, то третій рівень включає той клас характеристик, котрі відбивають і наявні у особистості уявлення про суспільство, мораль, норми, культуру, знання тощо, і саму мораль особистості. Межі взаємодії між означеними рівнями складні, умовні і розмиті. Рівні взаємозв'язані між собою і взаємно проникають один в одного. Саме це пояснює розвиток окремих психічних властивостей, що вертикально «пронизують» структуру особистості від нижчих рівнів до вищих [177].

Розглядаючи конфліктність як стійку властивість особистості (схильність до конфліктної поведінки), презентуємо її як багаторівневий, цілісний феномен, котрий містить рівні, що є відповідними континуально-ієрархічній структурі властивостей особистості [177]. Враховуючі вищезазначене розглянемо конфліктність (схильність до конфліктної поведінки) з позиції континуально-ієрархічного підходу до її структури.

Макроструктура конфліктності складається із компонентів *формально-динамічного* рівня, що віддзеркалює силу, динаміку, перебіг конфліктності.

Змістово-особистісний рівень презентований ознаками конфліктності, що відображують її значимість для самої особистості: цінністю для особистості, установками щодо конфліктності та її проявів; мотивацією. *Підструктура досвіду* містить компоненти, що характеризують знання, уміння та навички особистості, набуті при проявах конфліктності. У зоні *індивідуального досвіду* конфліктність виявляється як готовність до дій, що включають досвід конфліктної поведінки (поведінки в конфліктогенних ситуаціях) в різних сферах життєдіяльності особистості. У цьому випадку людина виступає як суб'єкт конфліктних дій з певними цілями, задачами, засобами. *Соціально-імперативний* рівень презентований ознаками, що відображують уявлення про конфліктність та її прояви з позицій релігії, національної культури, традицій, соціального середовища тощо.

Серед показників ми виділяємо *психофізіологічні* характеристики (наявність психофізіологічних змін, що супроводжують конфліктні переживання, думки та поведінку особистості: почастищення серцевих скорочень, пульсу, підвищення артеріального тиску, перехоплення духу, нестабільний ритм та збої дихання, озноб або відчуття жару, вологі долоні, відчуття тиску у грудях та грудки в горлі, болі в шлунку, відчуття фізичної напруженості, тіло «важке» і «натягнуте як струна», фізичне відчуття неспокою, тремор рук та ніг тощо).

Спираючись на інформацію про якісні метапаметри [177], а також на аналіз літератури з проблеми конфлікту, серед якісних компонентів схильності конфліктної поведінки можна виділити:

- *емоційні* характеристики – афективні реакції, що можуть спричинити конфлікт і виникають у процесі прояву конфліктності; насиченість, сила емоційних переживань, що характеризують конфліктність; ступінь яскравості емоційної палітри тощо (гнів, страх різного ступеня та етіології, образливість, запальність, агресивність, підозрілість, роздратування, сором, обурення, азартність, досада, презирство, ворожість, озлобленість, занепокоєння, хвилювання, тривожність, перезбудження);

- *когнітивні* характеристики - різноманітність думок, уявлень, що характеризують конфліктність (наявність у особистості ворожих думок, що супроводжують конфлікт, сварку або суперечку. Обтяжливість думок про програш у суперечці; думки про іншого, що він неправий, довготривалість образливих думок, бажання помститися тощо);

- *конативні, або поведінкові* характеристики, що можуть проявлятися зовні, спостерігатися, наявність конфліктних дій, прояви конфліктності в емоціях, експресії, в виразних рухах, міміці, жестах, в поведінці (схильність особистості до дій, що виявляються в словах, котрі зачіпають, в образливих, погрозах, експресивних ворожих реакціях, неналежних діях стосовно іншої людини, відкрите висловлювання невдоволення та легке висування критики на адресу опонента, прагнення завжди і словом і справою довести свою правоту тощо);

- *контрольно-регулятивні*, що характеризують не результат, *не зміст, а наявність активності особистості*, котра спрямована на самоконтроль і регуляцію власних переживань, думок, дій або вчинків, що супроводжують конфліктність (здатність контролювати свої реакції, максимальний рівень володіння власними емоціями і думками, котрі супроводжують конфліктність і її зовнішні прояви).

Крім того, кожний з параметрів є біполярним континуумом, на полюсах котрого розташовуються мінімально низькі і максимально високі значення показників. Значення кожного з якісних параметрів, домінування того або іншого компонента (емоційного, когнітивного, поведінкового, регулятивного) в індивідуальній структурі схильності до конфліктності, відображає її якісну своєрідність і виявляється в особливостях вибору індивідуальних стратегій і способів поведінки особистості в різних ситуаціях.

Аналіз властивості, що вивчається у даному дослідженні, в контексті континуально-ієрархічного підходу дозволяє презентувати конфліктність як цілісну, багаторівневу властивість особистості, котра складається із компонентів формально-динамічного, якісного, змістово-особистісного та соціально-імперативного рівня, що взаємопов'язані між собою. Означені

характеристики конфліктності (схильності до конфліктної поведінки) потребують більш ретельного вивчення. На даному етапі дослідження більшою мірою вивчаються формально-динамічні і якісні характеристики схильності до конфліктної поведінки, оскільки саме вони відображають її психологічну сутність. Саме тому, пошук, експлікація та опис характеристик конфліктності змістово-особистісного і імперативного рівнів становить перспективу нашого дослідження.

1.3. Властивості особистості, що супроводжують прояви конфліктності

Аналіз літератури показав, що існує безліч різноманітної інформації про властивості особистості, що пов'язані зі схильністю до конфліктної поведінки (конфліктності). Дані про взаємозв'язок конфліктності з іншими властивостями особистості в науковій літературі не систематизовані, суперечливі, в цілому їх кількість недостатня для того, щоб об'єктивно аналізувати феномен, що досліджується.

Найчастіше, конфліктність особистості проявляється через конфліктну поведінку (див підрозділ 1.1.2). Але М. І. Леонов, дотримується думки, що стратегія поведінки в конфліктній ситуації не є стабільною характеристикою особистості і може значно змінюватися в залежності від ситуації [122.]. В роботі Н. І. Коритченкової, В. П. Михайлової, Є. Б. Шпильової, які вивчали конфлікти в шкільному середовищі, виявлено зв'язок типу темпераменту і конфліктності: найбільш конфліктними виявилися особи з холеричним типом темпераменту, менше конфліктними – сангвініки, ще менш конфліктними – меланхоліки [108]. Однак, за даними М. Р. Хачатурової, яка досліджувала конфлікти в організаціях не підтверджується зв'язок конфліктної поведінки з темпераментом, але простежується тенденція до підвищеної конфліктності меланхоліків і холериків [232].

У праці А. Я. Анцупова і А. І. Шипілова наводяться дані, що вказують на зв'язок конфліктності з екстраверсією-інтроверсією та нейротизмом-

стабільністю. На думку автора, підвищений рівень нейротизму особистості сприяє її конфліктній поведінці. Залежності між характеристиками екстраверсії-інтроверсії і конфліктністю особистості не виявлено [22]. Однак в дослідженні О. О. Рильської, яка вивчала зв'язок цих якостей у вчителів, підтверджено зв'язок конфліктності з інтровертністю-екстравертністю [174].

У вивченні конфліктності особистості безумовно важливе значення мають її акцентуйовані риси. Є інформація, що акцентована особистість володіє характерними відхиленнями від норми, вираженим надмірним посиленням окремих рис характеру: акцентуації при їх соціально-негативному розвитку межують з психопатіями. В описах поведінки, діяльності і стосунків акцентуйованих особистостей (К. Леонгард, Х. Смінек, А. Є. Лічко, Н. І. Конюхов і ін.) можна знайти чимало того, що характеризує конфліктну особистість.

В ході вивчення конфліктності в подружніх парах Л. А. Ніколаєва показала, що конфліктність подружжя в залежності від типу прихильності до матері пов'язана з різними сферами сімейного життя. Так, при безпечному типі психологічної прихильності – це розбіжності у ставленні до грошей; при тривожно-амбівалентному типі психологічної прихильності – порушення рольових очікувань; при унікаючому типі психологічної прихильності – прояв домінування одним з подружжя, відносини з родичами і друзями [143].

Є. М. Богданов та В. Г. Зазикін свідчать про те, що конфліктна особистість певною мірою повинна мати холеричний тип темпераменту, високий ступень агресивності, домінування, радикалізму, напруженості, підозрливості, самовпевненості; мати низький рівень моральної нормативності, емоційної стійкості, самоконтролю; в конфліктному протиборстві насамперед прагнути до конкуренції; не йти на компроміс або співпрацю, та визначається дією таких психологічних факторів, як компетентність у спілкуванні та емоційний стан [38]. Конфліктність передбачає певний рівень психічної напруженості. Він може бути різним для різних людей, що пов'язано з рівнем психологічної стійкості людини. Психічно стійкі і психічно нестійкі люди в складних ситуаціях поведуться по-різному. Так, наприклад, у психічно

нестійких підлітків відсутні ефективні способи подолання перешкод, тому іноді спостерігається явище самоіндукції негативного емоційного напруження: дезорганізована поведінка підсилює стресовий стан, котрий ще більше дезорганізує поведінку, і як слід, веде до виникнення «хвилі дезорганізації» [170].

За В. О. Лабунскою конфліктна особистість часто характеризується негативним самовідношенням і неадекватною самооцінкою (завищеною або заниженою), самовпевненістю (непевненістю у собі), униканням змін (відмова від роботи над собою). Міжособистісні стосунки характеризуються неприйняттям інших людей такими, якими вони є, прагненням змінити оточуючих, недовірою, запереченням, неповагою, закритістю, прагненням перемогти, домінуванням, напористістю, полярністю оцінок та інтерпретацій в процесі спілкування. Цінності даної особистості можуть бути за змістом різноманітними, але їх відрізняє високий ступінь жорсткості, ригідності та консерватизму. Низький рівень розвитку емпатії, комунікативної компетентності; нерозуміння іншої людини і її позиції; монологічність мислення; слухання і слухання тільки себе, вибір насильницьких стратегій взаємодії, слабкий самоконтроль і саморегуляція емоційної сфери. У перелік якостей особистостей конфліктного типу можна включити зайву критичність, оцінність, принциповість, прямолінійність, правдивість, наполегливість; егоцентризм, горделивість, зневагу, лицемірство, пристосуванство, неадекватність самооцінки, самолюбство, впертість, невихованість, нестриманість, агресивність, м'якотілість, авторитарність і т.п. [199].

А. В. Гончаров надає інформацію про взаємозв'язок самоствавлення (самоповага, аутосимпатія, самоприниження) з конфліктністю особистості студентів: надмірна впевненість у собі, висока ригідність «Я-концепції», самозвинувачення, низька культура рефлексії визначають високу конфліктність; в той же час самовпевненість і самоцінність у поєднанні з розвиненою рефлексивною культурою пов'язані з конфліктністю [57].

Серед властивостей особистості, що супроводжують прояви конфліктності, у літературі висвічується: практичність, жорсткість, суворість, незалежність, рішучість, сміливість. підозрілість, напруженість, фрустрованість, соціальна сміливість, активність, емоційна нестійкість, низькі значення оцінок інтелекту [77]. Конфліктні особи – це, як правило, честолюбні особистості, що прагнуть до лідерства [20]. У своєму дослідженні Є. Л. Боднар та Е. Я. Бауер [32] вказують на те, що конфліктні особистості характеризуються: домінантністю, радикалізмом, напруженістю, схильністю до відчуття провини. Крім того, їм наявна орієнтація на конкуренцію, холеричний тип темпераменту, високий індекс агресивності тощо.

Ів'язок креативності і конфліктності неоднозначно трактується дослідниками. Одні автори відзначають, що здатність творчих людей бути високотолерантними до невизначеності допомагає їм вибудовувати нормальні стосунки з оточуючими людьми (Л. А. Гордеева, М. М. Кашапов). Гнучкість мислення, характерна для висококреативних людей, легкість генерації ними ідей при вирішенні проблеми забезпечують можливість прояву конструктивної активності в конфліктних ситуаціях [97]]. Інші вважають, що виснаження психофізіологічних ресурсів в ході творчого процесу, неминуче приводить до порушень в емоційній сфері, породжує конфлікти в системі міжособистісних стосунків.

У ряді досліджень (В. А. Згура, А. І. Шипілова, Ю. А. Канатаєва, С. Б. Дохолян) показано, що конфліктні особи мають високий індекс агресивності. Індивіди з високим рівнем конфліктності мають виражену установку і досвід застосування насильницьких засобів для досягнення своїх цілей. З конфліктних зіткнень вони найчастіше намагаються виходити з допомогою фізичної чи вербальної агресії [19].

Як вказують Є. П. Ільїн та П. А. Ковальов, при вивченні конфліктності і агресивності (див. розд. 1.1.2) не слід вважати дані феномени тотожними поняттями, як це роблять багато зарубіжних і вітчизняних авторів. Це призводить до того, що в опитувальники для дослідження агресивності

включаються питання, що відносяться до конфліктності, а в опитувальники для дослідження конфліктності включаються питання, пов'язані з агресивною поведінкою [87]. На думку А. О. Реана, зі змістовно-психологічної точки зору поняття «агресивність» і «конфліктність» позначають різні психологічні феномени, що знаходять відображення як на рівні сучасних теорій агресивності і конфліктності, так і на рівні методів їх діагностики. Крім того, на поведінковому рівні конфліктність навряд чи може корелювати з популярністю, а ось агресія – не виключає такого взаємозв'язку, і, за певних умов, корелює з соціометричним статусом, емоційною перевагою особистості [162, 163].

Є.П. Ільїн визначає конфліктність як складну якість особистості, котра включає в себе образливість, запальність (гневливість), підозрілість (див. розд. 1.1.1), що знайшло своє відображення у методиці «Особистісна агресивність і конфліктність». Так, запальність (гневливість) має кілька характеристик: гнівлива людина схильна сприймати широкий спектр ситуацій, котрі провокують; запальність як реакція характеризується діапазоном від середньо-вираженого роздратування або досади до люті і сказу; це риса темпераменту, котра проявляється і без зв'язку з провокуючою ситуацією. Виявлено, що чоловіки характеризуються більш високим рівнем прояву гніву, ніж жінки (Eckhard et al., 1995). Однак, як показано А. Ю. Степанян з співавторами (2007), у дівчат-підлітків дратівливість, підозрілість і почуття провини виражені сильніше, ніж у хлопчиків-підлітків[87].

За даними П. А. Ковальова (1996), який вивчав самооцінку образливості в трьох вікових групах, то самооцінка вище у дівчаток, ніж у хлопчиків. Образливість, згідно з висновками дослідника, пов'язана зі схильністю до агресивної поведінки, причому такий зв'язок більш тісний у дівчаток в порівнянні з хлопчиками [102].

С. В. Афіногенова (2007) припустила що запальність і образливість більше виражені у осіб жіночої статі і у фемінінних особистостей в порівнянні з андрогінними і маскулінінними незалежно від їх біологічної статі.

Позитивний зв'язок образливості з фемінінністю виявлена у жінок і Н. Ю. Жарновецькою [102].

На думку А. Я. Анцупова, М. Р. Хачатурової поведінка людини, яка не розуміє емоцій і почуттів партнера по взаємодії, може викликати конфліктну реакцію. Завищений або занижений рівень домагань (і самооцінки) також сприяє виникненню міжособистісних і внутрішньоособистісних конфліктів [21, с. 181]. Нами вивчалися індивідуально-психологічні особливості емпатії осіб, які розрізняються за рівнем (високим і низьким) схильності до конфліктності. Аналіз наукової літератури показав, що на здатність до співпереживання і співчуття, на прояв емпатії, впливають зовнішні і внутрішні, психологічні чинники, в якості останніх виступають властивості особистості, що супроводжують подібні переживання. Ці властивості особистості можуть, як підтримувати емпатичні переживання, сприяти їхній появі (товариськість, комунікабельність, впевненість у собі, позитивна установка до інших людей, толерантність тощо [146], так і блокувати розвиток і прояв емпатії (цинізм, егоїзм, агресивність, конфліктність тощо) [87].

До внутрішніх властивостей, що блокує розвиток і прояв конфліктності можна віднести і толерантність. У науковій літературі толерантність розглядається, насамперед, як повага і визнання рівності думок партнерів, інших логік і поглядів, права на відмінності, несхожість, інакшість, та відмова від домінування і насильства. Толерантність передбачає готовність людини прийняти інших такими, які вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди. При цьому толерантність не є відношенням байдужості (індиферентності) або пристосування до «іншого» (конформізму). Вона не передбачає і жертвовної позиції – повної відмови від власних інтересів, або альтруїзму. Це активна позиція сторін, зацікавлених у спільному результаті. У результаті теоретико-методологічного аналізу наукової літератури, толерантність визначається як стійка властивість особистості, що проявляється у здатності до розуміння та прийняття іншої людини, її позиції до соціальних та релігійних поглядів, у готовності до активної взаємодії зі

світом у позитивному напрямку. Ця готовність заснована на стійкості до потенційно і реально загрозливих впливів (загрози, невизначеності, новизни тощо), розмаїття світу та усвідомлюванні принципу взаємності. Особи налаштовані на прийняття інших людей такими як вони є, на позитивне ставлення до них. [24].

А. Я. Анцупов визначає як одну з особистісних причин конфліктності низький рівень конфліктостійкості. Конфліктостійкість автор розуміє як специфічний прояв психологічної стійкості – здатність людини оптимально організувати свою поведінку в складних ситуаціях соціальної взаємодії, безконфліктно вирішувати виниклі проблеми в стосунках з іншими людьми [67].

У процесі теоретичного вивчення конфліктності особистості з позиції її функцій (дивись підрозділ 1.1.1.) виявлено, що деякі автори (М. Р. Битянова, Н. У. Заїченко, Є. П. Ільїн, Д. В. Колесов, Е. С. Кузьмін, М. С. Міріманова, О. В. Наконечна, Г. А. Шевчук і А. С. Шевчук), які визначають дане і подібні з ним поняття, (конфліктність, конфліктна особистість) орієнтуються виключно на деструктивність конфліктності [91]. Протистояти конфліктності може здатність особистості до саморегуляції поведінки, вміння конструктивно знаходити вихід з проблемних ситуацій у спілкуванні, здатність до прийняття самостійних рішень, напористість, ініціативність. Все вищезначене є визначенням асертивності. У цьому контексті під асертивністю мається на увазі те, що людина в процесі взаємодії з оточуючими людьми, поводжується згідно обставинам. Вона гнучко змінює свою поведінку в рамках прийнятих стандартів, норм і правил, реагуючи на конкретні обставини. Асертивні вміння передбачають можливість конструктивного поводження, не доставляє неприємностей іншим людям, але при цьому, очевидна наявність вміння тактовно і ввічливо наполягати на своїй думці, прийняття та надання зворотного зв'язку і, разом з тим, здатності діяти рішуче при досягненні поставлених цілей. Встановлено, що чим вище показники конфліктності, тим нище прояви асертивності [113].

У науковій літературі поряд з терміном «конфліктність» найчастіше зустрічається термін «ворожість» (англ. hostility), що в свою чергу зазвичай вживається разом із двома іншими, тісно з ним пов'язаними «агресією» і «гнівом». Відповідно до цього факту запропоновано таке визначення ворожості – це тривале, стійке негативне ставлення або система оцінок, що застосовувана до оточуючих людей, предметів і явищ; агресія – інструментальна поведінкова реакція, що носить характер покарання; гнів – емоційний стан, що має спонукальну силу [270.]. Цікаве розуміння ворожості дає К. Ізард і визначає її як комплексну афективно-когнітивну рису, або орієнтацію особистості, що відповідає розумінню почуття як емоційної установки. Почуття ворожості виникає з негативного досвіду спілкування і взаємодії з якою-небудь людиною в ситуації конфлікту. На думку К. Ізарда ворожість легше виникає у образливих і мстивих людей. Найчастіше почуття ворожості виявляється в «агресивному настрої», «агресивному стані», тобто в емоціях злості (гніву), відрази і презирства з притаманними їм переживаннями й експресією, що можуть призводити до агресивної поведінки. Але важливим є той факт, що ворожа (агресивна) поведінка може виникати з почуття ворожості, мотивуватися нею, але таким почуттям не бути [83, 90, с.316.]

Varefoot et al., розуміють ворожість як антагоністичне ставлення до людей, що включає когнітивний, афективний і поведінковий компоненти. Так, афективний компонент представляє цілий ряд взаємозв'язаних емоцій: гнів, роздратування, образу, обурення, огиду тощо. Когнітивний компонент містить негативні переконання щодо людської природи в цілому (цинізм) і переконання в недоброчливості інших людей по відношенню до самого суб'єкту (ворожі атрибуції, недовіра, підозрілість). Поведінковий компонент включає різноманітні форми прояву ворожості в поведінці, часто приховані, – агресію, негативізм, небажання співпрацювати, уникнення спілкування тощо. Найбільш цінним в зазначеному підході дослідників видається те, що вони вийшли за межі тріади «ворожість - гнів - агресія» і описали досить широкий

спектр поведінкових і емоційних корелятив ворожості [270]. За позицією Т. Сміта, який пропонує визначати ворожість як «комплекс негативних стосунків (ворожнеча неприязнь, недоброзичливість), переконань та оцінок стосовно до інших людей, тобто сприйняти інших людей як вірогідне джерело фрустрації, обману, провокації і т. п.». Ворожість як стійка риса особистості, проявляється як знецінення мотивів і особистісних якостей інших людей, відчуття себе в опозиції до оточуючих і бажання їм зла (активне – заподіювати шкоду, пасивне – спостерігати заподіяння шкоди).

В деяких роботах встановлено, що конфліктність пов'язана з імпульсивністю, тривожністю, агресивністю, прагненням до гострих відчуттів, схильністю до ризику [38, 129, 130]. Відомо, що схильність до ризику розглядається як психологічний феномен, як риса особистості, що характеризується прагненням до ризику, схильністю до вибору ризикованих ситуацій (ситуацій, що несуть ризик) , емоційною перевагою тієї або іншої діяльності (або цінності), що пов'язана з ризиком та глибокій, стійкій потребі в ній. Найчастіше, ризикованість-неризикованість визначається як характеристика поведінки, сплав особистісно-ситуаційних і соціальних факторів. Вважається, що люди агресивні, з сильною потребою в домінуванні та самоствердженні, імпульсивні і прагнучі до гострих відчуттів більш ризиковані [35, 179].

Отже, узагальнення наведених вище результатів теоретичних і доступних емпіричних досліджень дозволило стверджувати, що конфліктність взаємопов'язана з такими властивостями особистості як: наполегливість, напористість, незалежність, домінантність, підозрілість, запальність, роздратування, образливість тривожність, агресивність, асертивність, ворожість, впевненість у собі, толерантність, емпатія, схильність до ризику (ризикованість) тощо.

Матеріали цього розділу стали орієнтиром у доборі психодіагностичного інструментарію при вивченні конфліктності та

широкого кола рис особистості, що аранжують її індивідуально-психологічні прояви.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Проведений у даному розділі теоретико-методологічний аналіз досліджень з проблеми конфліктності в історичному та сучасному контекстах дозволяє зробити такі висновки:

1. Поняття «конфліктність» розглядається на рівні особистості, на рівні міжособистісних стосунків, на рівні соціально-психологічних чинників (конфліктогенів). Конфліктність (схильність до конфліктної поведінки) розглядається як властивість, котра характеризується такою психічною активністю людини, такими емоціями, думками, мисленням, намірами, установками тощо, котрі спонукають особистість до конфліктної поведінки, зовнішньої, фізичної активності людини. Конфліктність – це вибіркова спрямованість особистості на поведінку, котра відповідає конфліктним переживанням, когніціям, задуму, намірам, установкам.

2. На основі теоретико-методологічного аналізу психологічних джерел надано розуміння кола споріднених понять, найбільш важливих для психологічного дослідження конфлікту: «конфліктна особистість», «конфліктний потенціал особистості», «конфліктна поведінка», «стилі конфліктної поведінки», «конфліктна ситуація». Встановлено, що конфліктна особистість як носій конфліктності (усталена схильність до конфліктної поведінки) самостійно ініціює конфлікти (конструктивні, або деструктивні) і так само залучається в конфлікти, котрі створені іншими; конфліктний потенціал особистості розуміється як ряд психологічних характеристик, мотивів, переконань, установок тощо, що виявляються в конфліктних взаємодіях особистості; конфліктна поведінка визначається як система протилежно спрямованих, емоційно забарвлених дій, що ускладнюють досягнення цілей протиборчими сторонами і виступає як схильність людини до конфлікту при взаємодії чинників особистості і чинників зовнішнього середовища; конфліктна ситуація – це специфічний стан соціальної системи, спільності, групи осіб, або взаємодій між ними, в котрому виявляються: суперечливість інтересів, цілей, мотивів поведінки, життєвих установок;

усвідомлення цього протиріччя, що супроводжується негативними емоціями, і котрі спонукають потенційних конфліктерів шукати привід для конфліктних дій та виробляти стратегію, тактику і технологію майбутньої конфліктної боротьби.

3. У контексті континуально-ієрархічного підходу конфліктність (схильність до конфліктної поведінки) розглядається як стійка, багаторівнева властивість особистості, в структурі якої серед її різнорівневих характеристик виділяються ознаки, що презентують формально-динамічний рівень структури особистості: потреба у переживаннях та проявах конфліктності, широта, легкість, усталеність, виразність; ознаки якісного рівня (емоційний, когнітивний, поведінковий, контроль-регулятивний компоненти конфліктності); та установчий компонент як ознака змістово-особистісного рівня.

4. Доведено, що якісно-кількісні поєднання показників схильності до конфліктності визначають індивідуально-психологічні особливості даної властивості особистості, у чому виявляється різноманіття індивідуальних проявів конфліктної поведінки та її варіантів.

5. Визначені риси особистості, що взаємопов'язані з конфліктністю та супроводжують її прояви: агресивність, тривожність, ворожість та схильність до ризику (ризикованість); комунікативні риси особистості: толерантність, емпатія, позитивна установка до інших людей, тощо; риси особистості, що приймають участь у процесах регуляції: конфліктостійкість, асертивність, впевненість у собі; підозрілість, напруженість, фрустрованість, емоційна нестійкість, домінантність, низький самоконтроль, радикалізм.

Публікації автора, у яких представлені матеріали даного розділу:

1. Ульянова Т. Ю. Конфліктність як чинник ворожості / Т. Ю. Ульянова: збірник матеріалів наук.-практ. конф. молодих учених та студентів [«Проблеми сучасної психології особистості»], (Одеса, 14 травня 2015 р.) /

МОН України, Південноукраїнський національний педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: Лерадрук, 2015. – 114–123.

2. Ульянова Т. Ю. Асертивні тенденції конфліктності / Тетяна Юріївна
Ульянова // Наука і освіта. – 2015. – №.10. – С. 200–206.

РОЗДІЛ II.

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕСПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНФЛІКТНОСТІ

У цьому розділі викладено зміст та етапи емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення конфліктності як риси особистості, її структури, широкого кола властивостей особистості, що аранжуюють її прояви.

Здійснено аналіз тих психодіагностичних методик, котрі безпосередньо, або опосередковано надають інформацію про деякі характеристики конфліктності. Обґрунтовано необхідність розробки оригінальних методик, спрямованих на показники конфліктності, що відповідають теоретичним уявленням про її структуру; надано теоретичний конструкт методик, доповнено уявлення про зміст та прояви показників конфліктності за допомогою самозвітів професійних психологів; наведено етапи створення та апробації (перевірка на надійність, валідність та дискримінативність) оригінальних методик «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО 1 – самооцінний варіант та ДИДІКО 2 – експертний варіант), «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» (ЕДІСС) та процедура «Експрес-діагностика показників конфліктності» (ЕДІКО). Визначено та описано комплекс психодіагностичних методик, що вивчають риси особистості, котрі гіпотетично пов'язані з показниками конфліктності.

2.1. Організація та методи емпіричного дослідження схильності до конфлікту

Основним завданням даної частини роботи була розробка напрямків емпіричного дослідження, його організація, обґрунтування репрезентативної

вибірки, створення комплексу методів і методик, що є релевантними меті та завданням дослідження.

Підґрунтям для вирішення цих завдань стали результати теоретичного аналізу зарубіжних та вітчизняних джерел, спрямованих на розробку проблеми конфліктності, що викладені у першому розділі роботи, а саме: теоретичні уявлення про конфлікт та схильність до конфліктності, що розглядається в роботі як складна, багаторівнева властивість особистості; аналіз та визначення споріднених понять, що характеризують семантичний простір проблеми конфліктності (конфлікт, конфліктна поведінка, схильність до конфлікту, конфліктність, конфліктна особистість тощо); уявлення про макро- та мікроструктуру (формально-динамічний і якісний рівень) конфліктності з позицій континуально-ієрархічного підходу; експлікація та опис покомпонентного складу показників, що презентують означені рівні; визначення спектру рис особистості, що в літературі розглядаються як такі, що є взаємопов'язаними зі схильністю до конфліктності або супроводжують її прояви тощо. Саме ці здобутки теоретичного аналізу визначили напрями емпіричної частини роботи і систему дослідницьких процедур, що спрямовані на діагностику показників схильності до конфліктності та тих рис особистості, котрі вивчаються у співвідношенні з ними.

Отже, основне завдання даної частини роботи полягало у розробці програми емпіричного дослідження, створенні комплексу психодіагностичних процедур, спрямованих на діагностику показників схильності до конфліктності та гіпотетично пов'язаних з ними властивостей особистості.

Загалом, емпіричне дослідження містило такі етапи: *підготовчий* (розробка програми емпіричного дослідження, обґрунтування вибірки, вибір і розробка психодіагностичного інструментарію, підготовка стимульного матеріалу тощо), власно *психодіагностичний* (добір всіх емпіричних даних), аналітичний (математико-статична обробка та інтерпретація отриманих даних). Розглянемо зміст означених етапів більш ретельно.

Перший, *підготовчий* етап емпіричного дослідження включав в себе відбір психодіагностичного інструментарію, що спрямований на діагностику спектру властивостей особистості, що супроводжують конфліктність, визначення репрезентативної вибірки та розробку і стандартизацію оригінального психодіагностичного інструментарію, спрямованого на вивчення показників конфліктності. Розробці оригінальних методик передувало уточнення структури конфліктності та змістовне наповнення її показників на основі аналізу уявлень професійних психологів про конфліктність, конфліктну поведінку, засоби її регуляції тощо (аналіз самозвітів-творів на задану тему). Отже, підготовчий етап складався з двох частин: організаційної та інструментальної.

Зміст організаційної частини. Емпіричне дослідження проводилось протягом трьох років (2013-2016). Безпосередньо вибірку дослідження склали: слухачі відділення перепідготовки кадрів зі спеціальності «Психологія» факультету післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, кількістю 230 осіб віком 25-40 років та 150 студентів третього курсу цього університету у віці від 18 до 25 років. Таким чином, кількість осіб, що приймали участь у власно емпіричному дослідженні становить 380. Ця вибірка дає достатню кількість даних для досягнення поставленої мети.

Важливо зазначити, що кожний обстежений брав участь у тестуванні в термін не більше одного місяця, за умови відсутності стресогених факторів (щоб запобігти ситуативних, актуальних впливів на особистість).

Окремо вибірку стандартизації (представники котрої не брали участі в основному дослідженні) склали 433 осіб. Слід зазначити, що оригінальні методики (у співавторстві) створені у двох варіантах: російськомовні і україномовні (переклад здійснювався за допомогою філологів-професіоналів, котрі визначати також змістовну та смислову відповідність методик). Вибірку стандартизації російськомовного варіанту (вихідного) склали 55 слухачів відділення перепідготовки кадрів зі спеціальності «Психологія» факультету

післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами та 149 студентів старших курсів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського віком 18-25 років.

Вибірку стандартизації україномовного варіанту склали 192 студентів старших курсів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка віком 20-25 років. Крім того, для контент-аналізу стимульного матеріалу методик (індикаторів) були долучені 15 професійних психологів, 11 схильних до конфліктності осіб та 26 осіб, у яких виявилася її відсутність.

Отже, загалом у дослідженні брали участь 813 осіб.

У цій роботі загальна обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою кількісного (кореляційного, факторного) та якісного (методів «асів», «профілів») аналізів. Для визначення достовірностей розбіжностей в межах якісного аналізу був використаний параметричний t – критерій Ст'юдента. Математико-статистичні процедури обробки результатів дослідження проводилися з використанням комп'ютерної статистичної програми SPSS 13.00 for Windows [13, 14, 137, 138, 139].

Зміст інструментальної частини. У цій частині роботи здійснено опис відомих психодіагностичних методик, що діагностують різні характеристики конфліктності (схильність до конфліктної поведінки); модифікацію процедури «Розміщення себе на шкалах конфліктності» для діагностики як формально-динамічних, так і якісних її показників; створення у співавторстві та апробацію оригінальних методик «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» (ЕДІСС) та «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО), котрі відповідають теоретичним уявленням про дану властивість особистості (див. розділ I) і вирішують практичні задачі по пошуку індивідуальних відмінностей в їх проявах; здійснено підбір певного комплексу психодіагностичних методик релевантних меті та завданням дослідження, спрямованих на вивчення обраного спектру властивостей (рис) особистості, котрі аранжують і, деякою мірою, спричиняють індивідуально-психологічні прояви конфліктності (див. підрозділі 2.5).

Як вже було зазначено, на даному етапі дослідження створено комплекс психодіагностичних методик, котрий є адекватним до предмету, мети та завданням дослідження. У цей комплекс увійшли методики, що діагностують конфліктність та широкий спектр індивідуально-типологічних властивостей особистості, що гіпотетично пов'язані з проявом конфліктності. До психодіагностичного комплексу методик увійшли як традиційні, стандартизовані психодіагностичні методики, так і ті, що спеціально розроблені задля означеної мети:

а) універсальна процедура «Розміщення себе на шкалі конфліктності» (модифікація методики Т. Дембо та С. Я. Рубінштейн), методика «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель), методика «Особистісна агресивність і конфліктність», що розроблена Є. П. Ільїним та П. А. Ковальовим. Крім того, відповідно до вимог психометрики задля вивчення якісних компонентів конфліктності розроблена (у співавторстві з науковим керівником) оригінальна методика «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО варіант 1 і 2) та методика «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» (ЕДІСС);

б) для вивчення властивостей особистості, котрі гіпотетично пов'язані з параметрами конфліктності (схильності до конфліктної поведінки), а саме: агресивності, схильності до ризику, асертивності, товариськості, емпатії, толерантності використовується комплекс методик, розроблений групою аспірантів під керівництвом і за участю О. П. Саннікової: «Тест-опитувальник якісних показників агресивності» [3] «Тест-опитувальник якісних компонентів схильності до ризику» [35, 178, 179], «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС) [4,], «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» [186], «Тест-опитувальник формально-динамічних показників товариськості» [2], «Тест-опитувальник емпатії» [1].

Крім того застосовувалися: «Методика діагностики ворожості» (за шкалою У.Кука, Д. Медлей) [222], «Тест впевненості у собі» В. Г. Ромека [166,

167, 168]; «Методика діагностики самооцінки рівня тривожності» Ч. Д. Спілбергера, Ю. Л. Ханіна [161, 203, 228].

в) з метою вивчення широкого спектру індивідуально-типологічних властивостей (рис) особистості використовувались: «Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник FPI» [255], «16-PF особистісний опитувальник» Р. Кеттелла [133, 172].

Добір психодіагностичних методик здійснювався на підставі вимог, що висуваються до психодіагностичного інструментарію: концептуальна обумовленість методу, відповідність методики меті, завданням та предмету дослідження; достатню репрезентативність, надійність, валідність та об'єктивність тесту; чіткість та однозначність інструкцій щодо проведення дослідження; можливість порівняння отриманих результатів з результатами інших авторів, при цьому необхідно враховувати, як саме розуміється автором конкретної методики психічне явище, що вивчається, яку воно має структуру, склад показників тощо. Слід зазначити, якщо вивчається співвідношення між якісними показниками конфліктності та агресивності, то діагностика останньої також повинна бути спрямованою на якісний рівень її прояву. Тобто зв'язки між явищами, що досліджуються повинні вивчатися на одних і тих самих рівнях структури особистості, і відповідно повинні одбиратися методики. Результати психодіагностичного і аналітичного етапів представлені у третьому розділі дисертації.

2.2. Аналіз методик, що дають інформацію про характеристики конфліктності

У даному підрозділі розглянемо доступні у літературі методики, що надають пряму, або опосередковану інформацію про конфліктність і про склад її показників.

Для діагностики та вивчення схильності особистості до конфліктної поведінки застосовується «Методика діагностики схильності особистості до

конфліктної поведінки за К. Н. Томасом. Ця методика адаптована Н. В. Гришиною [126, 264]. Так, у своїх дослідженнях автор концентрується на характерних формах поведінки людей в конфліктних ситуаціях. К. Н. Томас вивчає ці форми поведінки та виявляє котрі з них є більш продуктивними чи деструктивними. Завдяки цим дослідженням виявляється можливим зв'язувати яким чином стимулювати продуктивну поведінку в конфліктних ситуаціях. Для опису типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях К. Н. Томас застосовує двомірну модель регулювання конфліктів. Основними вимірюваннями цієї двомірної моделі є кооперація, що пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, які залучені в конфлікт, і напористість, для котрої характерний акцент на захисті власних інтересів особистості. Отже, «Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки за К. Н. Томасом» складається зі стверджень, що спрямовані на виявлення типових способів реагування особистості у конфліктних ситуаціях. Таких типових способів реагування – п'ять. Визначимо їх: суперництво (Су), співробітництво (Сп), компроміс (К), уникнення (У), пристосування (П). В опитувальнику К. Н. Томас описує кожний з п'яти способів 12 судженнями про поведінку особистості в конфліктній ситуації. Такі судження згруповані в 30 пар у різних поєднаннях і у кожній з них досліджуваному пропонується вибрати те судження, що є найбільш типовим для характеристики його поведінки.

Далі розглянемо кожний з типових способів реагування особистості у конфліктній ситуації більш ретельніше. Так, *суперництво* за К. Н. Томасом засноване на прагненні особистості домогтися задоволення своїх інтересів, на шкоду іншій людині або групі осіб. Виходячи із такої поведінки тільки одна зі сторін, що бере участь у конфлікті, виявляється у виграші. *Пристосування* – являє собою протипагу конкуренції і готовність людини заради іншого пожертвувати своїми інтересами. І як наслідок людина виявляється в програвші. *Компроміс*, за визначенням автора *це* – готовність до взаємних поступок, і в такому випадку обидві сторони програють, оскільки добровільно

відмовляються від своїх інтересів. Наступна шкала це – *уникнення*. К. Н. Томас розглядає її як відсутність у особистості прагнення як до співробітництва, так і до досягнення власних цілей. Виходячи за такої поведінки, жодна зі сторін не досягає успіху. *Співробітництво*, на думку автора, це кооперація, котра заснована на повному задоволенні інтересів усіх учасників конфлікту. При такому випадку обидві сторони виявляються у виграші [60, с.165].

«Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки за К. Н. Томасом» надає інформацію про компоненти конфліктної поведінки, але конфліктність, як багаторівневу властивість особистості, в її різноманітні якісних характеристик не розглядає. Для надання повного уявлення про методику у додатку А, табл. А.1 наданий мануал.

«Тест-опитувальник видів та форм агресії А. Басса і А. Дарки» розроблений у 1957 році американськими психологами А. Бассом і А. Дарки. Поняття «агресія» і «агресивність» не є синонімічними. Агресію автори методики розуміють як усвідомлені дії, котрі спричинюють чи мають намір завдати шкоди іншій людині, групі людей чи тварин. Агресивність, на їх думку, це властивість особистості, що виражається в готовності до агресії. А. Басс, крім поняття агресії вводить ще одне – ворожість. За автором – це: «... реакція, що розвиває негативні почуття і негативні оцінки людей і подій» [162, с.197, 161, с. 174]. Створюючи свій опитувальник, автори диференціюють прояви агресії і ворожості. Вони виділяють вісім показників (шкал): два види ворожості – образа і підозра, п'ять видів агресії – фізична, непряма, роздратованість, негативізм, вербальна агресія та відчуття провини. А. Басс і А. Дарки дають кожній шкалі визначення. Так, *фізична агресія* – це використання фізичної сили проти іншої особистості. *Непряма агресія* – агресія, котра іншим шляхом направлена на іншу особистість (плітки, злостиві жарти), чи як агресія, котра ні на кого не спрямована (вибухи ярості, прояви крику, тупотіння ногами тощо). Наступним показником є *роздратованість*. За А. Бассом і А. Дарки – це готовність до прояву негативних почуттів при самому найменшому збудженні (запальність, грубість). *Негативізм* – це опозиційна

манера поведінки, котра спрямована проти авторитету та керівництва (може проявлятися у формах від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених законів). Далі розглянемо такий вид ворожості як *образа*. Автори визначають її як заздрість і ненависть до довколишніх, що обумовлені відчуттям гніву на увесь світ за дійсне чи уявне страждання. П'ятою шкалою цієї методики є *підозра*. За визначенням А. Басса і А. Дарки – це недовіра та обережність по відношенню до людей, що ґрунтується на переконанні про те, що довколишні мають намір занеподіяти шкоду. *Вербальна агресія*, за А. Басом і А. Дарки це – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокльони, погрози). Останнім показником є *почуття провини*. Воно виражає можливе переконання особистості в тому, що вона є поганою людиною, що учиняє погано [163, с.198].

Отже, описана методика дає різноманітну інформацію про агресію та про ворожість, але характеристики цієї методики не дають інформації про якісні показники конфліктності, що нами вивчаються і це є визначальним.

Далі надамо інформацію про методики, що були залучені для дослідження конфліктності у цій роботі.

Методика *«Особистісна агресивність і конфліктність»*, що розроблена Є. П. Ільїним і П. А. Ковальовим призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності як характеристик особистості. Методика складається з 80 тверджень та питань, відповіді на котрі, відповідно розподіляються на вісім шкал: *«запальність»*, *«напористість»*, *«образливість»*, *«непоступливість»*, *«безкомпромісність»*, *«мстивість»*, *«нетерпимість до думки інших»*, *«підозрілість»*. Так, сума балів за шкалами *«напористість, наступальність»*, *«непоступливість»*, дає сумарний показник *позитивної агресивності суб'єкта*. Крім того, сума балів, набрана за шкалами *«нетерпимість до думки інших»*, *«мстивість»*, дає показник *негативної агресивності суб'єкта*. Сума балів за шкалами *«безкомпромісність»*, *«запальність»*, *«образливість»*, *«підозрілість»* дає *узагальнений показник конфліктності* [87, с.436, 222, с.150, 42, с. 614-616].

Як зазначалось вище, у теоретичне обґрунтування методики «Особистісна агресивність і конфліктність», в структурі конфліктності, автори презентують такі показники: «запальність», «безкомпромісність», «підозрілість», «образливість». Тобто, на думку Є. П. Ільїна, схильність особистості до виникнення стану конфлікту, до конфліктної поведінки, («конфліктність особистості») характеризується підозрілістю, нетерпимістю до заперечень, непоступливістю тощо [88, с.401].

Якісні характеристики конфліктності, що виявляє дана методика частково співпадають з завданням нашого дослідження, і не дає повної інформації про ті характеристики конфліктності, що розглядаються нами у зв'язку з її структурою. Тому методика «Особистісна агресивність і конфліктність» виступає в якості паралельного тесту.

Крім вищеозначеної методики у роботі застосовувалась методика «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель) Складається методика з 14 запитань з готовими варіантами відповідей (А, Б, В). Отримані бали підраховуються за допомогою таблиці. Сума балів дає певний показник, що і визначає відповідний рівень конфліктності особистості. Дана методика не призначена для вивчення показників конфліктності, котрі розглядаються у цьому дослідженні і виділяються в якості конструкту, але, ми її долучили тому, що ця методика дає уявлення про кількісні (рівневі) характеристики цього явища. Ми використовуємо цей тест у якості паралельного тесту[126, с.167].

Аналіз психодіагностичної літератури показав, що, незважаючи на широку представленість методик щодо вивчення конфліктності (схильності до конфліктної поведінки), немає такого психодіагностичного інструменту, за допомогою якого можна було би досліджувати цілісну картину прояву саме якісних компонентів структури даної властивості – емоційного, когнітивного, поведінкового та контрольного-регулятивного, що відображають основні сторони суто психологічної природи конфліктності. Зазначені вище методики також дають інформацію про ці компоненти, але відомості розрізнені і не досить повні, оскільки теоретичні конструкти цих методик відповідають

іншим цілям.

Отже, відсутність спеціального інструменту для діагностики якісних показників конфліктності як властивості особистості, спонукало нас до створення оригінальної методики.

2.3. Результати апробації оригінального психодіагностичного інструментарію, спрямованого на вивчення схильності до конфліктності

2.3.1. Процес розробки методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності»

Як вже зазначено, *попередньо*, на основі аналізу теоретичних і емпіричних досліджень виділено багатовимірну структуру схильності до конфліктності особистості (див. розділ I) і описано покомпонентний склад її формально-динамічних і якісних показників. Задля уточнення складу зазначених показників, їх змістовного наповнення, було проведено додаткове емпіричне дослідження – написання творів-самозвітів експертами професійними психологами на тему конфліктності, її особливостей, пошуку психологічних характеристик на основі власних знань, власного досвіду і рефлексії її провів. Відомо, що в будь-якому розгорненому самоописі (самозвіті) можуть бути різною мірою презентовані ті або ті характеристики особистості. При спрямованому (заданому) стандартизованому самозвіті інформація конкретизується, що деякою мірою нівелює індивідуальні відмінності у розумінні предмету оцінювання і опису. Нестандартизовані звіти, котрі були застосовані в нашій роботі, в порівнянні із стандартизованими дали можливість одержати потенційну різноманітність відтінків самоопису. Крім того, виникла можливість аналізувати уявлення про себе, про самоствавлення, що виражається мовою самого суб'єкта, а не тією, що нав'язана дослідниками і зафіксована в стандартизованих звітах [14,44].

Основними вимогами до осіб, котрі приймали участь у цьому дослідженні, були: достатній рівень рефлексії, щирість і уміння формулювати свої думки. Саме тому для опису переживань, думок, дій, що супроводжують конфліктність, і схильності до контролю за ними, ми запросили групу

професійних психологів в кількості 15 чоловік. Досліджуваним пропонувалося пригадати, проаналізувати і описати все, що з ними відбувалося, коли вони конфліктували, тобто, що вони переживали, про що думали, як поводитися, як здійснювали (або не здійснювали) контроль і як намагалися співволодіти із собою, із конфліктною ситуацією, якщо такі спроби були. Одержані результати оброблялися за допомогою контент-аналізу: у кожному тексті за спеціально розробленими критеріями і схемою виявлялася інформація про структурні компоненти схильності до конфліктності.

Крім професійних психологів для вивчення уявлень про означений феномен та його прояви було відібрано групи людей, які показали високі або низькі результати за методикою «Рівень конфліктності» Г. В. Ложкіна, Н. І. Повякель, тобто ті особи, у яких виявилася або схильність до конфліктної поведінки (11 осіб), або її відсутність (26 осіб). Ці люди також були долучені до роботи з процедурою написання нестандартизованих самозвітів. Метою застосування цих самозвітів було отримання додаткової інформації про феномен, що вивчається – інформації як від «носіїв» даної риси особистості, тобто осіб, котрі схильні до конфліктності, так і від людей, які такими себе не вважають. Ми виходили з того, що саме ці особи, зможуть описати *свої* внутрішні переживання, думки, тощо, котрі виникають у них разом із бажанням конфліктувати з власного життєвого чи професійного досвіду. Для цього досліджуваним пропонувалося пригадати і описати все, що з ними відбувалося, під час конфлікту (коли вони конфліктували): про що вони думали, що відчували, як поводитися і чи здійснювали спробу себе контролювати. Фактично вивчалися переживання, думки і дії, котрі виникають під час конфлікту (при бажанні конфліктувати) і супроводжують конфліктну поведінку. Далі була використана процедура аналізу цих нестандартизованих словесних звітів – творів [224].

Аналіз результатів, одержаних за допомогою самозвітів показав, що в них міститься інформація:

- *про наявність психофізіологічних змін, що супроводжують конфліктну поведінку особистості.* Ось, деякі з них: «відчуваю часте серцебиття, ніби серце хоче випригнути з грудей», «прискорення пульсу», «дихання поверхнєве та часте», «...перехоплює дух», «збивається ритм дихання», «... поява ознобу», «.. відчуття жару в області обличчя, голови, плечей та рук», «...вологі долоні», «...тремтіння рук та тіла», «...підвищення пітливості», «напруження в тілі» тощо. Найчастіше зустрічаються такі відповіді: «відчуваю часте серцебиття» та «прискорення пульсу»;

- *про емоційні переживання, що супроводжують схильність до конфліктності.* Наведемо деякі висловлювання: «...мене охоплює роздратування», «здається, що все тіло наповнюється гнівом та злістю», «відчуваю непереборне бажання доказувати», «мене дратує...», «відчуваю себе пригніченим...», «болісно, що не зміг протистояти...», «обурює відчуття несправедливості», «відчуваю незрозумілий азарт», «відчувається посилення емоційної напруги», «відчуваю задоволення...», «...буваю ворожо настроєним», «відчуваю, як роздратування змінюється на обурення та гнів», «відчуваю бажання і жадобу справедливості, вимогу відшкодування», «злість». За частотою визначаються такі відповіді: «здається, що все тіло наповнюється гнівом та злістю», «...мене охоплює роздратування», «відчуваю непереборне бажання доказувати»;

- *про думки, що пов'язані з конфліктністю:* «я уявляю, як це будуть сприймати деякі люди...», «...не думаю про наслідки», «обтяжливі думки про...», «швидко забуваю про сварки», «...думки про помсту», «в думках аналізую поведінку...», «гадаю, що в моїй поведінці немає нічого загрозливого, проте часто незнайомі люди відносяться до мене з настороженістю...», «уявляю себе героєм...», «думки про наслідки того, що роблю», «важливо переконати іншого...», «думаю про переваги конфліктної поведінки», «гадаю, що маю конфлікт поглядів, точок зору, знань по відношенню до інших», «думаю, що бажаю самоствердження серед однолітків, протесту і бунту проти принципів та правил дорослого життя». За

частотою наявності тверджень, що зустрічається у творах визначаються такі відповіді: «...не думаю про наслідки», «...думки про помсту»;

- *про конфліктні дії*: «відкрито висловлюю свою думку та претензії і вважаю, що це нормально для будь-кого...», «часто застережуюсь від конфліктної поведінки», «намагаюсь переконати опонента, довести правильність своєї точки зору, своєї позиції», «...виявляю ворожу поведінку», «...спілкуюся гострою мовою», «реагую агресивними діями», «активно відстоюю справедливість», «іноді використовую образливі слова, котрі зачіпають, щоб викликати образу, зачепити самолюбство, честь, гідність, позбавити самовладання (психологічно послабити противника)», «застосовую підхід в основі котрого спроби залякати противника і змусити його змінити позицію», «застосовую такі дії, щоб зберегти вірність своїм ідеалам і переконанням», «активно заперечую проти порушення того, що вважаю абсолютною істиною», «застосовую наполегливий, енергійний вплив на співбесідника шляхом вимог, вказівок, тиску», «якщо відчуваю пасивність опонента використовую прийоми маніпуляції задля досягнення своєї мети». Найчастіше зустрічаються такі твердження: «часто застережуюсь від конфліктної поведінки», «відкрито висловлюю свою думку та претензії і вважаю, що це нормально для будь-кого...», «намагаюсь переконати опонента, довести правильність своєї точки зору, своєї позиції»;

- *про спрямованість на контроль і саморегуляцію своєї конфліктності (або їх відсутність)*: «коли сварюся, мені не до аналізу своїх дій ...», «довго не можу заспокоїтися після того, що мені довелося посперечатися...», «... буває, даю собі раду, коли в мене виникає бажання конфліктувати», «знаю, що іноді конфліктувати безглуздо, проте я не можу стриматися...», «завжди контролюю бажання доказати свою правоту», «мене легко спровокувати на конфліктні дії», «слід завжди оцінювати і контролювати власні переживання, думки, дії або вчинки у конфлікті». Найчастіше визначаються такі відповіді: «коли сварюся, мені не до аналізу своїх дій...», «знаю, що іноді конфліктувати безглуздо, проте я не можу стриматися », «слід завжди

оцінювати і контролювати власні переживання, думки, дії або вчинки у конфлікті», «часто реагую несподіваними, навіть для себе, діями».

Таким чином, оброблені за допомогою контент-аналізу суб'єктивні звіти обраних груп досліджуваних дали нам можливість одержати додаткову інформацію про феноменологію такого психологічного явища, як схильність до конфліктності, емпірично експлікувати структурні складові (компонентний склад показників) і описати їх психологічний зміст. Важливо відмітити, що доручення осіб, схильних і не схильних до конфліктної поведінки, дозволило уточнити змістове наповнення протилежних полюсів кожного показника конфліктності, котрі розглядаються у цій роботі як біполярні континууми. Даний етап закінчився узагальненням, поєднанням теоретичних та емпіричних результатів і розробкою на цій основі опису якісних показників схильності до конфліктності, котрі емпірично вивчаються в системі сумісних з ними властивостей особистості.

На рис. 2.1 представлено схему складу показників конфліктності, що вивчаються у цьому дослідженні.

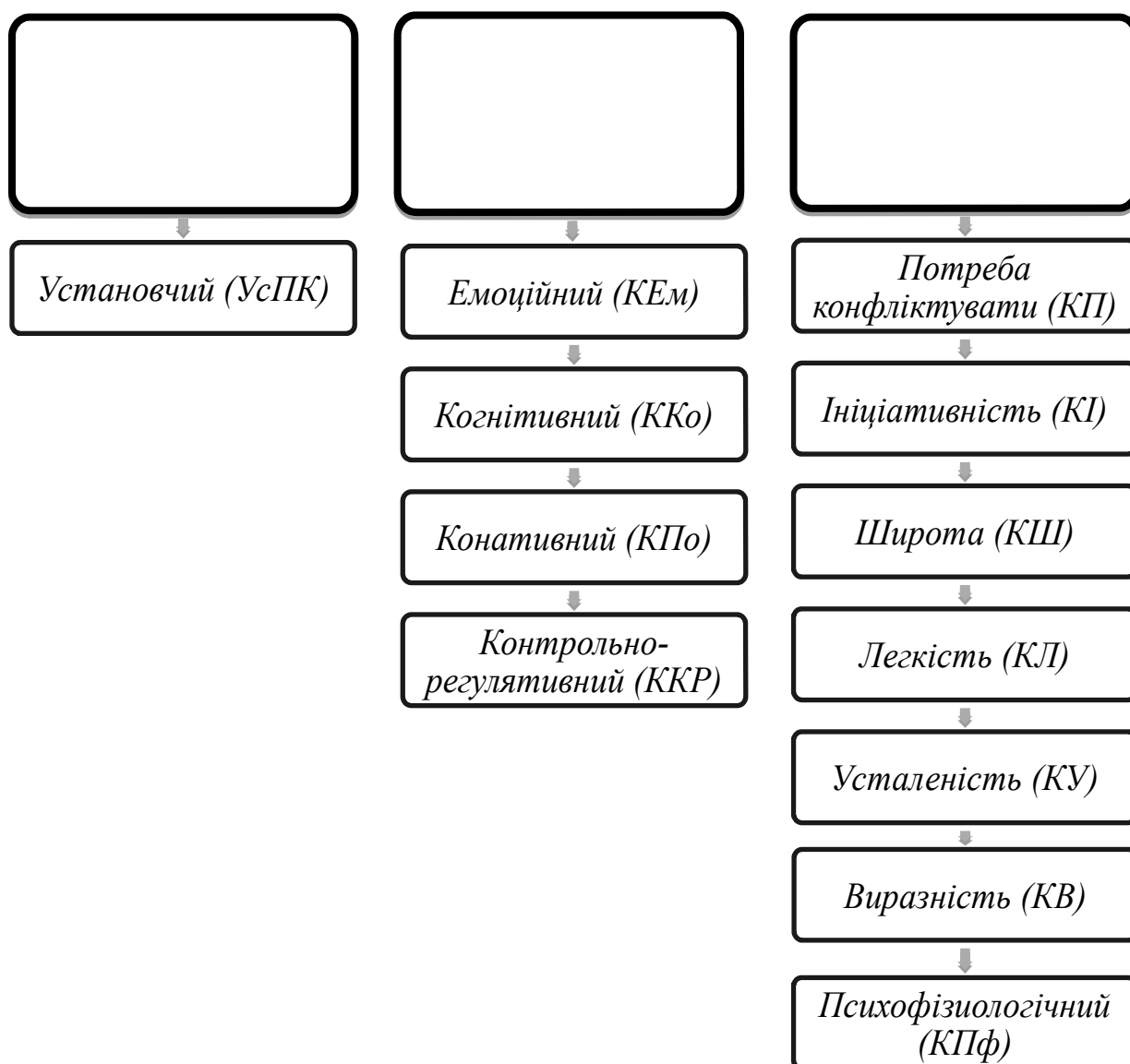

Рис. 2.1. Склад показників конфліктності

Отже, кожний з параметрів є біполярним континуумом, на полюсах котрого розташовуються мінімально низькі і максимально високі значення показників. Нижче надається опис показників схильності до конфліктності.

1. Показник, що презентує змістовний рівень конфліктності: установчий показник (суб'єктивне ставлення до конфлікту). При опису установчого показника конфліктності ми спиралися, як на приклад, на розуміння поняття «установчий» компонент копінг-риси, котрий розглядається одним із авторів «як спрямованість психічної активності особистості на фрагменти, об'єкти суб'єктивно складної ситуації з метою її опанування, подолання (або уникнення), що виявляє емоційне ставлення до

процесу подолання (позитивне – прийняття, або негативне – неприйняття); думки, що керують реакціями особистості і виступають передумовою копінг-дій (або блокують їх)», «...установчий показник відображає позицію особистості, що не підлягає безпосередньому спостереженню, проте вказує на її вибір, переваги і напрямок, у котрому вона буде себе презентувати» [181, с. 10].

Отже, *додатний полюс (УсПК+)* установчого компонента схильності до конфліктності характеризує спрямованість психічної активності особистості на фрагменти, об'єкти *будь якої* ситуації, з наміром направити її у площину конфлікту, що, у свою чергу, виявляє емоційне (переважно негативне) ставлення до опонента, до партнера по спілкуванню (до об'єкта спілкування), провокаційні думки, що керують агресивними реакціями особистості і виступають передумовою конфліктної поведінки. Установчий показник відображає позицію особистості, що безпосередньо не спостерігається, проте вказує на її вибір, переваги і напрямок, у котрому вона буде виявляти свою конфліктність, що свідчить про велику вірогідність появи конфліктної поведінки в конфліктній і, навіть, у емоційно нейтральній ситуації.

Від'ємний полюс (УсПК-) установчого компонента схильності до конфліктності означає спрямованість на неконфліктну поведінку.

Показники якісного рівня схильності до конфліктності.

2. Емоційний показник конфліктності. *Додатний полюс (КЕм+)* цього показника свідчить про схильність особистості до яскравого, активного, бурхливого переживання емоцій різної якості, наприклад, переживання гніву, страху, образи, запальності, агресивності, підозрливості, недобррозичливості, злості, мстивості, сорому, азарту, досади, роздратування, обурення, презирства, ворожості, заздрощів, занепокоєння, хвилювання, тривожності, люті тощо, що виникають в процесі суперечки, конфлікту. *Від'ємний полюс (КЕм-)* цього показника свідчить про слабку або навіть повну відсутність переживання емоцій, що можуть бути спричинені конфліктом.

3. Когнітивний показник конфліктності. Додатний полюс (ККо+) когнітивного показника свідчить про наявність у особистості ворожих думок, *думкоформ*, негативних уявлень, що супроводжують конфлікт, сварку, суперечку. Обтяжливість думок про програш у суперечці, переконання іншого, що він неправий, довга тривалість образливих думок, бажання помститися. Від'ємний полюс (ККо-) когнітивного показника вказує на відсутність ворожих думок і *думко форм*.

4. Конативний показник конфліктності. Додатний полюс (КПо+) даного показника вказує на схильність особистості до дій, що виявляються в словах, котрі зачіпають, в образливих погрозах, надмірної критиці, експресивних ворожих реакціях, неналежних, неадекватних діях стосовно іншої людини. Вираз негативних емоцій, наприклад, невдоволення, у вигляді лайки, прихованої образи, недовіри, ненависті. Прикладом такої поведінки можуть бути висловлювання думок і бажань агресивного змісту: («убити тебе треба»), або проклять, образи, образливі жарти, загрози примусу і вимагання, закиди і звинувачення, іронія, глузування, простий крик без формулювання мовного вираження, відкрите висловлювання невдоволення та легке висування критики на адресу опонента, підозри в його негативних спонуканнях, відкрита недовіра, прагнення завжди і словом і справою довести свою правоту, загострене відчуття справедливості, перебивання співрозмовника при висловлюванні ним своєї думки, нестриманість, відкритий прояв особистої антипатії до співрозмовника, постійні або часті дріб'язкові причіпки, нехтування до партнера (коли опонент не слухає, ігнорує партнера, не звертає уваги на його слова), приниження значущості його ролі, негативна оцінка, «навішування ярликів», підкреслення різниці між собою і співрозмовником не на його користь, занижена оцінка вкладу партнера в спільну справу, перебільшення власного вкладу, своєї ролі, стійке небажання визнати свої помилки або чийось правоту, постійне нав'язування своєї точки зору, нещирість, порушення персонального фізичного простору.

Від'ємний полюс (КПо-) даного показника свідчить про відсутність вказаних характеристик конфліктності.

5. Контрольно-регулятивний показник конфліктності. *Додатний полюс (ККР+)* цього показника свідчить про здатність контролювати свої реакції, максимальний рівень володіння власними емоціями і думками, котрі супроводжують конфліктність і її зовнішні прояви. *Від'ємний полюс (ККР-)* даного показника вказує на мінімальний рівень контролю і регуляції емоцій, що супроводжують конфліктність; на наявність яскравих, зовнішніх проявів (у емоціях, діях, мові, поведінці і так далі).

Показники формально-динамічного рівня конфліктності.

6. Потреба конфліктувати. *Додатний полюс (КП+)* показника свідчить про прагнення, ваблення до конфліктних дій, відчуття необхідності в конфліктній поведінці, потребу особистості вирішувати суперечки з іншими людьми конфліктним шляхом, активне бажання розв'язати конфлікт. *Від'ємний полюс (КП-)* вказує на відсутність потреби вирішувати суперечки через конфлікт.

7. Ініціативність. *Додатний полюс (КІ+)* показника свідчить про вступ у конфлікт за власною ініціативою без спонуки з боку оточуючих (прояв переживань, думки і конфліктні дії, що супроводжують конфліктність). *Від'ємний полюс (КІ-)* констатує вступ у конфлікт по ініціативі іншого.

8. Діапазон, широта конфліктної активності котра виявляється в діях, переживаннях, міркуваннях. *Додатний полюс (КШ+)* показника свідчить про, схильність конфліктувати завжди і в усьому, про різноманітність сфер (професійна, особистісна, сімейна, тощо), у широкому колі спілкування (рідні, друзі, колеги, знайомі, приятелі, нові знайомі і незнайомі люди) певних класів ситуацій, де виявляється схильність до конфліктної поведінки і про різноманітність конфліктних дій. *Від'ємний полюс (КШ-)* вказує на прояви конфліктності тільки в узькому крузі спілкування (рідні, близькі).

9. Легкість виникнення конфліктних проявів. *Додатний полюс (КЛ+)* показника свідчить про легкість, з якою особистість включається у конфліктну ситуацію, про легкість перетворення нейтральної ситуації у

конфліктну, про швидкість проявів конфліктності, емоцій, думок, поведінки, експресивних реакцій, про легкість виникнення, протікання і припинення емоційних переживань, що характеризують конфліктність, конфліктні міркування або конфліктні дії. *Від'ємний полюс (КЛ-)* свідчить про утрудненість вказаних характеристик конфліктності.

10. Усталеність (стійкість) схильності до конфліктності як властивості особистості. *Додатний полюс (КУ+)* показника свідчить про здатність відносно стійко, тривало виявляти конфліктність, конфліктні переживання, думки, конфліктну поведінку (первинний намір) навіть при зміні ситуації, впливу зовнішніх, або внутрішніх чинників конфліктності. *Від'ємний полюс (КУ-)* свідчить про нестійкість, мінливість проявів конфліктності.

11. Виразність конфліктних дій (експресія). *Додатний полюс (КВ+)* показника свідчить про яскраву експресію конфліктних проявів – виразність, силу та інтенсивність прояву почуттів, переживань особистості. Експресивні реакції є зовнішнім проявом емоцій і почуттів особистості в міміці, пантоміміці, голосі і жестах. Основними характеристиками експресії є мімічні вираження основних емоційних станів (гнів, радість, страх, печаль, здивування, відраза), частота, сила і інтенсивність жестикуляції – жести вітання, прощання, привернення уваги, заборони, негативні, недовіри тощо. Також виразність конфліктних дій проявляється у візуальному контакті опонентів або в його відсутності, спрямованості та довжині погляду (наприклад, погляд з нахмуреним лобом або опущеними куточками рота, свідчить про критичне або підозріле ставленні до співрозмовника), ході – як стилі пересування людини, в її ритмі, динаміці кроків, амплітуді перенесення тіла при русі, позам (так, наприклад, закрыта поза сприймається як поза недовіри, незгоди, протидії, критики), мові: інтонаційному ладі мови, її силі, висоті і тону голосу, швидкості мовлення. *Від'ємний полюс (КВ-)* констатує невиразність проявів конфліктності.

12. Психофізіологічний показник конфліктності.

Додатний полюс (КПф+) даного показника свідчить про наявність психофізіологічних змін, що супроводжують конфліктні переживання, думки та поведінку особистості: почастішання серцевих скорочень, пульсу, підвищення артеріального тиску, перехоплення духу, нестабільний ритм та збої дихання, озноб або відчуття жару, вологі долоні, відчуття здавлення у грудях та грудки в горлі, болі в шлунку, відчуття фізичної напруженості, тіло «важке» і «натягнуте як струна», фізичне відчуження неспокою, тремор рук та ніг тощо. *Від'ємний полюс* (КПф-) даного показника характеризує відсутність фізіологічних змін організму при конфлікті.

Значення кожного з параметрів, домінування того або іншого компоненту (психофізіологічного, емоційного, когнітивного, поведінкового, регулятивного), їх якісно-кількісне сполучення, характеризує індивідуальну структуру схильності до конфліктності, відображає її своєрідність в ситуації конфлікту.

Слід нагадати, що діагностичні засоби, що розглянуті у підрозділі 2.2 спрямовані на вивчення різних характеристик схильності до конфліктності. Але її якісні і формально-динамічні характеристики, що розглянуті у цьому підрозділі, традиційні методики не діагностують. Саме тому, перед нами повстала задача створення надійного інструментарію, за допомогою котрого можна було б діагностувати компоненти схильності до конфліктності як стійкої індивідуально-особистісної властивості. Проте, деякі з методик (див. підрозділ 2.2) ми будемо використовувати в якості паралельних тестів при перевірці оригінальних психодіагностичних методик на надійність і валідність.

Створення оригінальної методики проводилося відповідно до вимог психометрики і здійснено за традиційними етапами [14, 39, 45]. Коротко зупинимося на послідовності цих кроків. На першому етапі здійснювалася емпірична перевірка теоретичного конструкту методики, емпірично доповнювався зміст експлікованих показників для чого були долучені експерти. (див. попередній підрозділ). Далі на підставі сформульованих

теоретичних положень і розробленого теоретичного конструкту оригінальної психодіагностичної методики, спрямованої на вивчення експлікованих показників схильності до конфліктності, розроблялись індикатори, процедура тестування, підготовка інструкцій та корекція стимульного матеріалу, бланків, ключів і обробки даних. Потім проводилась апробація розробленої оригінальної методики, уточнялися твердження, перевірялась відповідність емпіричного і теоретичного конструкту методики (факторний аналіз), зібрані відомості про валідність та надійність (кореляційний аналіз). Потім складалися ключі і характеристики показників методики для інтерпретації тестових даних.

Для дослідження показників схильності до конфліктності, котрі описані вище, застосовувалась проста і універсальна процедура «Розміщення себе на умовній шкалі схильності до конфліктності», в основу якої було покладено методику Тамари Дембо та Сюзанни Рубінштейн. Вперше ця процедура була застосована С. Я. Рубінштейн у 1970 році для дослідження деяких рис особистості за допомогою самооцінки. В ній використовувався прийом Тамари Дембо, за допомогою котрого виявлялась уява обстежуваного про своє щастя. Методика, на відміну від інших, дуже проста. Суть її полягає в тому, що обстежений визначає своє місце на шкалі, наприклад щастя, або здоров'я, яка представляє собою вертикальний відрізок, наданий на аркуші паперу. Верхня точка – це максимальний прояв, а нижня – мінімальний [176].

Дана процедура дослідження останнім часом широко застосовується в психології. На цій основі за допомогою самооцінки і експертної оцінки вивчаються різноманітні риси особистості: емоційність [176, с. 26, с. 41,183], товарицькість [2, 176, с. 7], емпатія [1, 146, 176, с. 37, с. 172], психологічна проникливість [176], комунікативна креативність [176, с. 168], адаптивність [176], асертивність [4, 180], сценічні бар'єри [176] тощо.

Ця процедура також була застосована в дисертаційній роботі для дослідження всіх означених вище показників конфліктності (схильності до конфліктної поведінки). Відповідно до вимог методики, кожному

досліджуваному був наданий «предмет оцінки» – опис кожного показника схильності до конфліктності (високі і низькі значення), що був презентований умовною шкалою (вертикальним відрізком). Такий опис необхідний для того, щоб не було розходжень в уявленнях досліджуваних про ті властивості, котрі вони будуть оцінювати у себе. Попередньо розробляється «предмет оцінки» з метою формування у досліджуваних єдиного уявлення про мінімальні і максимальні прояви конфліктності [176, с. 7].

Характеристики якісних і формально-динамічних показників надані вище, стимульний матеріал (інструкція і бланки для відповідей) надані в додатках Б.

2.3.2. Результати апробації методики, спрямованої на діагностику показників схильності до конфліктності

Для того щоб перевірити сформульовану нами гіпотезу щодо складу конфліктності (схильності до конфліктної поведінки) і відповідно до теоретичного конструкту методики, ми провели факторизацію матриці кореляцій показників конфліктності. Конкретно нами був використаний один з поширених методів мультифакторного аналізу – центроїдний метод з наступним обертанням, ротацією (Principal Component Analysis and Rotation Method) отриманих факторів.

Факторний аналіз представляє собою систему моделей та методів, котрі слугують перетворенню вихідного набору ознак до найбільш простішої і змістової форми. Він базується на припущенні, що поведінку, яку виявляє досліджуваний, можна пояснити за допомогою невеликої кількості «прихованих» характеристик, які називають факторами [133].

Таким чином, основним завданням факторного аналізу є спрощення опису даних через скорочення числа необхідних змінних величин, тобто факторів [13, 14, 137, 138].

Нами була випробувана чотирих-, п'яти- та шестифакторна моделі. Слід зазначити, що найбільшою мірою критерієм оцінки факторної моделі відповідала *п'ятифакторна модель*: всі фактори обраної моделі відносно пропорційні, більшість показників рівномірно розподілилися, тобто увійшли до одного фактору з достатньою факторною вагою.

У табл. В.1, В.2, В.3, що надані у додатку В презентовані результати факторного аналізу індикаторів, а саме, статистичні дані (табл. В.1), чотирьохфакторна (табл. В.2) та шостифакторна (табл. В.3) моделі.

Таблиця 2.1

П'ятифакторна модель індикаторів конфліктності Rotated Component Matrix

Component

1
2
3
4
5
КПф 1
368
14
490
-55
173
КПф 2
678
-68
-189
132
99
КПф 3
448
53
130
-274
56
КПф 4
781
-96
-63
23
-45
КПф 5
682
98
68
-130

-89
КПФ 6
-591
193
-229
-93
-30
КПФ 7
636
22
62
19
23
КПФ 8
747
42
158
61
121
КПФ 9
657
131
17
-31
55
КПФ 10
523
108
-92
44
55
КЕМ 11
53
680
-66
-136
12
КЕМ 12
-26
578
-19
124
150
КЕМ 13
109

469

224

-61

-38

KEM 14

41

563

-108

-204

14

KEM 15

87

470

101

-76

-183

KEM 16

12

519

-17

-183

-61

KEM 17

126

493

26

-149

280

KEM 18

63

377

201

291

232

KEM 19

67

354

237

274

-189

KEM 20

57

602

129

335

76
KKo 21
102
156
277
231
344
KKo 22
221
-73
143
134
331
KKo 23
-64
149
130
055
535
KKo 24
120
28
-120
16
651
KKo 25
181
287
107
-149
411
KKo 26
199
221
26
91
383
KKo 27
-34
212
213
146
390
KKo 28
-19

39
-224
253
-326
KKo 29
-37
-15
-93
319
-413
KKo 30
190
17
10
-55
415
KΠo 31
24
136
360
52
-237
KΠo 32
257
288
363
-148
-203
KΠo 33
-96
111
323
193
87
KΠo 34
27
119
452
-129
-18
KΠo 35
-96
-273
483
182

10
КПo 36
-84
11
561
-217
65
КПo 37
-59
89
538
-112
162
КПo 38
-16
-76
-453
283
31
КПo 39
259
-18
399
228
65
КПo 40
245
16
570
218
-122
ККР 41
104
290
-115
370
121
ККР 42
-112
-122
113
-365
102
ККР 43
33

120
-114
311
110
KKP 44
-126
-163
211
-412
-38
KKP 45
118
18
-30
383
14
KKP 46
193
-29
-93
461
-123
KKP 47
12
62
210
338
-61
KKP 48
42
128
60
-353
210
KKP 49
131
217
-231
399
132
KKP 50
108
-92
44
-470

-112

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 9 iterations.

Total Variance Explained

Component	Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %
1	19,556	19,754	19,754
2	10,475	10,580	30,334
3	6,077	6,139	36,473
4	5,100	5,152	41,625
5	4,986	5,036	46,661

У табл. 2.2. презентовано групування індикаторів конфліктності за 5 факторами.

Таблиця 2.2

Групування індикаторів конфліктності за 5 факторами

Фактори									
Фактор 1		Фактор 2		Фактор 3		Фактор 4		Фактор 5	
Інди-катор	Факт. Вага	Інди-катор	Факт. Вага	Інди-катор	Факт. Вага	Інди-катор	Факт. Вага	Інди-катор	Факт. Вага
КПф 4	781	КЕМ 11	680	ККо 24	651	КПо 30	570	ККР 50	-470
КПф 8	747	КЕМ 20	602	ККо 23	535	КПо 26	561	ККР 46	461
КПф 5	682	КЕМ 12	578	ККо 30	415	КПо 27	538	ККР 49	399
КПф 2	678	КЕМ 14	563	ККо 25	411	КПо 25	483	ККР 45	383
КПф 9	657	КЕМ 16	519	ККо 27	390	КПо 24	452	ККР 41	370
КПф 7	636	КЕМ 17	493	ККо 26	383	КПо 29	399	ККР 47	338
КПф 10	523	КЕМ 15	470	ККо 21	344	КПо 22	363	ККР 43	311
КПф 3	448	КЕМ 13	469	ККо 22	331	КПо 21	360	ККР 48	-353
КПф 1	368	КЕМ 18	377	ККо 28	-326	КПо 23	323	ККР 42	-365
КПф 6	-591	КЕМ 19	354	ККо 29	-413	КПо 28	-453	ККР 44	-412

Примітка: 1) позначення показників конфліктності: психофізіологічний показник (КПф), емоційний показник (КЕм), когнітивний показник (ККо), конативний показник (КПо), контрольно-регулятивний показник (ККР); 2) показники представлені в порядку зменшення факторної ваги; 3) $n = 204$; 4) індекс біля показника означає номер твердження; 5) тут і надалі нулі та коми опущені; 6) від'ємний знак (-) свідчить про те, що у даний фактор входить від'ємний полюс даного показника.

Аналіз отриманих результатів показав, що всі індикатори тесту мають значиму факторну вагу (стосовно критичних значень коефіцієнтів кореляцій), індикатори розподілились по п'яти факторам, зміст котрих відповідає теоретично розробленому конструкту даної методики, де виділяються означені показники, що і підтверджує їх наявність.

Таким чином, було створено остаточний варіант психодіагностичної методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО самооцінний та експертний варіант), що діагностує 6 (5 первинних і 1 вторинний) показників (шкал): КПф – психофізіологічний показник конфліктності, КЕм – емоційний показник конфліктності, ККо – когнітивний показник конфліктності, КПо – конативний показник конфліктності, ККР – контрольно-регулятивний показник конфліктності, ЗПК – загальний показник конфліктності. Процедура тестування стандартна. Структура методики включає: письмову інструкцію, стимульний матеріал у вигляді 50 тверджень (по 10 тверджень на кожен показник), серед котрих є «прямі» і «зворотні» твердження, розроблений бланк, на котрому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне питання, що оцінюються за наступною шкалою: «безумовно, так» – 4 бали; «мабуть, так» – 3 бали; «мабуть, ні» – 1 бал; «безумовно, ні» – 0 балів; «ключі» для обробки отриманих даних.

Підрахунок «сирих» балів здійснюється відповідно до ключа. За результатами методики визначається рівень вираження окремих складових схильності до конфліктності і загальний ступінь її прояву. Обчислення індивідуальних оцінок по кожному з показників (компонентів) полягає в

підсумовуванні набраних балів по кожному з індикаторів. Максимально висока оцінка по кожному показнику складає 40 балів, мінімальна – 0 балів.

Середня сума балів за всіма шкалами, окрім психофізіологічного показника, утворює загальний показник конфліктності (ЗПК):

$$\text{ЗПК} = (\text{КЕм} + \text{ККо} + \text{КПо} + \text{ККР}): 4$$

Нижче наводиться повний текст стимульного матеріалу (інструкція та твердження) україномовного варіанту даної методики (варіант 1 і 2).

Стимульний матеріал методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» ДИДІКО 1 (самооцінний варіант)

ІНСТРУКЦІЯ

Перед Вами опитувальник, що містить різні твердження, і бланк на якому передбачено 4 варіанти відповідей: «безумовно, так»; «мабуть, так»; «мабуть, ні»; «безумовно, ні».

Ваше завдання – погодитися або не погодитися з даним твердженням і поставити хрестик під тим варіантом відповіді, котрий Вам найбільше підходить в даному випадку. Уважно перевіряйте, щоб номер твердження співпадав з таким же номером на бланку відповідей. Просимо відповідати відверто. Ви можете бути упевнені, що Ваші відповіді не розголошуватимуться. Дякуємо за співпрацю. Якщо Вам незрозуміла інструкція, прочитайте її ще раз.

1. Як правило, ще до початку конфлікту, що наближається, я відчуваю себе вже утомленим і спустошеним
2. У суперечці я відчуваю прилив енергії і повноту сил
3. Завжди під час суперечки у мене частішає серцебиття
4. Звичайно конфлікт з ким-небудь, супроводжується у мене відчуттям здавлених грудей та грудкою в горлі
5. Я відчуваю болі в шлунку, коли конфліктую з ким-небудь
6. Звичайно конфліктна ситуація і навіть скандал не викликають у мене відчуття фізичної напруженості
7. Коли я сперечаюсь з ким-небудь, у мене потіють долоні, з'являється відчуття жару
8. При будь-якому конфлікті у мене перехоплює дух, збивається ритм дихання
9. У конфліктній ситуації моє тіло напружене і «натягнуте як струна»
10. Коли я сперечаюсь з ким-небудь, я завжди фізично відчуваю неспокій

11. Будь-який програв мене дратує
12. Мене дратує, коли мені суперечать
13. Іноді я відчуваю, що від люті готовий(а) «видряпати очі»
14. Мене дратують тупі і нетямущі люди
15. У гніві можу образити людину
16. Я злюся, коли мене відволікають від роботи по дурницях
17. Я відчуваю себе пригніченим і приниженим, коли програю суперечку
18. Я не терплю невиконання моїх вказівок або прохань
19. Зазвичай у суперечці у мене виникає ціла гамма емоцій
20. Я не терплю зневажливого ставлення до моєї думки
21. Я рідко думаю про наслідки, коли з кимось сварюся
22. Думка інших в суперечці для мене не має значення
23. Я думаю, що без конфліктів неможливо досягти своїх цілей в житті
24. Я завжди наперед продумую свою поведінку в конфліктній ситуації
25. Мені обтяжливі думки про те, що я програв у суперечці
26. Я не завжди можу передбачати конфліктну для мене ситуацію
27. Для мене важливо переконати іншого, що він не правий
28. Думаю, що я неконфліктна людина
29. Я швидко забуваю про свої конфлікти і сварки з іншими людьми
30. Я завжди в думках аналізую свою поведінку в конфліктній ситуації, що відбулася зі мною
31. Якщо у мене є претензії до когось, то я відкрито їх висловлюю
32. У суперечці з людьми я можу бути переконливим
33. Я завжди і словом і справою прагну довести свою правоту
34. Якщо мене хтось дратує, я не приховую цього
35. По моїй поведінці завжди можна зрозуміти, що у мене з кимось зіткнулися інтереси
36. Багато хто говорить, що у мене «гостра мова»
37. Під мою гарячу руку краще не потрапляти
38. Мене дуже важко спровокувати на конфліктну поведінку
39. Деколи, в конфліктній ситуації, я здійснюю несподівані, і навіть ризиковані дії
40. Я досить часто не по своїй волі потрапляю в конфліктні ситуації
41. Зазвичай я можу змінити тему розмови для запобігання конфлікту
42. У суперечці з людьми я можу наговорити багато зайвого
43. Я легко зберігаю спокій в більшості конфліктних ситуацій
44. Мені важко понизити своє «загострення пристрастей», коли мій співбесідник грубий і не має рацію

45. В процесі навіть зтяжної сварки з легкістю можу перетворити все на жарт
46. Зазвичай, я не ухвалюю поспішних рішень в суперечці, щоб з часом все добре обдумати
47. Мені завжди вдається контролювати свій гнів і роздратування навіть під час гострого конфлікту із співбесідником
48. Я часто розплачуюся за свою різкість і грубість при з'ясуванні стосунків
49. Я завжди знаю, коли треба «усмирити» свій запал і не посваритися із співбесідником
50. У суперечці я часто втрачаю над собою контроль

Стимульний матеріал методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» ДИДІКО 2 (експертний варіант)

ІНСТРУКЦІЯ

Перед Вами опитувальник, що містить різні твердження, і бланк на якому передбачено 4 варіанти відповідей: «безумовно, так»; «мабуть, так»; «мабуть, ні»; «безумовно, ні».

Ваше завдання – погодитися або не погодитися з даним твердженням і поставити хрестик під тим варіантом відповіді, яка Вам найбільше підходить в даному випадку. Уважно перевіряйте, щоб номер твердження співпадав з таким же номером на бланку відповідей. Просимо відповідати відверто. Ви можете бути упевнені, що Ваші відповіді не розголошуватимуться. Дякуємо за співпрацю. Якщо Вам незрозуміла інструкція, прочитайте її ще раз.

1. Як правило, ще до початку конфлікту, що наближається, він/вона відчуває себе вже утомленим і спустошеним
2. У суперечці він/вона відчуває прилив енергії і повноту сил
3. Завжди під час суперечки у нього/неї частішає серцебиття
4. Звичайно конфлікт з ким-небудь, супроводжується у нього/неї відчуттям здавлених грудей та грудкою в горлі
5. Він/вона відчуває болі в шлунку, коли конфліктує з ким-небудь
6. Звичайно конфліктна ситуація і навіть скандал не викликають у нього/неї відчуття фізичної напруженості
7. Коли він/вона сперечається з ким-небудь, у нього/неї потіють долоні, з'являється відчуття жару

8. При будь-якому конфлікті у нього/неї перехоплює дух, збивається ритм дихання
9. У конфліктній ситуації його/її тіло напружене і «натягнуте як струна»
10. Коли він/вона сперечається з ким-небудь, він/вона завжди фізично відчуває неспокій
11. Будь-який програвш його/її дратує
12. Його/її дратує, коли йому/їй суперечать
13. Іноді він/вона відчуває, що від люті готовий(а) «видряпати очі»
14. Його/її дратують тупі і нетямущі люди
15. У гніві він/вона може образити людину
16. Він/вона злиться, коли його/її відволікають від роботи по дурницях
17. Він/вона відчуває себе пригніченим(ою) і приниженим(ою), коли програє суперечку
18. Він/вона не терпить невиконання його/її вказівок або прохань
19. Зазвичай у суперечці у нього/неї виникає ціла гамма емоцій
20. Він/вона не терпить зневажливого ставлення до його/її думки
21. Він/вона рідко думає про наслідки, коли з кимось свариться
22. Думка інших в суперечці для нього/неї не має значення
23. Він/вона думає, що без конфліктів неможливо досягти своїх цілей в житті
24. Він/вона завжди наперед продумує свою поведінку в конфліктній ситуації
25. Йому/їй обтяжливі думки про те, що він/вона програв(ла) у суперечці
26. Він/вона не завжди може передбачати конфліктну для нього/неї ситуацію
27. Для нього/неї важливо переконати іншого, що він не правий
28. Думаю, що він/вона неконфліктна людина
29. Він/вона швидко забуває про свої конфлікти і сварки з іншими людьми
30. Він/вона завжди в думках аналізує свою поведінку в конфліктній ситуації, що відбулася з ним/нею
31. Якщо у нього/неї є претензії до когось, то він/вона відкрито їх висловлює
32. У суперечці з людьми він/вона може бути переконливим
33. Він/вона завжди і словом і справою прагне довести свою правоту
34. Якщо його/її хтось дратує, він/вона не приховує цього
35. По його/її поведінці завжди можна зрозуміти, що у нього/неї з кимось зіткнулися інтереси
36. Багато хто говорить, що у нього/неї «гостра мова»
37. Під його/її гарячу руку краще не потрапляти
38. Його/її дуже важко спровокувати на конфліктну поведінку
39. Деколи, в конфліктній ситуації, він/вона здійснює несподівані, і навіть ризиковані дії

40. Він/вона досить часто не по своїй волі потрапляє в конфліктні ситуації
41. Зазвичай він/вона може змінити тему розмови для запобігання конфлікту
42. У суперечці з людьми він/вона може наговорити багато зайвого
43. Він/вона легко зберігає спокій в більшості конфліктних ситуацій
44. Йому/їй важко понизити своє «загострення пристрастей», коли його/її співбесідник грубий і не має рацію
45. В процесі навіть зтяжної сварки він/вона з легкістю може перетворити все на жарт
46. Зазвичай, він/вона не ухвалює поспішних рішень в суперечці, щоб з часом все добре обдумати
47. Йому/їй завжди вдається контролювати свій гнів і роздратування навіть під час гострого конфлікту із співбесідником
48. Він/вона часто розплачується за свою різкість і грубість при з'ясуванні стосунків
49. Він/вона завжди знає, коли треба «усмирити» свій запал і не посваритися із співбесідником
50. У суперечці він/вона часто втрачає над собою контроль

Бланк для відповідей та ключі для обробки даних, отриманих за допомогою оригінальної методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО варіант 1 і 2) надані у додатку Г.

Російськомовний варіант цієї методики, бланк для відповідей, ключі для обробки даних та мануал означеної версії методики, надано у додатку Д.

Відомо, що однією з важливих задач створення будь якої методики є перевірка її остаточного варіанту на надійність і валідність. Саме тому ми використовували традиційний підхід [14, 44, 45]:

- процедура розщеплювання (split-half) – визначення коефіцієнтів кореляцій між двома аналогічними частинами методики, або між двома половинами кожної з шкал;

- метод повторного тесту – пошук коефіцієнтів кореляції між двома «зрізами» (інтервал від трьох до шести місяців) авторської методики;

- метод паралельного тесту – пошук кореляцій між двома тестами.

У нашому випадку, один тест є новою оригінальною методикою, що розроблена у співавторстві з науковим керівником – «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО), другий – це також авторські методики, а саме, «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до

конфлікту» (ЕДІСС), процедура «Експрес-діагностика показників конфліктності» (ЕДІКО) та опитувальник «Діагностика особистісної агресивності та конфліктності» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов) [222, с. 150]. Цей опитувальник призначений для оцінки відповідних рис особистості і поведінкових установок. Тест складається з 80 питань, має 11 шкал: запальність, наполегливість, образливість, непоступливість, компромісність, мстивість, нетерпимість до думки інших, підозрлість; позитивну агресивність, негативну агресивність, *конфліктність*. Саме остання шкала була співставлена з показниками авторської методики.

Отже, для визначення надійності і валідності створеної оригінальної методики ми перевіряли надійність частин тесту з метою перевірки міри внутрішньої узгодженості змісту тесту, тест-ретестову надійність з метою перевірки стійкості результатів тесту в часі (у даному випадку через 3 місяці), надійність паралельних форм з метою перевірки узгодженості відповідей досліджуваних на різні вибірки завдань. Обчислення проводилось за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS 13.0. Далі надані результати перевірки оригінальної методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО) на надійність, валідність та дискримінативність.

У табл. 2.3 наводяться коефіцієнти кореляції між однойменними якісними показниками конфліктності, що одержані за допомогою описаних підходів та процедур дослідження.

Таблиця 2.3

Значення коефіцієнтів кореляції, що одержані при перевірці на надійність і валідність оригінальної методики методами паралельного і повторного тестів

Шкали тесту	Способи перевірки на надійність і валідність тест-опитувальника	

	Тест-ретест- надійність ($x_I - x_{II}$) (n=204)	Методика Є. П. Ільїна, П. А. Ковальова	ЕДІСС	ЕДІКО
КПф	500**	130*	320**	229**
КЕм	484**	259**	272**	334**
ККо	401**	321**	401**	245**
КПо	313**	113*	213**	205*
ККР	128*		258**	317**

Примітка: 1. Позначення $x_I - x_{II}$ указує на значення кореляції між результатами першого і повторного тестування. 2. Нулі і коми опущені. 3. * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$; 4. Скорочення: КПф – психофізіологічний показник конфліктності, КЕм – емоційний показник конфліктності, ККо – когнітивний показник конфліктності, КПо – конативний показник конфліктності, ККР – контрольно-регулятивний показник конфліктності; ЕДІСС – методика «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту»; ЕДІКО – «Експрес-діагностика показників конфліктності».

Ці результати, по-перше, можна розглядати як свідчення того, що всі означені показники належать до єдиного змістовного простору, що доводить валідність оригінальної методики; по-друге, дають можливість одержувати різносторонню інформацію про феномен, що вивчається.

Дана таблиця є результатом останньої стандартизації методики [5]. Аналіз табл. 2.3 переконує у тому, що авторська методика має належний рівень надійності і валідності.

Таблиця 2.4

Мануал методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО 1 самооцінний варіант)

Система основних позицій	Характеристики методики		
І. Загальні	Оригінальна	психодіагностична	методика

відомості про методику	«Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО 1 самооцінний варіант) Автори розробники Ольга Павлівна Саннікова, Тетяна Юріївна Ульянова.
II. Діагностична мета	Методика діагностує якісні показники конфліктності (схильності до конфліктності): 1. Психофізіологічний показник конфліктності (КПф); 2. Емоційний показник конфліктності (КЕм); 3. Когнітивний показник конфліктності (ККо); 4. Конативний показник конфліктності (КПо); 5. Контрольно-регулятивний показник конфліктності (ККР). Середня сума балів за всіма шкалами конфліктності, окрім Психофізіологічного показника, утворює загальний показник конфліктності (ЗПК): $\text{ЗПК} = (\text{КЕм} + \text{ККо} + \text{КПо} + \text{ККР}): 4$
III. Призначення тесту (галузь застосування)	Для диференціального аналізу, для наукового дослідження, для практичного застосування.
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція для респондентів (50 тверджень), бланк для відповідей, побудований за принципом вибору одного з чотирьох варіантів («безумовно, так»; «мабуть, так»; «мабуть, ні»; «безумовно, ні»). Результати виражаються у балах, максимальний бал для кожного показника (шкали) дорівнює 40 балів.
V. Стандартизація	<u>Стандартизація</u> проводилася на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Вибірка стандартизації – 204 особи (у віці від 23 до 35 років), результати перевірки на валідність, надійність,

	дискримінативність (тест-ретест, паралельний тест, метод ділення навпіл) високі – на значущому 1% рівні.
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог.
VII. Популяція	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується індивідуально.
VIII. Характеристика часу	Чітких обмежень у часі роботи з тест-опитувальником немає – від 20 до 30 хвилин.
IX. Ситуація дослідження	Для наукових цілей – можлива ситуація експертизи, для практичних – бажана ситуація клієнта.
X. Наявність паралельних тестів	Оригінальна методика «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» (ЕДІСС), оригінальна процедура «Експрес-діагностика показників конфліктності» (ЕДІКО), методика «Рівень конфліктності» Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'кель, «Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки за К. Н. Томасом», методика «Особистісна агресивність і конфліктність», Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов.
XI. Внесок співавторів	Розробка методологічних принципів і концепції і на котрих заснований теоретичний конструкт методики, керівництво процесом стандартизації, розробка стратегічних задач створення методики належить доктору психологічних наук, професору О. П. Санніковій; постановка проміжних задач, проведення емпіричних процедур, аналіз творів, математичну та статистичну обробку даних на всіх етапах створення опитувальника здійснювала

	аспірантка Т.Ю. Ульянова.
--	---------------------------

Таблиця 2.5

Мануал методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДИКО 2 експертний варіант)

Система основних позицій	Характеристики методики
I. Загальні відомості про методику	Оригінальна психодіагностична методика «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДИКО 2 експертний варіант) Автори розробники Ольга Павлівна Саннікова, Тетяна Юріївна Ульянова.
II. Діагностична мета	Методика діагностує якісні показники конфліктності (схильності до конфліктності): 1. Психофізіологічний показник конфліктності (КПфЕ); 2. Емоційний показник конфліктності (КЕмЕ); 3. Когнітивний показник конфліктності (ККоЕ); 4. Конативний показник конфліктності (КПоЕ); 5. Контрольно-регулятивний показник конфліктності (ККРЕ). Середня сума балів за всіма шкалами, окрім Психофізіологічного показника, утворює загальний показник конфліктності (ЗПКЕ): $\text{ЗПКЕ} = (\text{КЕмЕ} + \text{ККоЕ} + \text{КПоЕ} + \text{ККРЕ}): 4$
III. Призначення тесту (галузь застосування)	Для диференціального аналізу, для наукового дослідження, для практичного застосування.
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Інструкція для експертів (50 тверджень), бланк для відповідей, побудований за принципом вибору одного з чотирьох варіантів («безумовно, так»; «мабуть, так»; «мабуть, ні»; «безумовно, ні»). Результати виражаються у балах, максимальний бал для кожного показника

	(шкали) дорівнює 40 балів.
V. Стандартизація	<u>Стандартизація</u> проводилася на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Вибірка стандартизації – 204 особи (у віці від 23 до 35 років), результати перевірки на валідність, надійність, дискримінативність (тест-ретест, паралельний тест, метод ділення навпіл) високі – на значущому 1% рівні.
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог.
VII. Популяція	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується індивідуально.
VIII. Характеристика часу	Чітких обмежень у часі роботи з тест-опитувальником немає – від 20 до 30 хвилин.
IX. Ситуація дослідження	Для практичних, наукових цілей, – ситуація експертизи.
X. Наявність паралельних тестів	Оригінальна методика «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» (ЕДІСС), оригінальна процедура «Експрес-діагностика показників конфліктності» (ЕДІКО), методика «Рівень конфліктності» Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель, «Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки за К. Н. Томасом», методика «Особистісна агресивність і конфліктність», Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов.
XI. Внесок співавторів	Розробка методологічних принципів і концепції і на котрих заснований теоретичний конструкт методики, керівництво процесом стандартизації, розробка стратегічних задач створення методики належить

	<p>доктору психологічних наук, професору О. П. Санніковій; постановка проміжних задач, проведення емпіричних процедур, аналіз творів, математичну та статистичну обробку даних на всіх етапах створення опитувальника здійснювала аспірантка Т. Ю. Ульянова.</p>
--	--

2.4. Методики діагностики психологічних властивостей особистості, що супроводжують прояви конфліктності

В першому розділі обґрунтовано коло властивостей особистості, котрі за даними літературних джерел, по різному пов'язані з параметрами схильності до конфліктності. Спираючись на ці дані для вивчення співвідношення показників конфліктності (схильності до конфліктної поведінки) із рисами особистості [30, 32, 38, 67, 78, 87, 88, 90, 130] було обрано ті психодіагностичні методики, котрі спрямовані на діагностику агресивності, схильності до ризику, тривожності, ворожості, емпатії, толерантності, товариськості, асертивності, впевненості в собі, конфліктостійкості, властивостей особистості (за методикою FPI), факторів особистості (за Р. Кеттеллом).

Продуктивним напрямком у складанні картини психологічних особливостей конфліктності є вивчення «психологічних портретів» осіб із різними її проявами. У світі вищезазначеного необхідним є описання комплексу психодіагностичних методик, що дозволяють отримати саме таку інформацію, на основі якої можна скласти наукові уявлення щодо індивідуально-психологічних особливостей конфліктності.

Для вирішення даного етапу дослідження ми застосували комплекс методик, що були розроблені О. П. Санніковою особисто та під її керівництвом і у співавторстві з аспірантами. До цього комплексу увійшли методики, котрі діагностують показники певних рис особистості формально-динамічного та якісного рівнів. Змістовні характеристики на цьому етапі дослідження у зв'язку із конфліктністю не вивчалися. Отже, завдяки цьому

комплексу методик вивчалися такі риси особистості: агресивність, схильність до ризику, товариськість, асертивність, толерантність, емпатія. Розглянемо їх ретельніше.

За допомогою «Тест-опитувальник якісних показників агресивності» (О. П. Саннікова, І. С. Мазоха) вивчалися якісні показники агресивності: емоційний, когнітивний, поведінковий, контрольнорегулятивний компонент та показник загальної агресивності. Тест призначений для диференціального діагнозу, для наукового дослідження. Структуру методики складають: стандартна інструкція для досліджуваних, 50 питань (по 10 на кожен показник; бланк для відповідей, побудованих за принципом вибору одного з чотирьох варіантів відповідей: «безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні») [3, 182].

«Тест-опитувальник якісних компонентів схильності до ризику» (О. П. Саннікова, С. В. Бикова) дозволив вивчити якісні компоненти схильності до ризику: емоційний, когнітивний, дійовий і контрольнорегулятивний. *Емоційний компонент* характеризує різноманітність, насиченість, силу емоційних переживань, пов'язаних з ризиком. *Когнітивний компонент* свідчить про наявність думок, що виникають у ситуації ризику і супроводжують його прояви. *Дієвий компонент* характеризує зовнішні прояви ризик-риси в висловлюваннях, діях, в ризиковій поведінці, в жестах, міміці, пантоміміці. *Контрольнорегулятивний компонент* схильності до ризику вказує на наявність психічної активності, що виявляється у самоконтролі, саморегуляції і характеризується схильністю особистості до оцінки і контролю власних «ризикових» переживань, думок, дій або вчинків. Структуру методики складають: стандартна інструкція для досліджуваних, 40 питань (по 10 на кожен показник, бланк для відповідей, побудованих за принципом вибору одного з чотирьох варіантів відповідей: «безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні»). Результат обчислюється в балах. Результат обчислюється в балах (див. додаток А, табл. А.4) [4, 180].

«Тест-опитувальник формально-динамічних показників товарищкості» (Саннікова, 1982, 1984, 1987, 1992, 2003) діагностує шість шкал товарищкості: потреба в спілкуванні (Пс), ініціативність (Іс), широту спілкування (Ш), легкість спілкування (Л), стійкість (У), виразність (В). Методика містить стандартну інструкцію, 60 питань (по 10 в кожній шкалі), бланк з диференційованими відповідями (за принципом вибору одного з чотирьох варіантів відповідей: «безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні»). Для дослідницьких цілей можуть використовуватися як сирі бали так і процентильні оцінки. Методика пройшла перевірку на надійність і валідність, і є унікальним психодіагностичним інструментом, котрий дозволяє дослідити товарищкість особистості на формально-динамічному рівні. Мануал цього тест-опитувальника наданий у додатку А, табл. А.7. [2, 176, 183].

«Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС) (О. П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подоляк) діагностує 5 (4 первинних і 1 вторинний – загальний показник) якісних показників (шкал) асертивності: афективну (емоційну) складову; когнітивно-сміслову; поведінкову складову асертивності та контрольну-регулятивну складову асертивності. Тест містить 60 питань, по 15 на кожну шкалу. В методиці передбачено чотири варіанти відповідей, що оцінюються за наступною шкалою: «безумовно, так» – 4 бали; «мабуть, так» – 3 бали; «мабуть, ні» – 1 бал; «безумовно, ні» – 0 балів. Варіанти відповідей на «зворотні» твердження оцінюються навпаки. Максимальна оцінка за кожним параметром складає 60 балів. Кожний з параметрів асертивності є біполярним континуумом (на полюсах розташовуються мінімально низькі і максимально високі значення показників). Значення кожного з параметрів, домінування того або іншого компоненту (емоційного, когнітивного, поведінкового, регулятивного) в індивідуальній структурі асертивності, відображає її якісну своєрідність і виявляється в особливостях вибору індивідуальних стратегій і способів поведінки особистості в різних ситуаціях.

Загальний показник асертивності (АсЗаг) вираховується за формулою: $АсЗаг = (АсЕ+АсК+АсП+АсКР): 4$. За результатами методики визначається рівень значення окремих показників схильності особистості до асертивності і загальний ступінь її прояву (див. додаток А, табл. А.5) [4, 154, 180].

«Тест-опитувальник якісних показників толерантності», діагностує якісні показники толерантності: когнітивний, емоційний, поведінковий. Структуру методики складають: стандартна інструкція для респондентів, 45 тверджень (по 15 на кожен показник; бланк для відповідей, побудованих за принципом вибору однієї з чотирьох: («безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні»). Результат тесту виражається в балах. Обрана методика має задовільні психометричні характеристики щодо її надійності та валідності [24, 176, 186].

«Тест-опитувальник емпатії (варіант I – самооцінний)» надає інформацію про п'ять показників емпатії (5 шкал), що відображають психологічну сутність властивості: емоційну (ЕЕ), когнітивну (КЕ), дійову (ДЕ), предиктивну емпатію (ПЕ) та загальний показник емпатії (ЗПЕ). Опитувальник містить 38 питань (по 10 на кожен шкалу; 2 питання є дихотомічними). Максимально висока оцінка по кожному показнику становить 32 бали, мінімальна – 0. Загальний показник представляє собою середнє арифметичне значення оцінок за кожною шкалою і досягає максимального значення при сумі балів, що дорівнює 160 одиниць. Для наукових цілей можуть використовуватися як сирі бали, так і процентильні оцінки [1, 146, 176].

«Тест впевненості у собі» (В. Г. Ромек) спрямований на діагностику оцінки впевненості у собі як соціально-психологічної характеристики людини. За В. Г. Ромеком впевненість у собі може бути виміряна як узагальнене позитивне когнітивно-емоційне ставлення до власних навичок. Виходячи з означеної позиції, в 1997 році психолог розробив російськомовний тест впевненості, котрий застосовується як в рідному, так і в іншому культурному середовищі, що особливо важливо в багатонаціональних

країнах. Тест містить 30 тверджень, на кожне з яких піддослідний повинен відповісти, вибравши одну з трьох запропонованих альтернатив. Твердження згруповані в три шкали: *шкала впевненості в собі – невпевненість в собі* (результати, що отримані підсумовуванням балів за цією шкалою, свідчать про вираженість у обстежуваного здатності до прийняття рішень в складних ситуаціях, про контроль власних дій і їх результатів), *шкала соціальної сміливості – боязкість, соромливість* (твердження цієї шкали стосуються переважно емоційних процесів, котрі супроводжують вибір тієї чи іншої альтернативи поведінки, а також оцінки власних навичок та здібностей), *шкала ініціативи в соціальних контактах – пасивність* розкриває ступінь активності і зацікавленості в результативності взаємодії з людьми. Значення за шкалами отримують простим підсумовуванням балів з усіх питань шкали. Отримані суми служать для порівняння з показниками, норми котрих наведені в таблиці. На підставі норм можна перерахувати сирі значення в стандартні. Популярність методики виявилась у тому, що вона використовується не тільки психологами-дослідниками, і й практичними психологами, та спеціалістами-суміжниками для групового та індивідуального тестування. В публікації цієї методики пропонується ключ, інструкції, бланки, таблиці перерахунку «сирих» балів в стандартні (див. додаток А, табл. А.6) [87, 165, 166, 167, 168].

Для діагностики показників ворожості використана «Методика діагностики ворожості» (за шкалою У. Кука, Д. Медлей), що дозволяє виміряти загальний рівень ворожості та рівень її показників за шкалами: цинізму й агресивних реакцій. Методика складається з 27 стверджень, та шести варіантів відповіді: «зазвичай», «часто», «іноді», «випадково», «рідко», «ніколи». Значення за шкалами отримують простим підсумовуванням балів з усіх питань шкали. Отримані суми порівнюють з показниками, норми котрих наведені в розділі обробка результатів та їх інтерпретації [222].

Для виявлення показників тривожності була обрана методика «Визначення рівня тривожності» (Ч. Д. Спілбергер, Ю. Л. Ханін). Про методику відомо, що спочатку Спілбергер розробив опитувальник «Стан і

властивість тривожності», що складається з двох шкал («стан-тривожність» і «властивість-тривожність»), кожна з яких включає по 20 пунктів з 4 альтернативними відповідями. Потім, російськомовну версію шкали самооцінки Спілбергера – шкалу реактивної тривожності та особистісної тривожності розробив Ю. Л. Ханін. Єдина методика, що дозволяє диференційовано вимірювати тривожність і як особистісну властивість, і як стан. Діагностує *особистісну тривожність* (стійка характеристика особистості), *реактивну тривожність* (тривожність в даний момент часу). Методика призначена для психологічного діагнозу, для наукового дослідження, можна використовувати її в консультативній практиці, при оцінці результатів корекції емоційних станів. Діагностику може проводити психолог-дослідник, практичний психолог, фахівець-суміжник. Методика використовується переважно для діагностики дорослих від 16 років, індивідуально або в групі. Для практичних цілей бажано використовувати ситуацію «клієнт», для наукових цілей може використовуватися ситуація «експертиза». Час, що відводиться для роботи з тестом від 15 до 30 хвилин. [203, 228.]

Фрайбурзький особистісний опитувальник (Das Freiburger Persönlichkeitsinventar, Freiburg Personality Inventory – FPI) спрямований на вивчення рис особистості, що мають важливе значення для процесу регуляції поведінки, а це означає, і для конфліктності і її проявів (конфліктної поведінки). Опитувальник розроблений працівниками Санк-Петербурзького університету в співавторстві зі вченими Гамбурзького університету [158]. Методика створена для прикладних досліджень з урахуванням досвіду побудови і застосування таких широко відомих опитувальників, як 16PF, MMPI, EPI тощо. Слід зазначити, що існує декілька версій даної методики. В цьому дослідженні використовувалась модифікована форма опитувальника «В» в розробці А. О. Крилова та Т. І. Ронгінської [42, 158, 160]. Означений опитувальник містить 114 питань і діагностує 12 шкал: невротичність (F1), спонтанну агресивність (F2), депресивність (F3), роздратованість (F4),

товариськість (F5), врівноваженість (F6), реактивну агресивність (F7), сором'язливість (F8), відкритість (F9), екстраверсію-інтроверсію (F10), емоційну лабільність (F11), маскулінність-фемінність (F12). Шкали опитувальника 1-9 є базовими, 10-12 – похідними, інтегруючими (див. додаток А, табл. А.8). Шкали опитувальника сформовані на основі результатів факторного аналізу і відображають сукупність взаємопов'язаних факторів. Обробка результатів проводиться шляхом підрахунку сирих балів відповідно до ключа. А потім, «сирі» бали переводяться в стандартні оцінки за 9-бальною шкалою. Низькими вважаються оцінки в діапазоні 1-3 бали, середніми – 4-6 балів, високими – 7-9 балів [158].

16-PF особистісний опитувальник (Р. Кеттелл) дозволяє вивчити досить широкий спектр темпераментальних, характерологічних та особистісних властивостей і з його допомогою у розділі III складемо психологічні портрети осіб із різними типами конфліктності та їх проявами. Інформативними є ті фактори, котрі при зв'язку з показниками конфліктності, прямо, або опосередковано надають інформацію про її характеристики. А саме: фактор А (афектотимія – сизотимія), низькі значення за цим фактором свідчать про *конфліктність*, ригідність, стриманість, підозрілість, обережність, відгородженість, егоїстичність; фактор Е (домінантність – конформність) високі оцінки за даним фактором характеризують незалежність, самовпевненість, грубість, безцеремонність, сміливість, *конфліктність*, примхливість; фактор Н (сміливість – боязкість), високі оцінки свідчать про соціальну сміливість, активність, заповзятливість, готовність до ризику; фактор L (підозрілість – довірливість), високі значення за цим фактором вказують на недовірливість, ревністність, задрісність, дратівливість, схильність до суперництва, підвищену самооцінку, горділивість; Q4 (напруженість – розслабленість), високі оцінки за цим фактором характеризують стан напруженості, фрустрованості, емоційну нестійкість з переважанням зниженого настрою, дратівливість і нетерплячість; Q1 (екстраверсія – інтроверсія) [21, 32, 38].

Відомо, що шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (16 PF) діагностує 16 первинних і 4 вторинних фактори особистості, котрі об'єднують у собі широку низку характеристик різного роду – від властивостей темпераментального рівня до рис характеру. Кожен фактор є біполярним континуумом, протилежні полюса якого представлені цілим рядом більш детальніших характеристик. Форма (А і В) опитувальника містить 187 питань. Отримані «сірі» бали перетворюються на стени за нормативними таблицями. Опитувальник відповідає усім вимогам до психодіагностичного інструментарію, високо надійний та валідний, є популярним інструментом для отримання важкої діагностичної інформації про особистість (див. додаток А, табл. А.9) [27, 133, 172, 248, 249].

Як видно, серед означених методик є як ті, що безпосередньо спрямовані на діагностику конфліктності, так і ті, що вимірюють якості конфліктних осіб, що їх супроводжують. У нашій роботі надано не повний перелік методик, що спрямовані на вивчення конфліктності – описані лише ті, що цікаві у контексті даного дослідження. Таким чином, психодіагностичний інструментарій для діагностики і вивчення конфліктності (схильності до конфліктної поведінки) включає в себе досить велику кількість методів і методик.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. На основі теоретичного аналізу літератури, що здійснений в розділі I розроблено програму емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей конфліктності, обґрунтовано вибірку стандартизації (433 особи) і основну вибірку дослідження (380 осіб), визначено етапи, систему дослідницьких процедур і обробки емпіричних даних, що спрямовані на діагностику показників конфліктності та тих рис особистості, котрі вивчаються у співвідношенні з ними.

2. На основі контент-аналізу нестандартизованих словесних звітів отримана додаткова інформація про певні характеристики конфліктності. Що дозволило визначити та вивчити покомпонентний склад та психологічний зміст теоретично експлікованих формально-динамічних і якісних показників конфліктності.

3. Для дослідження конфліктності використовувались: універсальна процедура «Розміщення себе на шкалі конфліктності» (модифікація методики Т. Дембо та С. Я. Рубінштейн), методика «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель), методика «Особистісна агресивність і конфліктність», що розроблена Є. П. Ільїним та П. А. Ковальовим. Крім того, відповідно до вимог психометрики задля вивчення якісних компонентів конфліктності розроблена (у співавторстві з науковим керівником) оригінальна методика «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО варіант 1 і 2) та методика «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» (ЕДІСС).

4. Емпірична перевірка конструкту методики за допомогою факторного аналізу індикаторів-відповідей підтвердила правильність угруповання шкал для діагностики означених показників і підтвердила сформульовану гіпотезу щодо якісної структури схильності до конфліктності. Методика «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО варіант 1 і 2) пройшла необхідні етапи перевірки на надійність і валідність із позитивними результатами за допомогою відомих в психодіагностиці методів розщеплювання (розподіл тесту навпіл), повторного і паралельного тестів. Результати підтвердили можливість її застосування не тільки в суто наукових і дослідницьких, але й в практичних цілях.

5. Створено комплекс психодіагностичних методик, котрий є адекватним до предмету, мети та завданням дослідження. У цей комплекс увійшли методики, що діагностують конфліктність та широкий спектр індивідуально-типологічних властивостей особистості, що гіпотетично взаємопов'язані з проявом конфліктності.

Основний зміст розділу відображено у наступних публікаціях:

1. А. с. Психодіагностика конфліктності: Процедура «Експрес-діагностика показників конфліктності (ЕДІКО)»; Методика «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» (ЕДІСС); Методика «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності (ДИДІКО 1 – самооцінний варіант; ДИДІКО 2 – експертний варіант)» / Ольга Павлівна Саннікова, Тетяна Юріївна Ульянова. – Заявка № 64586 від 14.12.2015; реєстрац. № 64061 від 12.02.2016. – 86 с.
2. Ульянова Т. Ю. Результати апробації методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДІКО) / Ольга Павлівна Саннікова, Тетяна Юріївна Ульянова. // Наука і освіта. – Одеса. – 2016. – №.2–3 – С. 61–67
3. Ульянова Т. Ю. Групповые методы сбора качественных данных / О. П. Санникова, Т. Ю. Ульянова: збірник матеріалів наук.-практ. конф. молодих учених та студентів [«Актуальні проблеми сучасної психології»], (Одеса, 23 травня 2013 р.) / МОН України, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: Лерадрук, 2013. – С. 41–49.

РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНФЛІКТНОСТІ

У цьому розділі представлено результати емпіричних даних, котрі розкривають характер взаємозв'язків схильності до конфліктності з широким спектром властивостей особистості, що закономірно пов'язані з конфліктністю, супроводжують її прояви (агресивність, толерантність, емпатія, ризик, товариськість, конфліктостійкість, тривожність, ворожість, асертивність, впевненість у собі тощо). Викладено результати групування означених показників методом факторного аналізу. Наведено результати пошуку індивідуально-психологічних особливостей конфліктності в осіб з різним її типом. Наводяться результати ідеографічного підходу: у системі широкого спектру рис, що вивчаються у цій роботі, описані психологічні портрети конкретних особистостей з виразними типами конфліктності.

3.1. Диференціально-психологічний аналіз конфліктності

Відомо, що кореляційний аналіз надає можливість точної кількісної оцінки ступеню узгодженості змін (варіювання) двох і більше ознак, котра характеризує тіснота взаємозв'язку, що виражається у абсолютній величині коефіцієнту кореляцій. Значимий коефіцієнт кореляцій між двома ознаками свідчить лише про наявність зв'язку, але не про причинно-наслідкові залежності між ознаками (каузальність) [13, 45, 137]. Саме тому, наряду із кількісним аналізом ми застосовували якісний – метод асів і профілів, за допомогою котрого можна здійснити вивчення індивідуально-психологічних властивостей конфліктності як властивості особистості.

Спочатку проаналізуємо кореляційні зв'язки між усіма показниками конфліктності, котрі діагностуються різними методиками. Це дозволить не тільки встановити характер зв'язків між показниками конфліктності, що діагностуються різними методиками, а й встановити особливості проявів конфліктності як цілісного феномену.

У додатку Е у табл.Е.1 та табл. Е.2 презентовано значимі коефіцієнти кореляцій між усіма показниками конфліктності, що діагностовано різними методиками. Аналіз табл. Е.1 (див. додаток Е) показує наявність додатних значимих зв'язків на 1% рівні майже між всіма показниками конфліктності (за авторською методикою «ДИДІКО»): емоційним (КЕм), когнітивним (ККо), поведінковим (КПо), загальним показником конфліктності (ЗПК) та показником загального рівня конфліктності (ЗРК) за методикою «Рівень конфліктності» (Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель); крім того, психофізіологічний показник (КПф) виявляє додатний значимий зв'язок на 5% рівні з показником ЗРК. Особливо слід зазначити, що лише контрольньо-регулятивний показник (ККР) виявляє *від'ємний зв'язок* з показником ЗРК на 5% рівні значущості.

При аналізі табл. Е.2 (див. додаток Е) можна зазначити, що показники конфліктності, котрі діагностовано за методикою «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» [5] мають додатні та від'ємні зв'язки як на 1% так і на 5% рівні значущості з формально-динамічними та якісними показниками, що діагностовано за процедурою ЕДІКО («Експрес-діагностика показників конфліктності»).

Розглянемо ці взаємозв'язки. Отже, психофізіологічний показник конфліктності (КПф) додатно на значимому рівні ($p \leq 0,05$) пов'язаний з формально-динамічними показниками(шкали): потреба в конфліктності (ФДКП) та ініціативність конфліктності (ФДКІ) і ($p \leq 0,01$) з шкалою широта конфліктності (ФДКШ), шкала усталеність конфліктності (ФДКУ) та шкала виразність проявів конфліктності (ФДКВ).

Емоційний (КЕм), когнітивний (ККо), поведінковий (КПо) та загальний показник якісних показників конфліктності (ЗПК) на 1% значимому рівні додатньо пов'язані з формально-динамічними показниками (шкалами): потреба в конфліктності (ФДКП), ініціативність конфліктності (ФДКІ), широта (ФДКШ), усталеність (ФДКУ), виразність (ФДКВ). Окрім вищезначеного, поведінковий показник конфліктності (КПо), котрий від'ємно пов'язаний на 5% рівні значущості з контрольньо-регулятивним показником конфліктності (ЯКР).

Контрольно-регулятивний показник конфліктності (ККР) має переважно від'ємні взаємозв'язки на 1% значимому рівні зі всіма формально-динамічними показниками (шкалами) та якісними показниками (шкалами), окрім ЯкКР – з котрим визначається додатній взаємозв'язок на 1% значимому рівні. Лише формально-динамічний показник легкість виникнення конфліктності (ФДЛК) не виявив зв'язків з жодним показником конфліктності (за оригінальною методикою).

Загалом, спираючись на виявлені значимі взаємозв'язки між різними показниками конфліктності та на опис цих показників, що міститься в кожній методиці, можна стверджувати, що емпірично підтверджені теоретичні уявлення про конфліктність як про властивість особистості, котра є досить складною, різнорівневою і цілісною, характеризується різноманіттям проявів, яскравістю емоційної палітри (паттерни радості, гніву, страху, печалі, спокою тощо), насиченістю та силою емоційних переживань, енергійністю, насиченістю, активністю, динамічністю, широтою, усталеністю, виразністю та інтенсивністю проявів, наявністю ворожих думок, що супроводжують конфлікт, сварку або суперечку; проявами конфліктності в експресії, в виразних рухах, міміці, жестах, в поведінці тощо.

3.1.1. Специфіка тривожності, ризику, ворожості осіб, котрі розрізняються за індивідуально-психологічними особливостями конфліктності

Численні дослідження, котрі присвячені проблемі конфліктності, дають багатий матеріал щодо співвідношення даного феномена з іншими властивостями особистості [32, 38, 66, 67, 77, 78, 85, 86, 87, 88, 90, 129, 174, 188, 189, 192].

Розглянемо отримані емпіричні дані за порядком:

- спочатку надамо результати кількісного аналізу, тобто, проаналізуємо взаємозв'язки між якісними показниками конфліктності (за авторською методикою «ДИДІКО») і властивостями особистості що вивчаються у співвідношенні з конфліктністю;

- а потім звернемось до якісного аналізу, тобто, до пошуку

індивідуально-психологічних особливостей конфліктності, що виявляється у специфіці кожної із означених властивостей особистості.

Аналіз літератури, наданий у розділі I, дозволив окреслити коло психологічних властивостей, що спричинюють конфліктність, або супроводжують її прояви. У психологічній літературі, що присвячена вивченню проблем конфліктності особистості, є достатня кількість інформації про її зв'язок з агресивністю, тривожністю, ворожістю та схильністю до ризику (ризикованістю). Розглянемо співвідношення конфліктності з кожною з цих характеристик.

Взаємозв'язки показників конфліктності та агресивності, тривожності, ворожості, ризикованості

А. Конфліктність та агресивність: співвідношення показників

У літературних джерелах агресивність розглядається і як чинник конфліктності, і як її характеристика, і як риса, що супроводжує її прояви [38, 46, 87, 116, 126, 130, 247]. Задля вивчення співвідношення конфліктності та агресивності як стійкої характеристики індивідуальності, використовувалася оригінальна методика «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» («ДИДІКО»), методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов) [222] та «Тест-опитувальник якісних показників агресивності» О. П. Саннікової, І. С. Мазохи (див. розділ II).

У табл. 3.1 надано кореляційні зв'язки між якісними показниками конфліктності (за методикою «ДИДІКО») і показниками особистісної агресивності (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов).

Таблиця 3.1

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками конфліктності та агресивності (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов)

Показники особистісної агресивності	Показники конфліктності				
	КЕм	ККо	КПо	ККР	ЗПК
ЗАК	521**	427**	355**	-439**	477**
ННАК	432**	406**	394**	-469**	481**
ОАК	431**	438**	206**	-447**	357**
НАК	318**	366**	367**	-139*	386**

КАК	-156**	-144*	-209**	125*	-181**
МАК	336**	305**	255**	-280**	360**
НДІ	249**	252**	330**	-232**	326**
ПАК	465**	404**	223**	-147*	377**
ПАС	433**	441**	433**	-433**	498**
НАС	351**	333**	343**	-367**	408**
УПК	541**	480**	248**	-391**	442**

Примітка: тут і в наступних таблицях за текстом: 1) N=274; 2) Нулі і коми опущені; 3) * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$; 4) умовні позначення *показників конфліктності* за оригінальною методикою «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» («ДИДІКО»): КПф – психофізіологічний показник конфліктності, КЕм – емоційний показник конфліктності, ККо – когнітивний показник конфліктності, КПо – конативний показник конфліктності, ККР – контрольно-регулятивний показник конфліктності; ЗПК – загальний показник якісних показників конфліктності; 5) умовні позначення *показників особистісної агресивності та конфліктності*: ЗАК – запальність, ННАК – напористість, наступальність, ОАК – образливість, НАК – непоступливість, КАК – компромісність, МАК – мстивість, НДІ – нетерпимість до думки інших, ПАК – підозрілість, ПАС – позитивна агресивність особистості, НАС – негативна агресивність особистості, УПК – узагальнений показник конфліктності.

При аналізі табл. 3.1 відмічається наявність значимих, переважно додатних зв'язків. Так, майже всі показники конфліктності: КЕм, ККо, КПо і ЗПК додатно пов'язані на 1% рівні з показниками: ЗАК, ННАК, ОАК, НАК, МАК, НДІ, ПАК, ПАС, УПК, крім КАК. Слід відзначити, що показники КЕм, КПо і ЗПК з показником КАК виявляють від'ємні зв'язки ($p \leq 0,01$). Показник конфліктності ККР виявляє від'ємні взаємозв'язки переважно на 1% рівні значущості з показниками особистісної агресивності: ЗАК, ННАК, ОАК, МАК, НДІ, ПАС, НАС і УПК – від'ємно на 1% рівні, НАК і ПАК – від'ємно на 5% рівні значущості і додатний зв'язок з КАК ($p \leq 0,05$). Також на 5% рівні значущості виявлено від'ємний взаємозв'язок між показниками ККо та КАК.

В табл. 3.2 надані значущі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до конфліктності та показниками агресивності за «Тест-

опитувальником якісних показників агресивності» (О. П. Саннікова, І. С. Мазоха) [3, 182].

Насамперед, слід зазначити, що якісні показники конфліктності мають значимі додатні зв'язки і на 1% і на 5% рівні, з усіма показниками агресивності. Так, показники конфліктності КЕМ, ККо, КПо та ЗПК додатно на 1% рівні пов'язані зі всіма показниками агресивності: АКР, АЕП, АКП, АР, ПАП і ЗПА. Показник КПф додатно пов'язаний ($p \leq 0,05$) з показниками АКР та АЕП. Показник ККР на 1% рівні від'ємно пов'язаний зі всіма означеними вище показниками агресивності.

Таблиця 3.2

Значущі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками конфліктності і якісними показниками агресивності (О. П. Саннікова, І. С. Мазоха)

Показники агресивності	Якісні показники конфліктності					
	КПф	КЕМ	ККо	КПо	ККР	ЗПК
АКР	136*	457**	449**	499**	-516**	549**
АЕП	129*	649**	520**	463**	-525**	633**
АКП		480**	351**	342**	-359**	456**
АР		472**	435**	539**	-502**	547**
ПАП		560**	462**	478**	-497**	565**
ЗПА		453**	369**	354**	-365**	433**

Примітка: 1) умовні позначення *якісних показників агресивності* (за методикою О. П. Саннікової, І. С. Мазохи): АКР – контрольньо-регулюючий показник агресивності; АЕП – емоційний показник агресивності; АКП – когнітивний показник агресивності; конативний показник: АР – агресивна реакція та ПАП – потреба в агресивній поведінці; ЗПА – загальний показник агресивності.

Зв'язок між КК та АКП можна пояснити їх «когнітивною модальністю». Відомо, що когнітивна конфліктність своєю основою має розумові характеристики людини. Це стає засадою формування і прояву на рівні знань та установок особистості конфліктного, ворожого ставлення до іншого, що виражається в негативних думках, уявленнях, про поведінку, культуру та інші прояви оточуючих людей.

Зв'язок показника ЗПК з показником ЗПА підтверджується численними даними літератури про те, що конфліктність особистості найчастіше характеризується і супроводжується негативними емоціями (гнівом, обуренням, злістю, роздратуванням), високим ступенем агресивності, застосуванням сили, нанесенням фізичної або психологічної шкоди, що породжується потребою самоствердження, прагненням до досягнень, а також захисту від надв'язуваних особистості дій [38, 61, 66, 87, 176].

Відомо, що схильність до ризику розглядається як риса особистості, що характеризується прагненням до ризику; характеризується схильністю до вибору ризикогенних ситуацій (тих, що несуть ризик); вибором тієї діяльності (або цінності), що пов'язана з ризиком; наявністю глибокої, стійкої потреби в ній. Найчастіше, ризикованість (схильність до ризикованих дій) визначається як характеристика поведінки, сплав особистісно-ситуаційних і соціальних факторів [35, 36, 178].

Теоретичний аналіз літератури з проблеми тривожності показав, що тривожність певним чином пов'язана з наявністю внутрішнього, так званого психологічного конфлікту. Визначальним є не зміст конфлікту і не ступінь усвідомленості або неусвідомленість його складових, а його особистісний сенс. Саме значимість визначає силу конфліктуючих переживань, створює емоційне напруження, котре переживається як тривожність [159].

Б. Взаємозв'язки показників конфліктності та ризикованості, тривожності, ворожості

Відомо, що прояв конфліктності спричинений як зовнішніми так і внутрішніми чинниками. У літературі є інформація про зв'язок конфліктності з певними рисами особистості, зокрема, в деяких роботах встановлено, що конфліктність пов'язана з прагненням до гострих відчуттів і пов'язана зі схильністю до ризику, з тривожністю, ворожістю [38]. У світовій літературі термін «ворожість» найчастіше вживається разом із двома іншими, що тісно з ним пов'язані – «агресія» і «гнів». Найчастіше почуття ворожості виявляється в «агресивному настрої», «агресивному стані», тобто в емоціях злості (гніву),

відрази і презирства з притаманними їм переживаннями й експресією, що можуть призводити до *конфліктної поведінки* [41, 90]

У табл. 3.3 наведені значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками конфліктності та схильності до ризику («Тест-опитувальник схильності до ризику» (О. П. Саннікова, С. В. Бикова) [35, 178];) між конфліктністю та показниками тривожності («Визначення рівня тривожності» (Ч. Д. Спілбергер, Ю. Л. Ханін) [203, 228]) та показниками ворожості («Діагностика ворожості» (за шкалою У.Кука, Д.Медлей) [222]).

Таблиця 3.3

Значущі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками конфліктності, схильності до ризику, тривожності та ворожості

Показники			Якісні показники конфліктності					
			КПф	КЕм	ККо	КПо	ККР	ЗПК
Ризик	1	ЕКР	222**	148*	164**	246**		282**
	2	КР	144*	203**	215**	247**		290**
	3	ДКР	235**	338**	329**	409**	-386**	471**
	4	КрКР	139**			179**		130**
	5	КОР	252**	281**	289**	373**	-259**	430**
Тривожність	6	РТ	226**	238**	331**	171**	-381**	342**
	7	ОТ	125*	382**	371**	126*	-324**	359**
Ворожість	8	ВЦ		375**	225**	172**	-260**	321**
	9	ВА	203**	325**	212**	210**	-307**	348**
	10	ВВ	189**	394**	312**	328**	-355**	442**

Примітка: 1) умовні позначення показників схильності до ризику: ЕКР – емоційний компонент, КР – когнітивний компонент, ДКР – дійовий компонент, КрКР – контроль-регулятивний компонент, КОР – композитна оцінка схильності до ризику (узагальнена); 2) умовні позначення показників тривожності: РТ – реактивна тривожність, ОТ – особистісна тривожність; 3) умовні позначення показників ворожості: ВЦ – цинізм, ВА – агресивність, ВВ – загальний показник ворожості.

Перш за все, аналіз таблиці 3.3 показав, що існує велика кількість значимих додатних зв'язків між показниками конфліктності та показниками схильності до ризику. Майже всі компоненти конфліктності, крім ККР, додатно пов'язані з показниками схильності до ризику на 1% і а 5% рівнях значимості. Показник КПф виявив додатні зв'язки ($p \leq 0,01$) з ЕКР, ДКР та КОР і додатні зв'язки ($p \leq 0,05$) з КР і КрКР. Показник конфліктності КЕм на 1% рівні показав додатний зв'язок з показниками схильності до ризику КР, ДКР і КОР та на 5% рівні – додатний зв'язок з ЕКР. Показник конфліктності ККо додатно на 1% рівні виявив зв'язок зі всіма показниками схильності до ризику: ЕКР, КР, ДКР, КОР, крім КрКР. Додатні кореляційні зв'язки виявлені між конативним показником конфліктності КПо та усіма показниками схильності до ризику: ЕКР, КР, ДКР, КрКР та КОР ($p \leq 0,01$). Показник конфліктності ЗПК додатно пов'язаний ($p \leq 0,01$) майже із усіма показниками схильності до ризику, крім показника КрКР ($p \leq 0,05$). Показник ККР виявляє від'ємні зв'язки з ДКР і КОР на 1% рівні значущості.

Наявність таких зв'язків свідчить про те, що прояви конфліктності супроводжуються достатньо високим рівнем схильності до ризику і проявляються в здатності особистості мати різноманітні й насичені емоційні переживання, що безпосередньо пов'язані з ризиком в емоційній експресії, висловлюваннях, у виразних ризикових діях, поведінці тощо. В цілому, можна констатувати, що конфліктність і схильність до ризику знаходяться в тісному зв'язку.

Стосовно взаємозв'язків між *показниками конфліктності та показниками тривожності* (див. табл. 3.3), то в цьому випадку виявляються переважно додатні зв'язки ($p \leq 0,01$). Так, показники конфліктності: КПф (психофізіологічний показник), КЕм (емоційний показник), ККо (когнітивний показник), КПо (поведінковий показник), ЗПК (загальний показник) додатно пов'язані з РТ (реактивна тривожність) ($p \leq 0,01$). Що стосується взаємозв'язків показників конфліктності і показника тривожності ОТ (особистісна тривожність), то КПф і КПо виявляють з ОТ додатні зв'язки на 5% рівні значущості. Показники КЕм, ККо та ЗПК – на 1%. Слід зазначити,

що ККР – єдиний показник конфліктності, котрий виявляє *від'ємні* 1% зв'язки з показниками тривожності (як з РТ, так і ОТ).

Додатні кореляційні зв'язки, котрі виявлені між якісними показниками конфліктності та показниками тривожності, свідчать про те, що підвищення рівня конфліктності супроводжується підвищенням ступеня реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності, та емоціями, що переживаються: напругою, занепокоєнням, заклопотаністю, нервозністю тощо.

Розглянемо за порядком значущості взаємозв'язки між *показниками конфліктності і показниками ворожості* (див. табл. 3.3). Цікаво, що майже всі показники конфліктності і показники ворожості додатньо пов'язані між собою ($p \leq 0,01$), крім ККР. Показник ККР, як і в попередніх випадках, має *від'ємні* 1% зв'язки зі всіма показниками ворожості (ВЦ, ВА, ВВ).

Аналіз кореляцій між показниками схильності конфліктності і показниками ворожості свідчить про те, що конфліктність супроводжується проявами ворожості, котрі виявляються в негативному ставленні (ворожнеча, неприязнь, недоброзичливість), знеціненні мотивів і особистісних якостей інших, відчутті себе в опозиції до оточуючих і бажанням їм зла (активного – заподіювати шкоду або пасивного – спостерігати заподіяння шкоди). Даний результат узгоджується з теоретичними аспектами дослідження [90].

Отже, у зв'язку з тим, що результати кореляційного аналізу свідчать про можливість зіставлення схильності до конфліктності з означеними рисами особистості, переходимо до якісного аналізу.

В. Специфіка агресивності, тривожності, ворожості, ризикованості осіб, які розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні)

Зупинимось на сутності методу якісного аналізу, котрий дозволяє виділяти групи осіб, за певною ознакою, що цікавлять дослідника, і вивчати їх психологічні характеристики. У цій роботі метод якісного аналізу проводився у два етапи. На першому – за допомогою методу «асів» були виділені групи осіб з певним якісно-кількісним поєднанням показників конфліктності. За основу для відбору обстежених враховувались результати діагностики схильності до конфліктності, котрі були одержані за допомогою

оригінальної методики. Відбір досліджуваних проводився за відомим і поширеним в диференціальній психології *методом «асів»* [176, 183].

Суть цього метода полягає у виділенні серед досліджуваних осіб, які мають різні комбінації якісних показників конфліктності, що виражені у процентілях. Саме таким чином, розподіл значень наближається до нормального розподілу. Діапазон від 0 до 25 вважається діапазоном невиражених значень показника; від 25 до 50 – діапазоном слабо виражених значень (низьких); від 50 до 75 – діапазоном достатньо виражених значень; від 75 до 100 діапазоном яскраво виражених значень показників конфліктності. Це дало нам можливість виділити групи осіб з високим (четвертий квартиль розподілу – від 75 до 100 процентиля) (гр. K_{max} , $n=28$). і низьким (перший квартиль розподілу – від 0 до 25 процентиля) рівнем загального показника конфліктності (гр. K_{min} , $n=30$). Таким же чином виділені ще три групи з домінуванням на фоні інших значень одного з якісних показників конфліктності, тобто, з домінуванням, або емоційного, або когнітивного, або конативного (дійового) компонентів:

За допомогою методу «асів» виділено групи осіб з високими (гр. K_{max} , $n=28$) і низькими (гр. K_{min} , $n=30$) значеннями усіх показників конфліктності (або загального показника конфліктності), що презентують полімодальні типи. Мономодальні типи склали групи осіб з домінуванням одного з якісних показників конфліктності: емоційного (гр. KE , $n=21$), когнітивного (гр. KK , $n=18$), конативного (гр. $KП$, $n=26$). Перші дві групи являють собою полімодальні, останні три – мономодальні групи.

Отже, розкриття індивідуально-психологічних особливостей особистостей з різними проявами схильності до конфліктності в цій роботі спрямоване на вирішення таких питань: дослідити індивідуально-психологічні особливості осіб, які розрізняються за рівнем розвитку загального показника схильності до конфліктності; виявити індивідуально-психологічні особливості осіб з різною специфікою схильності до конфліктності (типом, якісно-кількісним поєднанням її показників). Для

вирішення цих питань із вибірки досліджуваних за допомогою вже описаного методу «асів» формувалися групи:

Використання *якісного аналізу* дозволило за допомогою методу «профілів» вивчити психологічні характеристики осіб з різними типами конфліктності: полімодальними і мономодальними (терміни О.П. Саннікової).

Зазначаємо, що усі профілі, що надано у цій роботі побудовані за цим принципом.

Наступним кроком даного емпіричного дослідження стало встановлення та вивчення індивідуально-психологічних особливостей агресивності осіб в кожній із виокремлених груп. З метою виявлення особливостей агресивності осіб з високим і низьким рівнем схильності до конфліктності, осіб з високим рівнем емоційної конфліктності, осіб з високим рівнем когнітивної конфліктності, осіб з високим рівнем поведінкової конфліктності було використано метод «профілів» – побудова й інтерпретація профілів означених груп.

На рис. 3.1 надані профілі особистісної агресивності осіб (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов).

На вісі абсцис (OX) розташовані показники особистісної агресивності, на вісі ординат (OY) – їх числові значення, що надані у «процентілях».

Важливо зазначити, що тут і далі по тексту, при наданні психологічних характеристик особам, котрі є представниками визначених груп ми спиралися на інтерпретацію, що надані авторами методик, що були нами застосовані для вивчення відповідних властивостей і рис особистості.

Аналіз профілів особистісної агресивності полягає у виділенні найбільш значущих характеристик в її індивідуальній структурі. На профілі вони представлені тими параметрами, значення котрих показують найбільше відхилення від середньої лінії ряду в сторони кожного з полюсів. У результаті виявляється параметр або комбінація параметрів, що є домінуючими в індивідуальній структурі агресивності, і найбільш яскраво відображають її зміст.

Аналіз побудованих профілів показав, що особливості агресивності проявляються у своєрідному поєднанні її показників в кожній групі

досліджуваних, і в значеннях (рівнях), котрих вони досягають. Візуально профілі представників кожної групи характеризуються розташуванням значень кожного показника щодо середньої лінії ряду (50-й процентиль), особливостями конфігурації кожного профілю і специфікою структури агресивності, що виявляється у своєрідному якісно-кількісному поєднанні її показників.

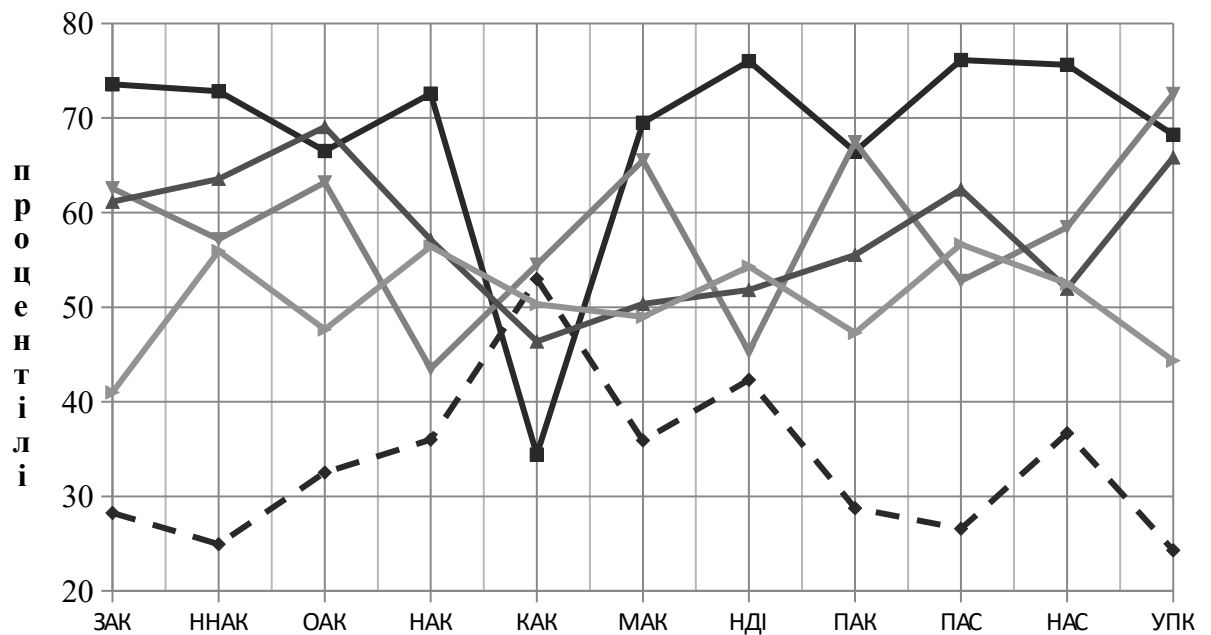

Рис. 3.1 Особистісна агресивність (Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов) груп осіб, що розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні типи)

Примітка. Тут і далі: 1) Кmax (n=28) – група осіб з високим рівнем конфліктності; Кmin (n=30) – група осіб з низьким рівнем конфліктності; гр. КЕ (n=21) – група осіб з високим рівнем емоційної конфліктності; гр. КК (n=18) – група осіб з високим рівнем когнітивної конфліктності; гр. КП (n=26) – група осіб з високим рівнем конативної конфліктності 2) показники особистісної агресивності та конфліктності: ЗАК – запальність, ННАК – напористість, наступальність, ОАК – образливість, НАК – непоступливість, КАК – компромісність, МАК – мстивість, НДІ – нетерпимість до думки інших, ПАК – підозрілість, ПАС – позитивна агресивність особистості, НАС – негативна агресивність особистості, УПК – узагальнений показник конфліктності.

Значення кожної точки на графіку являє собою середнє арифметичне значення відповідного показника у представників кожної групи. Значення, що розташовані у площині вище середньої лінії, свідчать про тенденцію до високого прояву даного показника, значення нижче середньої лінії ряду констатують низький рівень прояву показників агресивності. Точки графіку, що мають максимальне відхилення від середньої лінії ряду свідчать про домінування в психологічному портреті представників тієї або іншої групи певних тенденцій, що й дає можливість скласти психологічні характеристики агресивності у конфліктних та неконфліктних особистостей (гр. Кmax, гр. Кmin) і у груп з домінуванням одного з якісних показників конфліктності (гр. КЕ, гр. КК, гр. КП).

Спочатку проаналізуємо кожен профіль окремо для виявлення специфіки агресивності, що властива представникам груп з *різним типом* конфліктності. Потім здійснимо їх порівняння між собою для пошуку схожості й відмінностей між ними. Візуально, профіль *конфліктних осіб* (гр. Кmax) (рис. 3.1) розташований переважно у площині додатного простору значень (вище середньої лінії ряду – в зоні третього-четвертого квартилю розподілу). Виключення складає лише показник КАК (компромісність), значення котрого знаходяться зоні від'ємного простору (нище середньої лінії ряду – в просторі другого квартилю розподілу). Це свідчить, про певну безкомпромісність і виразну наявність показників агресивності, що притаманні представникам цієї групи. Профіль *неконфліктних осіб* (гр. Кmin) розташований у площині нижче за середню лінію ряду, за винятком також показника – КАК (компромісність), що свідчить про наявність компромісності і слабку виразність показників агресивності. Профілі осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ), *когнітивної конфліктності* (гр. КК) і *конативної конфліктності* (гр. КП), розташовані у площині середньої лінії ряду – як в зоні додатного простору значень (вище середньої лінії ряду), так і в зоні від'ємного простору (нище середньої лінії ряду), що відповідає другому і третьому квартилю розподілу.

Перед аналізом профілів, проранжуємо найбільш виражені показники кожного профілю за їх відхиленням від середньої лінії ряду (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Ранжування показників особистісної агресивності у групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Kmax	група Kmin	група KE	група KK	група КП
1	НДІ+	УПК-	УПК+	ОАК+	ЗАК-
2	НАС+	ННАК-	ПАК+	УПК+	ПАС+
3	ЗАК+	ПАС-	МАК+	ННАК+	НАК+

Примітка. Тут і далі: 1) показники зі знаком «+» розташовані у просторі додатніх значень (вище 50 процентиля); зі знаком «-» у просторі від'ємних значень (нижче 50 процентиля); 2) показники надані у порядку зменшення величини відхилення від середньої лінії ряду.

Знак (додатний чи від'ємний) свідчить про те, до якого полюсу наближається значення показника, що відповідно відображається й у психологічній характеристиці певної групи. Ранжування дозволило упорядкувати домінуючі фактори і описати індивідуально-типологічні характеристики особистості представників кожної групи обстежених. Отже, аналіз профілів (рис. 3.1, табл. 3.4) дозволяє описати психологічні особливості агресивності кожної групи. Розглянемо прояви агресивності, що притаманні представникам першої групи. Ця група обстежених (гр. Kmax) характеризується нетерпимістю до думки інших (НДІ+), бажанням помсти, запальністю, роздратуванням (ЗАК+), напористістю та наступальністю, нав'язуванням власної точки зору, образливістю, непоступливістю, бажанням вдіяти наперекір, завдати шкоди, заподіяти «на зло», діяти безкомпромісно, бажанням чинити опір (НАС+). Другу групу осіб (гр. Kmin), тобто тих, хто утворив групу осіб з *низьким рівнем конфліктності* характеризує низький ступень проявів конфліктності (УПК-), невиразність напористості, небажання переконливо відстоювати свою правоту і позиції (ННАК-), домінувати у бесіді, займати активну позицію у суперечках. Таким особам притаманна поступливість, бажання знаходити компроміс, здатність розв'язувати і вирішувати конфліктні ситуації мирним шляхом (ПАС-). Групу осіб, з

вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) характеризує наявність ярко вираженої конфліктності та її проявів (УПК+): роздратування, презирства, ворожості, заздрощів, занепокоєння, хвилювання, тривожності, реагування на ситуації гнівом, обуренням та злістю, непереборне бажання доказувати, сперечатися, сваритися, обурює загостреного відчуття несправедливості, неадекватної уразливості і щире бажання помститися (МАК+). Такі особи необґрунтовано підозрівають (ПАК+), критикують, корять, перечать та глузують. Представникам групі осіб з високим рівнем *когнітивної конфліктності* (гр. КК) характерна надзвичайна образливість (ОАК+), неспроможність, відсутність належної уваги з боку інших, загострене відчуття несправедливості, невміння вислуховувати критику, наявність обтяжливих думок про програш у суперечці і довгу їх тривалість, переконання іншого, що він неправий, бажання помститися (УПК+); напористість та наступальність, нав'язування власної точки зору, бажання домінувати (ННАК+). Остання група – це група осіб з високим рівнем *конативної конфліктності* (гр. КП). Для осіб цієї групи характерно: занижений рівень запальності, роздратування, обурення (ЗаАК-), виразність напористості, бажання переконливо, непоступливо відстоювати свою правоту і позиції (НАК+), домінувати у бесіді, займати активну позицію у суперечках (ПАС+).

У табл. 3.5 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів особистісної агресивності означених груп обстежених.

Таблиця 3.5

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками особистісної агресивності п'яти груп обстежених

Порівняння групи	Показники особистісної агресивності груп, що порівнюються				
	ЗАК	ННАК	ОАК	НАК	КАК
Kmax/ Kmin	6,99**	6,04**	4,35**	4,82**	-2,38*
гр. КЕ/КК	2,37*	-1,94	-1,66	2,26*	2,68**
гр. КК/КП	2,22*	2,61**	2,83**	-2,35*	-1,44
гр. КЕ/КП	2,86**	-1,78	2,16*	-2,16*	2,55**

Порівняння групи	Показники особистісної агресивності груп, що порівнюються					
	МАК	НДІ	ПАК	ПАС	НАС	УПК
К max / Кmin	5,39**	4,58**	4,52**	6,31**	5,65**	6,14 **
гр. КЕ/КК	1,28	-1,13	2,56**	-1,39	1,35	2,50**
гр. КК/КП	1,19	1,92	2,26*	1,25	1,13	2,15*
гр. КЕ/КП	1,97	-1,75	2,23*	-1,55	1,88	3,95**

Зазначаємо, що тут і далі по тексту, додатній знак перед значенням t-критерію Ст'юдента свідчить про те, що даний однойменний показник за значенням вище в I групі осіб; від'ємний знак, навпаки, указує на більше значення показника в II групі осіб. Отже, значення t-критерію Ст'юдента (1% рівень значущості) підтверджує наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів п'яти груп обстежених.

Далі розглянемо профілі якісних показників агресивності (О.П. Саннікова, І.С. Мазоха) [3, 182] представників груп обстежених осіб, що розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні типи). На рис. 3.2 презентовані профілі показників агресивності всіх вивчаємих груп.

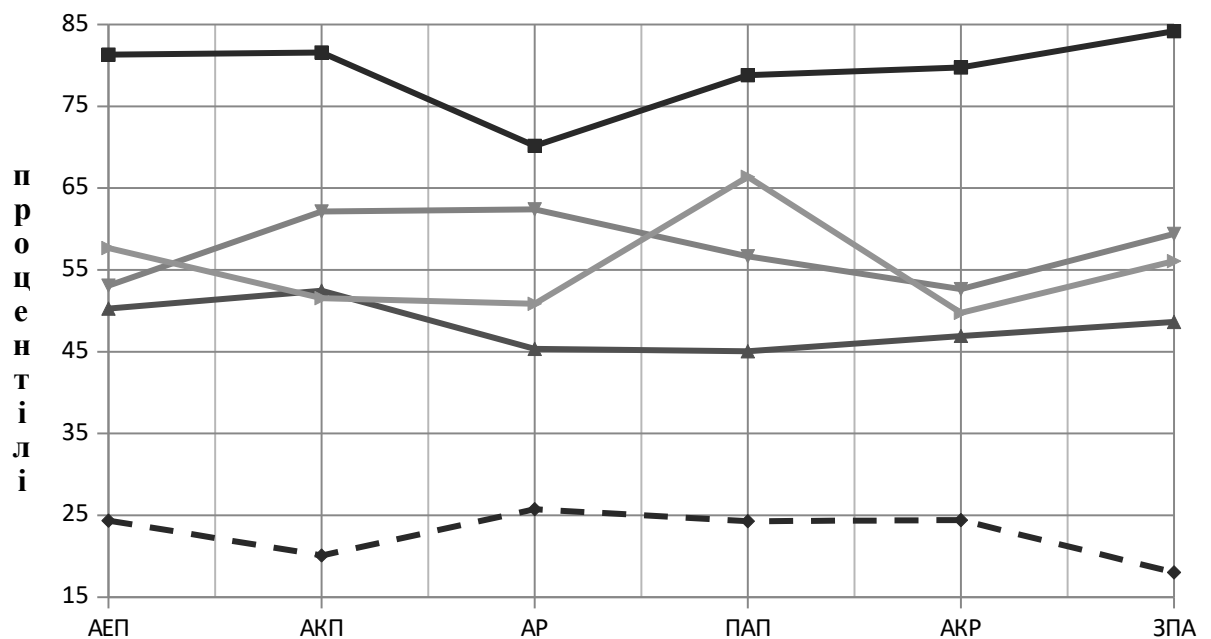

Рис. 3.2 Профілі показників агресивності груп осіб, що розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні типи)

Примітка. Тут і далі, умовні позначення агресивності: АЕП – емоційний показник агресивності, АКП – когнітивний показник агресивності, конативний показник – АР (агресивна реакція) та ПАП – (потреба в агресивній поведінці), АКР – контрольно-регулятивний показник агресивності, ЗПА – загальний показник агресивності.

На вісі абсцис (ОХ) розташовані показники агресивності, на вісі ординат (ОУ) – їх числові значення, що надані у «процентілях». Середня лінія ряду проходить через позначення 50 процентілей.

Візуально профілі якісних показників агресивності конфліктних і неконфліктних осіб розташовані по обидві сторони середньої лінії ряду, що свідчить про протилежність тенденцій у проявах агресивності особистості (рис. 3.2). Профілі показників агресивності груп осіб, що відзначаються за типом конфліктності (мономодальні – гр. КЕ, гр. КК, гр. КП) розташовані у площині середньої лінії ряду (зона другого і третього квартилю розподілу). Причому, профілі груп осіб, з вираженим типом емоційної конфліктності (гр. КЕ) і з вираженим типом конативної конфліктності (гр. КП) розташовані вище середньої лінії ряду (переважно в третьому квартилі розподілу) і тяжіють до їх додатного полюсу, а профіль груп осіб, з вираженим типом когнітивної конфліктності (гр. КК), що розташований нижче середньої лінії ряду (переважно в другому квартилі розподілу) – відповідно до від'ємного полюсу.

Найбільше відхилення від середньої лінії ряду у 5 групах осіб з різними проявами конфліктності презентовано у табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Ранжування показників агресивності в групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Кmax	група Кmin	група КЕ	група КК	група КП
1	ЗПА+	ЗПА-	АР+	ПАП-	ПАП+
2	АКП+	АКП-	АКП+	АР-	АЕП+
3	АЕП+	ПАП-	ЗПА+	АКР-	ЗПА+

Отже, аналіз цих профілей дозволяє описати психологічний портрет агресивності представників кожної групи обстежених.

Представникам групи *конфліктних осіб* (гр. Кmax) властиві потреба в агресивній поведінці, певні агресивні реакції вербального та невербального характеру (ЗПА+), різного роду негативні думки, що супроводжують особистість під час конфліктної ситуації (АКП+), відчуття напруженості та тривоги, часте та тривале роздратування; їм притаманні гнів, запальність, прояви імпульсивності, різного роду експресії, емоційні зриви, тощо (АЕП+).

Представникам групи *неконфліктних осіб* (гр. Кmin) характерні знижені прояви агресивності (ЗПА-). Такі особи не зосереджені на думках про відстоювання своїх власних інтересів та цілей (АКП-), не застосовують домінування, не мають потреби в агресивній поведінці (ПАП-). Вони відрізняються низьким ступенем суперництва і використовують пристосування як засіб вирішення конфлікту; бувають скромні, боязкі, сором'язливі і більш емоційно стримані, ніж досліджувані іншої групи. Такі особи в силах контролювати свої неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію. Взаємодіючи з людьми, вони намагаються уникати розбіжностей, не люблять конкуренцію, воліють співпрацювати, а не змагатися.

Групу осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) характеризує середній рівень агресивної реакції (АР+), зосередженість на думках про відстоювання своїх власних інтересів та цілей (АКП+), суперництво, конкуренція, відчуття напруженості та тривоги, часте та тривале роздратування, гнів, запальність, прояви імпульсивності, різного роду експресії, емоційні зриви, потреба в агресивній поведінці (ЗПА+).

Групі осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) не властиві потреба в агресивній поведінці (ПАП-) і в агресивних реакціях (АР-); вони не застосовують домінування, відрізняються низьким ступенем суперництва і використовують пристосування як засіб вирішення конфлікту; вищезначене обумовлює те, що наявна відсутність регуляції і контролю за агресивністю у проявах конфліктності (АКР-).

Особам, з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП) характерні потреба в агресивній поведінці і в агресивних реакціях (ПАП+),

відчуття напруженості та тривоги, часте та тривале роздратування; їм притаманні гнів, запальність, обурення, прояви імпульсивності, вербальні і невербальні експресії, емоційні зриви, тощо (АЕП+), застосовують домінування, відрізняються ступенем суперництва і конкуренції (ЗПА+).

У табл. 3.7 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів агресивності п'яти груп обстежених.

Таблиця 3.7

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками агресивності груп, що порівнюються

Порівняння групи	Показники агресивності груп, що порівнюються					
	АЕП	АКП	АР	ПАП	АКР	ЗПА
Кmax / Кmin	12,54**	14,82**	6,77**	10,35**	9,51**	14,89**
гр. КЕ/КК	1,68	2,25*	1,29	412	-15	1,34
гр. КК/КП	-614	-1,64	-2,39*	-350	-1,64	-1,44
гр. КЕ/КП	1,075	862	-1,22	337	-1,60	-40

Приступаємо до аналізу профілів шкал схильності до ризику груп осіб, що розрізняються за рівнем конфліктності (полімодалні типи конфліктності): гр. Кmax (n=28) – група осіб з високим рівнем конфліктності і гр. Кmin (n=30) – група осіб з низьким рівнем конфліктності і груп з домінуванням одного з якісних показників конфліктності (гр. КЕ, гр. КК, гр. КП) – мономодалні типи. На рис. 3.3 презентовані профілі означених груп обстежених.

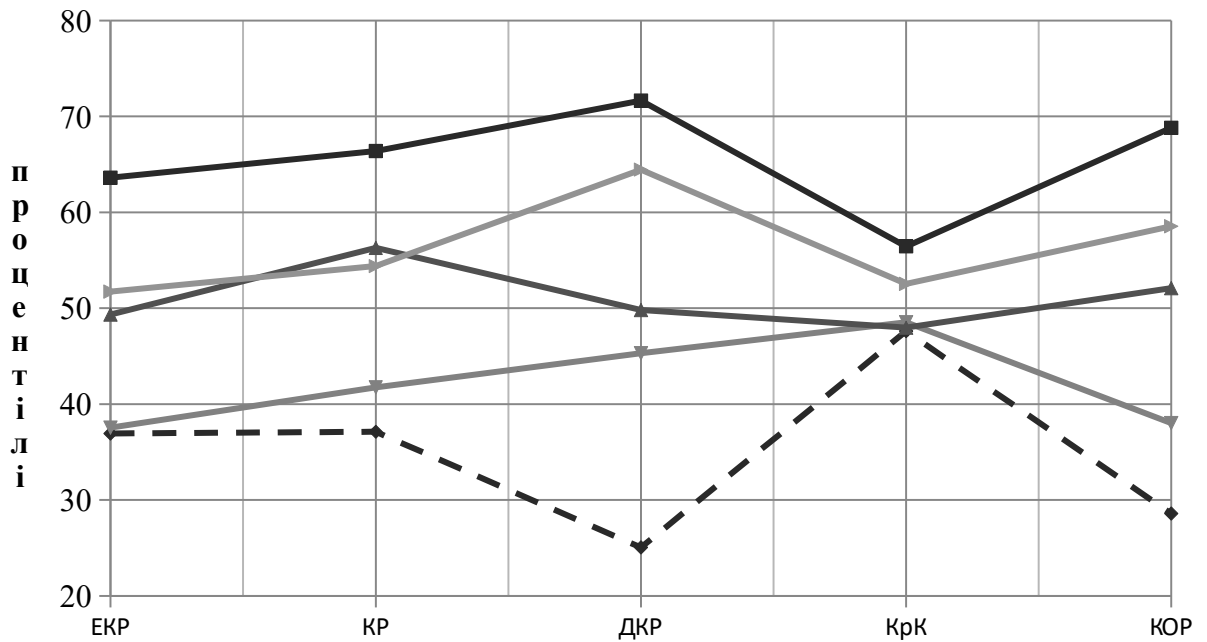

Рис. 3.3 Профілі показників схильності до ризику груп осіб, що розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні типи)

На вісі абсцис (ОХ) розташовані показники схильності до ризику, на вісі ординат (ОУ) – їх числові значення, що виражаються у процентілях і представляють усереднену оцінку кожного показника всіх представників виділених груп. Важливо зазначити, що вкрай високих та вкрай низьких значень показників, що вивчаються, у представників групи осіб з різною схильністю до конфліктності у даній вибірці не виявлено.

Візуально профіль *конфліктних осіб* (гр. Кmax) (рис. 3.3) розташований у площині вище за середню лінію ряду (у зоні третього квартилю розподілу), що свідчить про перевагу виразності показників схильності до ризику. Профіль *неконфліктних осіб* (гр. Кmin) розташований у площині нижче за середню лінію ряду (у зоні другого квартилю розподілу), що навпаки – свідчить про слабку міру виразності показників схильності до ризику.

Візуально профілі означених мономодальних типів конфліктності (рис. 3.3) розташовані в зоні середньої лінії ряду (другий і третій квартиль розподілу), що свідчить о досить невиразних проявах показників ризику у груп КЕ, КК, КП. Причому, профіль груп осіб, з вираженим типом емоційної конфліктності (гр. КЕ) розташований нижче середньої лінії ряду (переважно в другому квартилі розподілу) і тяжіє до від'ємного полюсу, а профілі груп осіб, з вираженим типом когнітивної конфліктності (гр. КК) і конативної

конфліктності (гр. КП), що розташовані вище середньої лінії ряду (переважно в третьому квартилі розподілу) – відповідно до додатного полюсу. Відповідно до поставлених задач в аналізі всіх означених вище профілів приділяємо увагу найбільш вираженим значенням показників, за котрими можна судити про переваги і специфіку певних показників схильності до ризику, що властиві п'яти групам (гр. Kmax, гр. Kmin, гр. KE, гр. KK, гр. КП). В табл. 3.8 вказані найбільш виражені показники схильності до ризику в кожній групі обстежених.

Таблиця 3.8

Ранжування показників схильності до ризику у групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Kmax	група Kmin	група KE	група KK	група КП
1	ДКР+	ДКР-	ЕКР-	КР+	ДКР+
2	КОР+	КОР-	КОР-	КОР+	КОР+
3	КР+	ЕКР-	КР-	КрР-	КР+

Отже, аналіз профілів (рис. 3.3, табл. 3.8) дозволяє описати психологічні особливості схильності до ризику представників кожної групи.

Група осіб з *високим рівнем схильності до конфліктності* (гр. Kmax) характеризується прагненням, ваблення до ризикових дій, відчуттям необхідності в ризиковій поведінці. Такі особи імпульсивні в проявах ризикової активності в діях, нестримані, схильні ризикувати, діяти за першою спонукою, за першим вабленням, проявляють схильність до ризику за власною ініціативою, без спонуки з боку оточуючих. Їх ризиковані дії безпечні, легко виникають, протікають і припиняються. Зовнішні прояви ризик-риси можна спостерігати у висловлюваннях, конкретних діях в ризиковій поведінці, в емоційній експресії: у виразних рухах, міміці, жестах, поведінці. Відзначається здатність зберігати ризиковану поведінку (первинний намір) в незалежності від зовнішніх сил (ДКР+). Представникам даної групи притаманна наявність різноманітних думок про активне бажання випробувати ризик, роздумів про схильність ризикувати завжди і в усьому, фантазій про ризик (КР+).

Група осіб з *низьким рівнем схильності до конфліктності* (гр. Kmin) – навпаки, характеризується як більш передбачливі, обережні, стабільні і

впорядковані особи. Вони не шукають нових вражень від життя. Від'ємне значення дійового компонента ризику (ДКР-) свідчить про відсутність схильності до ризикових дій, вчинків і ризикованої поведінки у неконфліктних осіб. Представники даної групи не проявляють або майже не проявляють свої емоційні переживання. Насиченість, сила, різноманітність емоційних переживань, що пов'язані з ризиком для таких осіб не набуває сенсу (ЕКР-).

Групу осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) характеризує те, що вони майже не проявляють свої емоційні переживання або тільки за життєвих обставин, що пов'язані з ризиком (ЕКР-). Схильність до ризику у таких осіб не виразна і слабо проявляється у висловлюваннях, діях, поведінці тощо(КОР-).

Представникам групі осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) притаманна наявність різноманітних думок про активне бажання випробувувати ризик, роздумів про схильність ризикувати завжди і в усьому, мрій і фантазій про ризик (КР+). Визначається середній рівень схильності до ризику, здатність особистості мати різноманітні й насичені емоційні переживання, що проявляються у висловлюваннях, у виразних діях, поведінці і безпосередньо пов'язані з ризиком.

Особам, з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП) характерні всі ті властивості, що і особам з високим рівнем схильності до конфліктності (гр. Кmax) (див. вище).

У табл. 3.9 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів схильності до ризику всіх груп обстежених.

Таблиця 3.9

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками схильності до ризику п'яти груп обстежених

Порівняння групи	Показники схильності до ризику груп, що порівнюються				
	ЕКР	КР	ДКР	КрР	КОР
Кmax / Кmin	3,22**	4,63**	7,41**	930	5,80**
гр. КЕ / КК	-1,63	-1,50	-332	-422	-1,54

гр. КК / КП	-920	-183	-1,89	-437	-1,12
гр. КЕ / КП	-1,98	-1,42	-3,23**	-422	-3,46**

Переходимо до аналізу профілів шкал ворожості груп осіб з високим (гр. Кmax) і низьким (гр. Кmin) рівнем конфліктності – полімодальні типи конфліктності, і груп з домінуванням одного з якісних показників конфліктності (гр. КЕ, гр. КК, гр. КП) – мономодальні типи. На рис. 3.4 презентовані профілі означених груп обстежених.

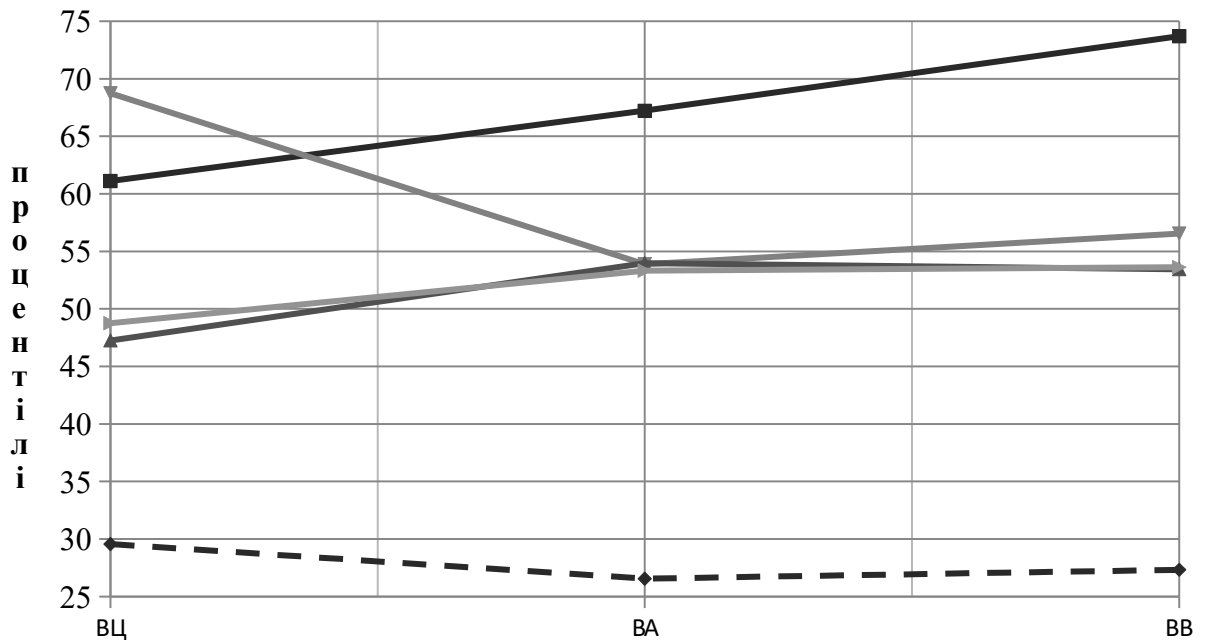

Рис. 3. 4 Профілі показників ворожості у представників груп осіб з різним типом конфліктності (полімодальні і мономодальні типи)

На вісі абсцис (OX) розташовані показники ворожості, на вісі ординат (OY) – їх числові значення, що надані у перцентиліях. Середня лінія ряду проходить через 50-й перцентиль. Слід зазначити, що вкрай високих та вкрай низьких значень показників, що вивчаються, у представників груп осіб з різною схильністю до конфліктності у даній вибірці не виявлено.

При аналізі профілів, нас, насамперед, цікавили значущі відмінності в однойменних показниках. Візуальний аналіз вказаних профілів виявив суттєві відмінності між ними, що підтверджено й статистично. Профілі двох груп осіб (гр. Кmax і гр. Кmin) розташовані по обидві сторони середньої лінії ряду, що свідчить про протилежність тенденцій у проявах даної риси означених груп. Так, профіль шкал ворожості групи осіб з високим рівнем конфліктності (гр. Кmax) знаходиться в зоні додатного простору значень

вище – середньої лінії ряду (третій квартиль розподілу). Профіль шкал ворожості групи осіб з низьким рівнем конфліктності (гр. Kmin) розміщується в зоні від’ємних значень, нище середньої лінії ряду (другий квартиль розподілу). Таке розташування профіля вказує на невираженість схильності до ворожості представників даної групи.

Перед тим, як здійснити аналіз профілів, проранжуємо найбільш виражені показники кожного профілю (див. табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Ранжування показників ворожості у групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Kmax	група Kmin	група KE	група KK	група КП
1	BB+	BA-	BC+	BA+	BB+
2	BA+	BB-	BB+	BB+	BA+
3	BC+	BC-	BA+	BC-	BC-

Найвищий рівень показника ворожості – «загальний показник ворожості» (BB+) за методикою Кука-Мадлей визначається у представників груп осіб з високим рівнем схильності до конфліктності (гр. Kmax) (див. рис. 3.4). Таким особам властиві певний рівень недобррозичливості, недовіри, почуття неприязні, обурення, образи, гніву, роздратування. Агресія (BA+) у представників даної групи проявляється у вигляді як прямої так і непрямої вербальної форми тобто, скарг, суперечок, критики, претензій, сварок. Таким особам властиві бажання домінувати, психологічно подавляти, активно відстоювати свою позицію і точку зору, діяти за принципом, відкрито висловлювати негативні думки. Тобто, цим особам притаманні прояви всіх складових ворожості.

Профіль групи *неконфліктних осіб* (гр. Kmin) (див. рис. 3.4) характеризується наявністю низького рівню ворожості, незначного презирливого ставлення людини до культури суспільства, до її духовних, і особливо моральних цінностей. Складається враження, що неконфліктні особи здатні до уникнення ворожості и тим самим конфліктних ситуацій.

Групу осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. KE) характеризує яскраво виражений цинізм (BC+). Такі особи пропагують

крайній егоїзм, нехтування обов'язками, дають виправдання зрадам, легко нівелюють знання, вміння, навички і досягнення інших. Їх відрізняє вміння мимоволі радіти, коли інших осягають невдачі, побажання негативних подій в бік інших, посилене роздратування та наявність ворожих думок (ВВ+). Наявність агресії проявляється у відкритому висловлюванні негативних думок і зайвої критики, у вигляді скарг, претензій, сварок, суперечок, бажанні домінувати, психологічно подавляти, активно відстоювати свою позицію і точку зору, діяти за принципом (ВА+).

Особам, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) властиві інтенсивні звинувачення, зайві претензії і критика в бік інших, висловлювання негативних думок (ВА+). Але, слід зауважити, що їм не притаманний виражений цинізм, егоїзм, знецінення інших тощо (ВЦ-).

Групі осіб, з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП) характерні всі ті властивості, що і особам з високим рівнем схильності до конфліктності (гр. Кmax) (див. вище).

У табл. 3.11 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів ворожості обох груп обстежених. Вірогідність відмінностей визначено за допомогою t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок. Статистично значущі відмінності між підвибірками встановлено за всіма показниками ворожості (ВЦ, ВА, ВВ) у групах, що вивчаються.

Таблиця 3.11

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками ворожості п'яти груп обстежених

Порівняння групи	Показники ворожості у груп, що порівнюються		
	Ц	А	В
Кmax / Кmin	4,31**	7,65**	6,45**
гр. КЕ / КК	2,31*	-28	21
гр. КК / КП	-506	950	-534
гр. КЕ / КП	1,97	469	87

Приступаємо до аналізу профілей тривожності – останньої властивості, що розглядається у цьому підрозділі. Аналіз профілей тривожності проводиться за тим же алгоритмом що і попередні явища. Спочатку аналізуються профілі у груп осіб з високим (гр. K_{max}) і низьким (гр. K_{min}) рівнем конфліктності (полімодальні типи конфліктності). Потім, у осіб, що розрізняються за типом конфліктності (мономодальні типи).

На рис. 3.5 презентовані профілі показників тривожності осіб, що розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні типи).

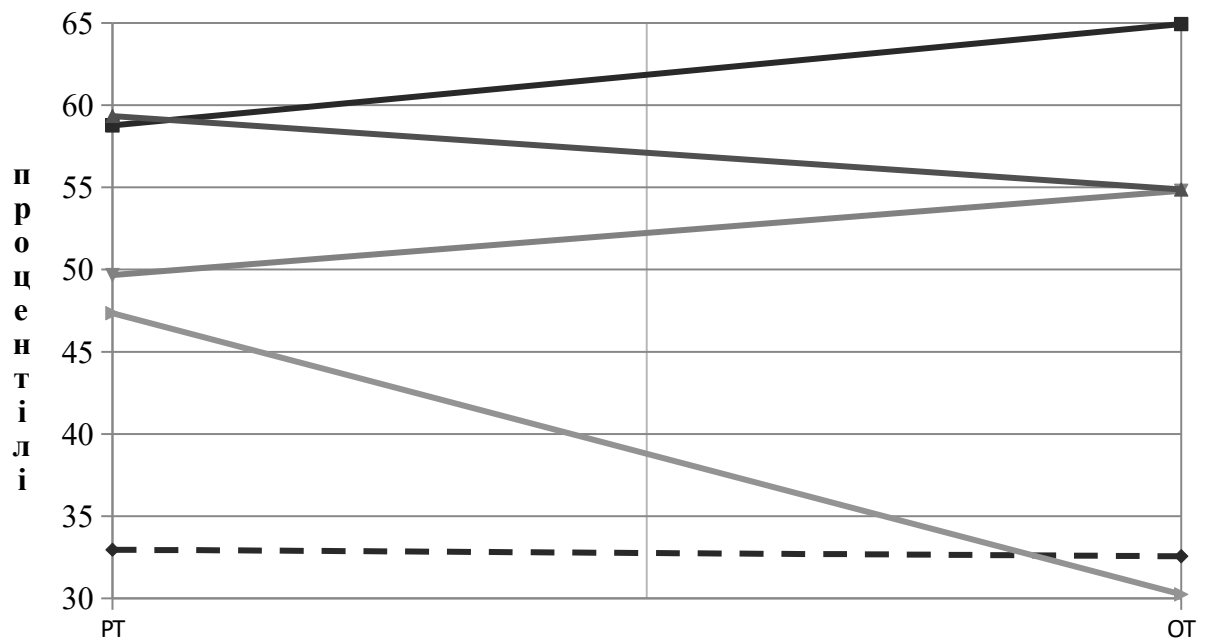

Рис. 3.5 Профілі показників тривожності осіб, які розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні типи)

На вісі абсцис (ОХ) розташовані показники тривожності, на вісі ординат (ОУ) – їх числові значення, що надані у центильях. Середня лінія ряду проходить через 50-й центиль.

Найбільші відхилення показників тривожності від середньої лінії ряду презентовані у табл. 3.12.

Таблиця 3.12

Ранжування показників тривожності у групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група K_{max}	група K_{min}	група K_E	група K_K	група K_P
1	ОТ+	ОТ-	ОТ+	РТ+	ОТ-
2	РТ+	РТ-	РТ-	ОТ+	РТ-

Розглянемо специфіку конфліктності у проявах тривожності, що притаманні представникам кожної групи. Отже, групі осіб з високою

схильністю до конфліктності (конфліктні особи) властиві вираженість як особистісної тривожності, що являє собою конституційну властивість особистості, що обумовлює схильність сприймати загрозу в широкому діапазоні ситуацій, так і реактивної. Кожна з цих ситуацій має стресовим вплив на особу і викликає у неї виражену тривогу (OT+).

У осіб з низькою схильністю до конфліктності (неконфліктні особи) досить умовно за рангом поділяються показники тривожності, тому, що і РТ і ОТ знаходяться на одній межі. Однак, і реактивна і особистісна тривожність у цих особистостей виражені досить слабо.

Групу осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) характеризує наявність особистісної тривожності (OT+), як конституційну властивість особистості. Реактивна тривожність проявляється відповідно ситуації в конкретній обстановці (РТ-).

Особам, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) властива не яскраво виражена як реактивна тривожність, що характеризується напругою, занепокоєнням, нервозністю, заклопотаністю відповідно навколишньої обстановці (РТ+), так і особистісна тривожність (OT+).

У представників групи осіб з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП) прояви реактивної тривожності знижені і актуалізуються відповідно ситуації щодо конкретної обстановки (РТ-). Прояви особистісної тривоги не значні (OT-).

Загалом, значення t-критерію Ст'юдента підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів тривожності виділених груп.

3.1.2. Особливості комунікативних рис особистості представників різних типів конфліктності

У цьому підрозділі результати емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей конфліктності особистості надано відповідно алгоритму, що описаний у підрозділі 3.1.1.

На конфліктність впливають як зовнішні психологічні чинники (зовнішні обставини – умови життя і діяльності, середовища і соціального оточення, загального рівня культури тощо), так і внутрішні, в якості котрих

виступають властивості особистості, що супроводжують конфліктність і певною мірою виступають у якості їх чинників. Це виявляється у тому, що такі властивості особистості можуть, як сприяти появі конфлікту (цинізм, егоїзм, агресивність тощо) так і блокувати розвиток і прояв конфліктності (комунікабельність, товарицькість, емпатія, толерантність тощо).

У науковій літературі толерантність розглядається, насамперед, як повага і визнання рівності думок партнерів, інших логік і поглядів, права на відмінності, несхожість, інакшість, та відмова від домінування і насильства. Толерантність передбачає готовність людини прийняти інших такими, які вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди. При цьому толерантність не є відношенням байдужості (індиферентності) або пристосування до «іншого» (конформізму). Вона не передбачає і жертвовної позиції – повної відмови від власних інтересів, або альтруїзму. Це активна позиція сторін, зацікавлених у спільному результаті [24, 186, 192].

Толерантне ставлення передбачає активність у сфері міжособистісної взаємодії, а, значить, у сфері спілкування, тому можна припустити, що однією із ознак толерантної людини є товарицькість. Звісно, що людина може активно проявляти своє толерантне ставлення, будучи не зовсім товариською (наприклад із низькою потребою у спілкуванні, ініціативності, вузьким колом спілкування тощо). Основна частина толерантних людей, за літературними даними, характеризується саме товарицькістю, оскільки взаємодія в людській спільноті відбувається, насамперед, через спілкування [24, 87]. В літературі є підтвердження негативної ролі конфліктності для спілкування, встановлення взаєморозуміння між людьми і стосунків між ними [87].

Особи, з високою конфліктністю не схильні до успішної співпраці, що виявляється у відсутності здатності до діалогічного спілкування (слухає і чує тільки себе), у відсутності розуміння іншої людини і її позиції, у низькій комунікативної компетентності.

Таким чином, конфліктність (схильність до конфліктності) призводить до спотворення образу партнера спілкування, до взаємного нерозуміння, що

сприяє поганому розвитку співпереживання та співчуття, тобто, до емпатії. А як відомо, в сучасній психологічній науці емпатія визнається одним з основних регуляторів міжособистісного спілкування, що забезпечує збалансованість та гармонізацію міжособистісних стосунків, що робить поведінку людини соціально схвалюваною [87].

Емпатія визначається як здатність або властивість особистості, що має складну афективно-когнітивно-поведінкову природу. Дана здатність розкривається в умінні давати опосередковану емоційну відповідь на переживання іншого, що включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів самого суб'єкта емпатії [53, 146, 176].

У даній роботі емпатія розглядається як відносно стійка інтегральна властивість особистості, що виявляється у здатності емоційно реагувати і відгукуватися на переживання іншої людини; у здатності розуміти її емоційні стани, передбачити афективні реакції в конкретних ситуаціях, прагнути надати іншій особистості активну допомогу [146, 176].

За даними літературних джерел, емпатія є одним з механізмів регуляції міжособистісних конфліктів. Міжособистісний конфлікт, – це одна з форм міжгрупових і міжособистісних стосунків, що породжена внутрішніми суперечностями і протиріччями з середовищем і виражається у суб'єктивних феноменах взаємного сприйняття людьми один одного, прийняття та покладання відповідальності за виникнення і вирішення конфліктної ситуації на іншого. Емпатія виступає як стан, що детермінує вибір дій у конфліктній ситуації, і тим самим визначає розвиток конфлікту. Рефлексивно-емпатійна позиція учасників конфлікту забезпечує децентрацію у стосунках, дозволяючи дивитися на ситуації конфлікту, не тільки орієнтуючись на свої погляди. Емпатія розглядається як механізм, за допомогою якого формується переконаність у цінності іншої людини, готовність позитивно ставитися до неї. Таким чином, емпатія займає важливе місце в конфліктній взаємодії і є механізмом її регулювання [53, 74, 75].

А. Конфліктність, толерантність, емпатія та товариськість: співвідношення показників

Задля вивчення співвідношення між показниками конфліктності, толерантності, емпатії та формально-динамічними показниками товариськості, результати котрого надані у табл. 3.13, використовувався комплекс методик, розроблений групою аспірантів під керівництвом і за участю О. П. Саннікової: «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» [24, 186], «Тест-опитувальник емпатії» [1, 176], «Тест-опитувальник формально-динамічних показників товариськості» [2].

Здійснено аналіз кореляцій між означеними в табл. 3.13 показниками. Так, показник КПф (психофізіологічний показник конфліктності) від'ємно пов'язаний з показниками толерантності: ЕТ (емоційна толерантність) та КТ (когнітивна толерантність) ($p \leq 0.01$) і з ЗПТ (загальний показник толерантності) ($p \leq 0.05$). Показники конфліктності КЕм, ККо, КПо, ЗПК виявляють від'ємні зв'язки зі всіма показниками толерантності: ЕТ, КТ, ПТ, ЗПТ – на 1% рівні значущості, крім ККР (контрольно-регулятивний показник конфліктності). Показник ККР, в свою чергу, додатно взаємопов'язаний зі всіма показниками толерантності ($p \leq 0.01$).

Таблиця 3.13

Значущі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками конфліктності, толерантності, емпатії та товариськості

Показники			Якісні показники конфліктності					
			КПф	КЕм	ККо	КПо	ККР	ЗПК
Толерантність	1	ЕТ	-164**	-468**	-474**	-	508**	-
						390**		533**
	2	КТ	-195**	-427**	-393**	-	402**	-
						446**		524**
	3	ПТ		-309**	-351**	-	363**	-
					434**		396**	
	4	ЗПТ	-155*	-480**	-487**	-	509**	-
						500**		577**
Емпатія	6	ЕЕ	-131*			-152*	-126*	-147*
	7	КЕ		-234**	-246**	-	124*	-
						255**		283**

	8	ДЕ	-142*	-286**	-280**		134*	- 217**
	9	ПЕ		-215**		- 174**	139*	- 164**
	10	ЗПЕ	-139*	-331**	-259**	- 275**	181**	- 325**
Товариськість	11	Іс	125*					
	12	Л		-143*	-128*			
	13	У			-154*			
	14	В		181**	142*	176**	-208**	219**

Примітка: тут і далі 1) умовні позначення *показників толерантності*: ЕТ – емоційна толерантність, КТ – когнітивна толерантність, ПТ – поведінкова толерантність, ЗПТ – загальний показник толерантності; 2) умовні позначення *показників емпатії*: ЕЕ – емоційна емпатія, КЕ – когнітивна емпатія, ДЕ – дійова емпатія, ПЕ – предиктивна емпатія, ЗПЕ – загальний показник емпатії; 3) умовні позначення *показників товариськості*: Іс – ініціативність у спілкуванні, Л – легкість у спілкуванні, У – усталеність, стійкість спілкування, В – виразність спілкування.

Розглянемо значущі кореляційні зв'язки показників конфліктності та емпатії. Показник конфліктності КПф виявляє від'ємні кореляційні зв'язки ($p \leq 0.05$) з такими показниками емпатії: ЕЕ, ПЕ, ЗПЕ. Показник конфліктності КЕм від'ємно пов'язаний із показниками емпатії: КЕ, ПЕ, ДЕ та з показником ЗПЕ ($p \leq 0.01$). Показник конфліктності ККо (когнітивний показник) виявляє значущі від'ємні кореляційні зв'язки з КЕ (когнітивна емпатія), ПЕ (предиктивна емпатія) та з показником ЗПЕ ($p \leq 0.01$). Від'ємні кореляційні зв'язки виявлені у показника КПо (конативний показник конфліктності) з ЕЕ (емоційна емпатія) ($p \leq 0.05$), КЕ (когнітивна емпатія), ДЕ (дійова емпатія) та з показником ЗПЕ ($p \leq 0.01$). Показник ККР (контрольно-регулятивний показник конфліктності) додатно взаємопов'язаний майже зі всіма показниками емпатії: КЕ, ПЕ, ДЕ ($p \leq 0.05$), ЗПЕ ($p \leq 0.01$), крім ЕЕ (має від'ємний кореляційний зв'язок ($p \leq 0.05$)). У показника ЗПК (загального

показника конфліктності) виявляються значущі від'ємні кореляційні зв'язки з показниками ЕЕ (емоційна емпатія) ($p \leq 0.05$), КЕ (когнітивна емпатія), ПЕ (предиктивна емпатія), ДЕ (дійова емпатія) та з показником ЗПЕ ($p \leq 0.01$).

Результати кореляційного аналізу, свідчать про те, що підвищення конфліктності супроводжується зниженням емпатії і навпаки, коли немає розуміння іншої людини завдяки процесам порівняння, аналогії, уявлення себе не місці іншого.

Стосовно значущих кореляційних зв'язків показників конфліктності та товариськості, то як видно із табл. 3.13. показник КПф (психофізіологічний показник конфліктності) виявив додатній кореляційний зв'язок з Іс (ініціативність у спілкуванні) ($p \leq 0.05$). КЕм (емоційний показник конфліктності) від'ємно ($p \leq 0.05$) пов'язаний з показником Л (легкість у спілкуванні) та додатньо пов'язаний з показником В (виразність спілкування) ($p \leq 0.01$). Показник ККо (когнітивний показник конфліктності) виявляє значущі від'ємні кореляційні зв'язки з Л (легкість у спілкуванні), У (усталеність, стійкість спілкування) ($p \leq 0.05$) та додатньо пов'язаний з показником В (виразність спілкування) ($p \leq 0.05$). Показники КПо (конативний показник конфліктності) та ЗПК (загальний показник конфліктності) виявляють додатні кореляційні зв'язки з показником В (виразність спілкування) ($p \leq 0.01$). Показник конфліктності ККР (контрольно-регулятивний) від'ємно пов'язаний з показником В (виразність спілкування) ($p \leq 0.01$).

Виявлені зв'язки між зазначеними показниками підтверджують характер взаємозв'язків показників конфліктності та товариськості, що відображається у супроводі виразності спілкування, інтонації, думок та поведінки, за допомогою міміки, жестів, виразних рухів, утрудненістю вступу в соціальні контакти, що характеризує прояви конфліктності. У цілому, кореляційний аналіз показав наявність специфіки у співвідношенні якісних показників конфліктності, толерантності, емпатії та товариськості.

Б. Взаємозв'язки показників конфліктності та факторів особистості (за Р.Кеттеллом).

У розділах I і II показано, що конфліктність пов'язана і

супроводжується проявами певного спектру властивостей особистості, серед котрих визначено такі як, підозрілість, стан напруженості, фрустрованість, соціальна сміливість, активність, емоційна нестійкість, домінантність, низький самоконтроль, радикалізм тощо [20, 32, 61].

Враховуючи все це, задля виявлення вищезначених якостей було обрано 16-факторний опитувальник Р. Кеттелла. Вивчення конфліктності у контексті широкого спектру рис особистості, що представлено у даній факторній моделі, дозволяє не тільки виявити закономірні зв'язки між означеними факторами і показниками конфліктності, а й описати психологічні характеристики конфліктних і неконфліктних осіб (полімодальні типи) і типи конфліктності, що розрізняються за модальністю (мономодальні типи).

У світлі означеного було проаналізовано кореляційні зв'язки між показниками конфліктності та факторами особистості за Р. Кеттеллом. Слід зазначити, що від'ємні зв'язки показників конфліктності із певними факторами особистості (за Р. Кеттеллом) свідчать про їх взаємозв'язок із від'ємним полюсом означених факторів.

У табл. 3.14 наведені значущі коефіцієнти кореляцій між показниками конфліктності та факторами особистості (за Р. Кеттеллом) [158].

Таблиця 3.14

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками конфліктності та факторами особистості (за Р.Кеттеллом)

Фактори 16-PF	Показники конфліктності					
	КПф	КЕм	ККо	КПо	ККР	ЗПК
А		-322**		-267**		
С	-206**	-422**	-330**	-229**	305**	-340**
Д		234**		342**	-287**	298**
Е	221**	228**		450**	-360**	392**
F	161**	129*		202**	-219**	216**
L	267**	435**	360**	379**	-406**	460**
N		-184**	-201**	-347**	215**	-291**
О		364**	328**	148*		262**
Q3				-235**	245**	
Q4	322**	495**	431**	361**	-255**	482**

QI	207**	342**	245**	223**	-238**	198**
QII	236**	497**	420**	311**	-295**	435**

Примітка. Умовні позначення факторів особистості за методикою 16-PF: А (афектотимія – сизотимія), С (сила – слабкість «Я»), Е (домінантність – конформність), F (безпечність – заклопотаність), G (сила – слабкість «Понад-Я»), Н (сміливість – боязкість), І (м'якосердність – жорсткість), L (підозрілість – довірливість), М (мрійливість – практичність), N (проникливість – наївність), О (схильність до відчуття провини – самовпевненість), Q1 (радикалізм – консерватизм), Q2 (самодостатність – залежність від групи), Q3 (високий – низький самоконтроль), Q4 (напруженість – розслабленість), QI (екстраверсія – інтроверсія), QII (тривожність – емоційна стабільність), QIII (кортикальна жвавість – сенситивність), QIV (незалежність – покірність).

У результаті кореляційного аналізу табл. 3.14, встановлено, що психофізіологічний показник конфліктності (КПф) виявив як додатні так і від'ємні взаємозв'язки з факторами особистості на 1% рівні. Додатні взаємозв'язки показника КПф визначаються з факторами: доміантність (E+), безпечність (F+), підозрілість (L+), напруженість (Q4+), екстраверсія (QI+), тривожність (QII+). Від'ємний зв'язок показника КПф встановлено з фактором слабкість «Я» (C-). Емоційний показник конфліктності (КЕм) пов'язаний з факторами особистості наступним чином: додатно ($p \leq 0.01$) із занепокоєністю (D+), доміантністю (E+), підозрілістю (L+), схильністю до відчуття провини (O+), напруженістю (Q4+), екстраверсією (QI+), тривожністю (QII+); ($p \leq 0,05$) з безпечністю (F+). Від'ємні зв'язки ($p \leq 0.01$) показника КЕм встановлено з факторами: сизотимія (A-), слабкість «Я» (C-), наївність (N-), що свідчить про взаємозв'язки емоційного показника конфліктності з протилежними (від'ємними) полюсами факторів.

Визначено, що показник ККо пов'язаний додатно ($p \leq 0.01$) з факторами: підозрілість (L+), схильність до відчуття провини (O+), напруженість (Q4+), екстраверсія (QI+), тривожність (QII+); від'ємно пов'язаний ($p \leq 0.01$) з факторами С та N. Це вказує на те, що когнітивний показник конфліктності

(ККо) взаємопов'язаний з від'ємними полюсами означених факторів: слабкість «Я» (С-), наївність (N-). Показник конфліктності (КПо) додатно ($p \leq 0,01$) пов'язаний з такими факторами: занепокоєність (D+), домінантність (E+), безпечність (F+), підозрілість (L+), напруженість (Q4+), екстраверсія (QI+), тривожність (QII); ($p \leq 0,05$), схильність до відчуття провини (O+). Від'ємний взаємозв'язок ($p \leq 0,01$) встановлено між показником КПо та факторами: сизотимія (A-), слабкість «Я» (С-), наївність (N-).

Контрольно-регулятивний показник конфліктності (ККР) значимо пов'язаний ($p \leq 0,01$) з такими факторами особистості: додатно з сила «Я» (С+), проникливість (N+), високий самоконтроль (Q3+); від'ємно з: врівноваженість (D-), покірність (E-), заклопотаність (F-), довірливість (L-), розслабленість (Q4-), інтроверсія (QI-), емоційна стабільність (QII-).

Встановлено додатні взаємозв'язки показника ЗПК з факторами: занепокоєність (D+), домінантність (E+), безпечність (F+), підозрілість (L+), схильність до відчуття провини (O+), напруженість (Q4+), екстраверсія (QI+), тривожність (QII+). Від'ємні зв'язки виявлені між показником ЗПК і факторами С, N, що свідчить про зв'язок загального показника конфліктності з протилежними (від'ємними) полюсами зазначених факторів, а саме, зі слабкістю «Я» (С-) та наївністю (N-).

В. Специфіка толерантності, емпатії, товарищескості осіб, які розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні)

Подальший свій аналіз співвідношення показників, означених в табл. 3.13 і табл. 3.14 будемо проводити за допомогою аналізу профілів п'яти груп осіб, що обрані раніше, тобто гр. Кmax, гр. Кmin (полімодальні типи конфліктності), гр. КЕ, гр. КК, гр. КП (мономодальні типи конфліктності).

Застосування якісного аналізу дозволяє вивчити психологічні характеристики толерантності представників кожної групи. На рис. 3.6 надані профілі означених груп досліджуваних. На вісі абсцис (ОХ) розташовані показники толерантності, на вісі ординат (ОУ) – їх числові значення, що представляють усереднену оцінку кожного показника всіх представників виділених груп, надані у процентілях.

Переходимо до аналізу профілів толерантності (див. рис. 3.6). Візуально, профілі толерантності груп осіб, що розрізняються за рівнем конфліктності (гр. Kmax, гр. Kmin) розташувались наступним чином: профіль групи Kmax знаходиться у площині від'ємних значень (нище середньої лінії ряду – переважно перший квартиль розподілу), що свідчить про невиразність показників толерантності

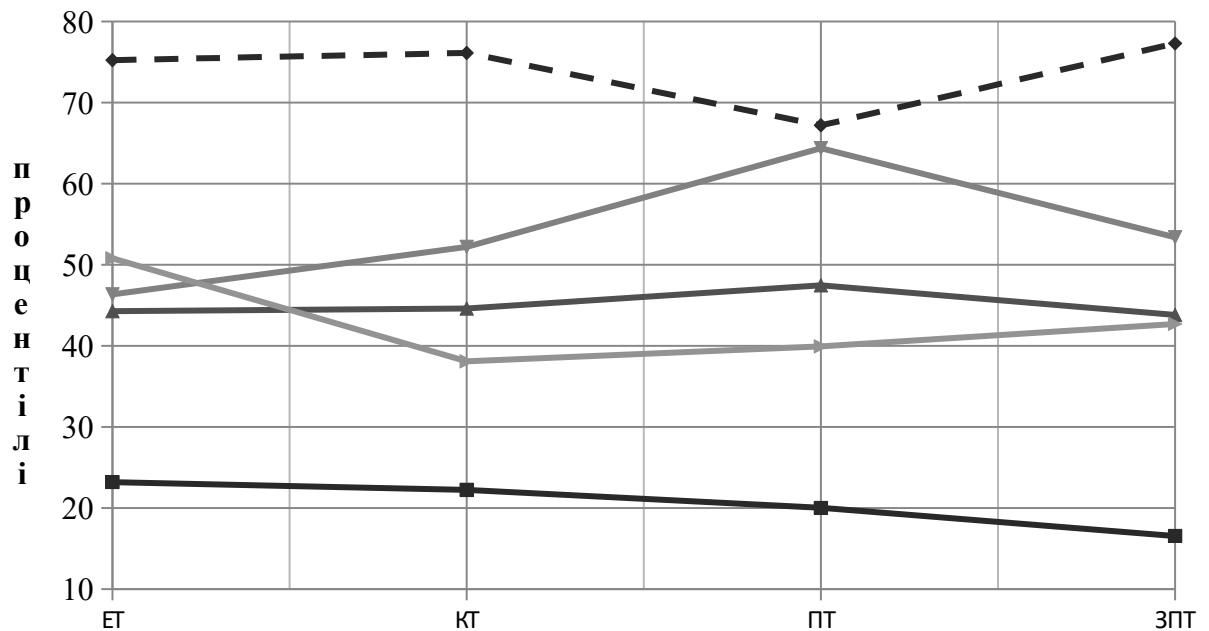

Рис. 3.6 Профілі показників толерантності в групах осіб, які розрізняються за рівнем схильності до конфліктності (полімодальні типи)

Профіль групи Kmin лежить у площині додатних значень (вище середньої лінії ряду – переважно четвертий квартиль розподілу), що свідчить про певну виразність показників толерантності.

Візуально профілі означених мономодальних типів конфліктності (рис. 3.6) розташовані в зоні середньої лінії ряду (другий і третій квартиль розподілу), що свідчить про слабку міру виразності в проявах показників толерантності у груп КЕ, КК, КП. Причому, профіль груп осіб, з вираженим типом емоційної конфліктності (гр. КЕ) розташований вище середньої лінії ряду і тяжіє до додатного полюсу (переважно в третьому квартилі розподілу), а профілі груп осіб, з вираженим типом когнітивної конфліктності (гр. КК) і конативної конфліктності (гр. КП), що розташовані нище середньої лінії ряду – відповідно до від'ємного полюсу (переважно в другому квартилі розподілу).

За традицією, здійснимо ранжування найбільш виражені фактори кожного профілю за їх відхиленням від середньої лінії ряду (табл.3. 15).

Таблиця 3.15

Ранжування показників толерантності у групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Kmax	група Kmin	група KE	група KK	група КП
1	ЗПТ–	ЗПТ+	ПТ+	ЗПТ-	КТ-
2	ПТ–	КТ+	ЕТ-	ЕТ-	ПТ-
3	КТ-	ЕТ+	ЗПТ+	КТ-	ЗПТ-

З опорою на характеристики, означених в табл. 3.15 шкал, що переважають у кожній групі, розкриємо їх психологічний зміст. Враховуючи, що, профілі трьох означених груп (гр. KE, гр. KK, гр. КП) розташовані в просторі другого і третього квартилів розподілу, то вираженість показників толерантності дещо знижена.

Отже, представникам груп осіб з високим рівнем схильності до конфліктності (гр. Kmax) властиві відсутність схильності до вибудовування своєї поведінки так, щоб дозволяти іншій людині бути самою собою, реалізація поведінки, котра би не порушувала права іншого і демонструвала би позитивне ставлення до нього (ЗПТ-). Тобто, така поведінка, що перешкоджає прояву індивідуальності іншої людини (ПТ-). Таким особам найчастіше притаманне неприйняття іншої людини, наявна відсутність інтересу до іншої індивідуальності та переживання емоцій негативного забарвлення (роздратування, гнів, страх, тощо) (ЕТ-).

Представники груп осіб з низьким рівнем схильності до конфліктності (гр. Kmin) найчастіше володіють установками, знаннями, нейтральними або позитивними думками, тощо, котрі дозволяють приймати іншу людину (ЗПТ+). Таке позитивне ставлення супроводжується у них радістю, задоволенням, тощо (ЕТ+). Тому їм наявна легкість прийняття прав іншого на свою картину світу, позицію, погляди, дії та почуття (КТ+).

Осіб, з вираженим типом емоційної конфліктності (гр. KE) характеризує схильність до такої поведінки, котра би дозволяла іншій людині бути самою собою, реалізації поведінки, що б не порушувала права іншого та відбивала б позитивне ставлення до нього (ПТ+). Таким особам найчастіше

притаманне неприйняття іншої людини, наявна відсутність інтересу до іншої індивідуальності та переживання емоцій негативного забарвлення (роздратування, гнів, страх, тощо) (ЕТ-).

Особам, з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП) характерні всі ті ознаки, що ї першій групі (Кmax).

Отриманні результати чітко відображають особливості конфліктності і підтверджують активну природу толерантності виражати активне ставлення особистості до оточуючого світу людей, відображати потребу ділитися своїми думками і почуттями з іншими. З нашої точки зору, належність виявлених від'ємних зв'язків (див табл. 3.13) можна пояснити виявленням негативного ставлення та відсутністю толерантності у особистості до світу іншої людини: таких її якостей, як повага і визнання рівності думок партнерів, інших логік і поглядів, права на відмінності, несхожість, інакшість, та відмова від домінування і насильства. Виходячи з результатів дослідження конфліктності в специфіці толерантності, виявляється, що при підвищенні рівня конфліктності, рівень толерантності зменшується.

У табл. 3.16 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів толерантності всіх груп обстежених.

Таблиця 3.16

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками толерантності у групах, що порівнюються

Порівняння групи	Показники толерантності груп, що порівнюються			
	ЕТ	КТ	ПТ	ЗПТ
Кmax / Кmin	-10,67**	-10,47**	-9,51**	-16,04**
гр. КЕ / КК	-47	2,47*	2,40*	999
гр. КК / КП	74	1,62	1,20	1,02
гр. КЕ / КП	-149	2,47*	3,93**	2,05*

Значення t-критерію Ст'юдента підтверджує наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів п'яти груп обстежених.

Подальшим кроком є аналіз профілів емпатії у осіб гр. Кmax, гр. Кmin, гр. ЕК, гр. КК, гр. ПК, що презентовано на рис.3.7.

На вісі абсцис (ОХ) розташовані показники емпатії, на вісі ординат (ОУ) – їх числові значення, що надані у процентілях. Середня лінія ряду проходить через 50 процентіль.

Візуально відзначається дзеркальне розташування профілей, що знаходить своє відображення в значущих відмінностях по ряду показників і свідчить про протилежність тенденцій у проявах емпатії особистості.

Причому, *профіль конфліктних осіб* (гр. Кmax) розташований у площині нижче середньої лінії ряду, що свідчить про перевагу слабкої міри виразності показників емпатії (у просторі другого квартиля розподілу).

Профіль неконфліктних осіб (гр. Кmin) (рис. 3.7) розташований у площині вище середньої лінії ряду і знаходиться в просторі переважно третього квартиля розподілу, що свідчить про достатню вираженість відповідної характеристики. Виключення складає показник ЕЕ (емоційна емпатія), значення котрого розташовано під середньою лінією ряду, в зоні від'ємних значень показників емпатії.

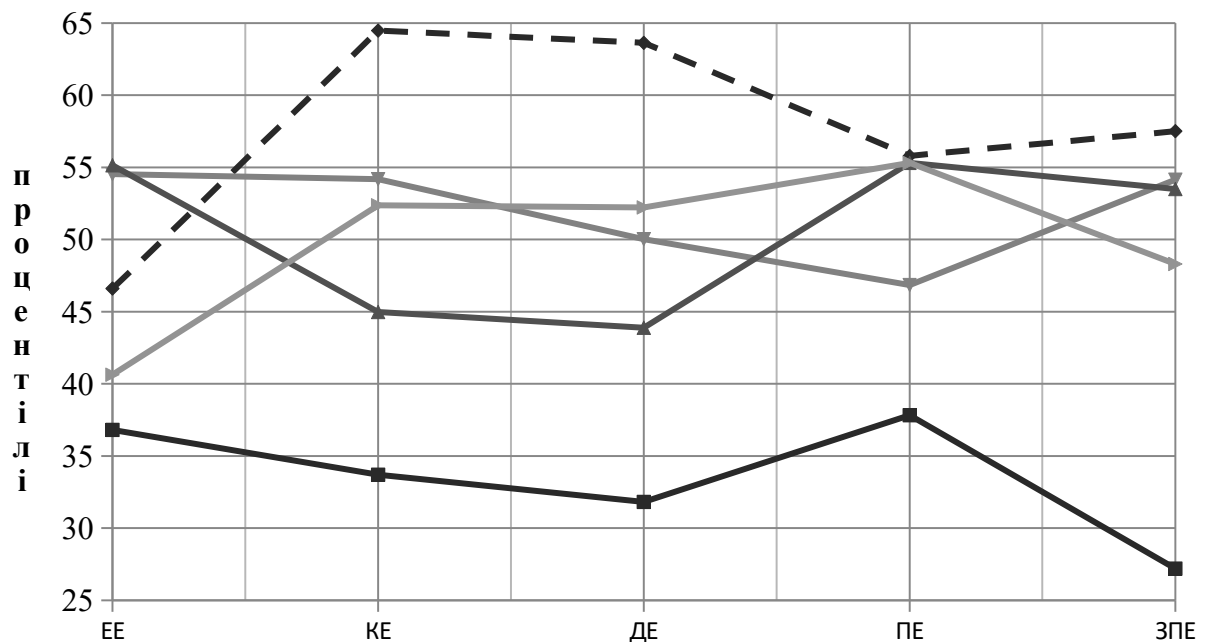

Рис. 3.7 Профілі показників емпатії у представників груп осіб з різним типом конфліктності (полімодальні і мономодальні типи)

Профілі шкал емпатії трьох груп, що розрізняються типом конфліктності (мономодальні групи) розташовані в площині середньої лінії ряду (у просторі другого і третього квартилю розподілу) (рис. 3.7).

Традиційно, відповідно алгоритму дослідження, у табл.3.17 надається ранжування показників вивчаємих властивостей.

Таблиця 3.17

Ранжування показників емпатії у групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Кmax	група Кmin	група КЕ	група КК	група КП
1	ПЕ-	КЕ+	ЕЕ+	ДЕ-	ЕЕ-
2	ЕЕ-	ДЕ+	КЕ+	ПЕ+	ПЕ+
3	КЕ-	ЗПЕ+	ЗПЕ+	ЕЕ+	КЕ+

Результати ранжування свідчать про наступне:

Група *конфліктних осіб* (гр. Кmax) характеризується тим, що у цих осіб менш всього виражені предикативна емпатія (ПЕ-), емоційна емпатія (ЕЕ-) і когнітивна емпатія (КЕ-). Дійові аспекти емпатії, що відображені у відповідних якісних показниках даної властивості, у конфліктних осіб також слабо виражені.

У групи *неконфліктних осіб* (гр. Кmin) найбільш вираженими є предиктивна емпатія (ПЕ+). Ці особи здатні передбачати стан іншої людини в певній ситуації, можуть адекватно припускати, як інша людина поведе себе в тих чи інших ситуаціях. Також, досить розвиненою у них є дійова емпатія (ДЕ+). У своїх емпатійних проявах особи даного типу, насамперед, намагаються допомогти людині, якій співчують, і можуть передбачати її емоційні реакції та особливості переживань. Вони здатні емоційно підключатися до іншої людини, що відображається на їх емоційному стані й моториці, тому, як наслідок, можуть глибоко відчувати переживання іншого. Такі особи схильні до інтересу і позитивного ставлення до інших людей, до переживання емоцій прийняття. Достатньо вираженою у них є загальна емпатія (ЗПЕ), що характеризує цих осіб як емпатійних.

Групу осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) характеризує вираженість емоційної (ЕЕ+), когнітивної (КЕ+) та загальної емпатії (ЗПЕ+). Емоційна емпатія у таких осіб є досить розвиненою. Вони здатні емоційно підключатися до іншої людини, що відображається на їх емоційному стані й моториці, тому, як наслідок, можуть глибоко відчувати переживання іншого.

Групі осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) властиві невраженість дійової емпатії (ДЕ-), та наявність предиктивної

(ПЕ+) і емоційної емпатії (ЕЕ+).

Особам, з вираженим типом конативної конфліктності (гр. КП) предиктивна емпатія (ПЕ+), когнітивна емпатія (КЕ+).

У табл. 3.18 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів емпатії всіх груп обстежуваних.

Таблиця 3.18

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками емпатії груп обстежених

Порівняння групи	Показники емпатії груп, що порівнюються				
	ЕЕ	КЕ	ДЕ	ПЕ	ЗПЕ
Кmax / Кmin	-1,14	-4,02**	-4,55**	-1,89	-3,15**
гр. КЕ/КК	-27	1,28	-957	928	287
гр. КК/КП	1,79	-316	1,46	-562	1,32
гр. КЕ/КП	2,52*	472	-205	-139	1,51

Розглянемо профілі формально-динамічних характеристик товариськості груп осіб з високим і низьким рівнем загального показника схильності до конфліктності, а також груп осіб, які розрізняються за типом конфліктності (гр. КЕ, гр. КК, гр. КП). На рис. 3.8 надано профілі означених груп.

На вісі абсцис (ОХ) розташовані формально-динамічні показники товариськості (за методикою О.П. Саннікової), на вісі ординат (ОУ) – їх числові значення, що надані у «процентілях». Середня лінія ряду проходить через позначення 50 процентілей.

Візуально, профіль *конфліктних осіб* (гр. Кmax) (рис. 3.8) розташований переважно у площині від'ємного простору значень – нижче за середню лінію ряду – в зоні другого-третього квартилю розподілу, за винятком показників І (ініціативність у спілкуванні) та В (виразність спілкування)

Профіль *неконфліктних осіб* (гр. Кmin) розташований переважно у площині додатного простору значень (вище середньої лінії ряду – в зоні третього квартилю розподілу). Виключення складає лише показник В (виразність спілкування), значення котрого знаходяться зоні від'ємного простору (нище середньої лінії ряду – в просторі другого квартилю

розподілу). Це свідчить, про певну невиразність, або слабку міру виразності спілкування.

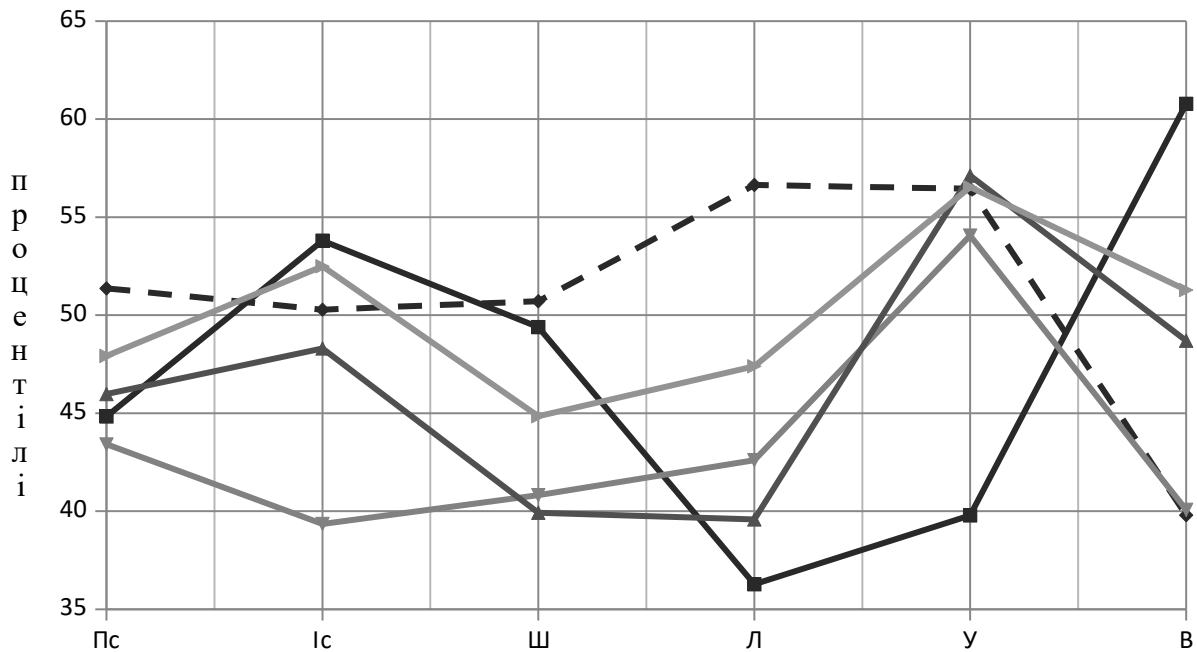

Рис. 3.8 Профілі формально-динамічних показників товариськості груп осіб з полі- і моно- модальними типами конфліктності

Профілі осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) (рис. 3.8), знаходиться переважно у площині від'ємного простору значень – нижче за середню лінію ряду – в зоні другого-третього квартилю розподілу крім показника У (усталеність спілкування). Значення цього показника виявляються у зоні третього квартилю розподілу (вище середньої лінії ряду).

Профілі осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) теж, як і у гр. КЕ, розташований переважно у площині від'ємного простору значень – в зоні другого-третього квартилю розподілу (нижче за середню лінію ряду). Виключення складає значення показника У (усталеність спілкування), значення котрого розташоване вище середньої лінії ряду.

Профілі осіб, з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП), розташовані у площині середньої лінії ряду – як в зоні додатного простору значень (вище середньої лінії ряду): значення показників Іс (ініціативність у спілкуванні), У (усталеність спілкування), В (виразність спілкування), так і в зоні від'ємного простору (ниже середньої лінії ряду), що відповідає другому і третьому квартилю розподілу: значення показників Пс (потреба у спілкуванні), Ш (широта спілкування), Л (легкість спілкування).

Найбільші відхилення показників товариськості від середньої лінії ряду презентовані у табл. 3.19.

Таблиця 3.19

Ранжування формально-динамічних показників товариськості у групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Kmax	група Kmin	група KE	група KK	група КП
1	Л-	В-	Іс-	Л-	У+
2	В+	Л+	В-	Ш-	Ш-
3	У-	У+	Ш-	У+	Л-

Отже, аналіз цих профілей дозволяє описати психологічний портрет товариськості представників кожної групи обстежуваних.

Як видно з табл. 3.19 представників групи *конфліктних осіб* (гр. Kmax) можна характеризувати як не певною мірою товариських, оскільки у них не виражені всі характеристики активності спілкування. Вони відрізняються утрудненням спілкування (Л-), виразністю спілкування (В+) і низькою усталеністю спілкування (У-). Вищезначені якості проявляються в неактивному ставленні до світу людей, у незацікавленості іншими, *відсутності* інтересу до нових знайомств, і потреби ділитися своїми внутрішніми переживаннями з іншими. Причому у таких осіб проявляється найбільшою мірою.

Представники гр. Kmin (неконфліктні особи) відрізняються легкістю(Л+) і усталеністю спілкування (У+), що допомагає людям швидко встановлювати нові контакти із новими людьми. Їх знайомства протікають легко й вільно. Такі особи завжди знають, як поводитись в незнайомій обстановці, відчують себе комфортно в ситуаціях знайомства, вільно самовиражаються, і тим самим проявляють власну індивідуальність. Представники цієї групи мають велику кількість знайомих, оскільки їм подобається спілкуватися з новими людьми. Вони схильні до розширення меж свого кола спілкування, збільшення соціальних контактів, прагнуть проводити час у великих компаніях, прагнуть до спілкування з широким колом людей.

Групу осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) характеризує слабка ініціативність (Іс-) у спілкуванні. Їм не властиво першими вступати у бесіду з незнайомими, тобто, вони не виступають ініціаторами у знайомствах і не виявляють зацікавленості у створенні нових стосунків. Таким особам характерно невиразність спілкування (В-) і вузьке коло спілкування (Ш-). Вони не схильні до широкого спілкування у новому великому колективі. У представників цієї групи немає бажання проводити вільний час серед широкого кола людей та розпочинати нові знайомства. Їм не властиве часте зав'язування знайомств, і отже, як правило, мають вузьке коло друзів.

Групі осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) властиві труднощі вступу у соціальні контакти (Л-), утруднення у спілкуванні із незнайомими, їм притаманна властивість бентежитися на людях. Вони не схильні до широкого спілкування у новому великому колективі, розпочинати нові знайомства та проводити вільний час серед широкого кола людей (Ш-). Усталеність спілкування (У+) у таких осіб проявляється найбільшою мірою.

Особам, з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП) характерне небажання розпочинати нові знайомства та проводити вільний час серед широкого кола людей (Ш-). Представникам цієї групи властиві утруднення у спілкуванні із незнайомими, труднощі вступу у соціальні контакти (Л-). Усталеність спілкування (У+) набуває для таких осіб найбільшої значущості.

У табл. 3.20 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів формально-динамічних характеристик товарищкості всіх груп обстежених.

Таблиця 3.20

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними формально-динамічними показниками товарищкості груп обстежених

Порівняння групи	Формально-динамічні показники товарищкості груп, що порівнюються					
	Пс	Іс	Ш	Л	У	В

Кmax / Кmin	-700	904	160	-1,00	-1,31	2,85**
гр. КЕ / КК	159	-834	-185	399	-120	-338
гр. КК / КП	11	-653	-1,250	-1,414	255	-370
гр. КЕ / КП	-495	-1,52	-741	-953	-671	-1,46

Г. Специфіка факторів особистості (за методикою 16-PF), що розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні)

Проведений кореляційний аналіз дав підстави для якісного аналізу факторної структури особистості у груп осіб з високим (гр. Кmax) і низьким (гр. Кmin) рівнем конфліктності – (полімодальні типи конфліктності), та у осіб, що розрізняються за типом конфліктності – гр. ЕТ (емоційний тип), гр. КТ (когнітивний тип) і гр. ПТ (поведінковий тип) – (мономодальні типи).

На рис. 3.9 зображені профілі факторів особистості (за методикою 16-PF) у конфліктних і неконфліктних осіб. На рис. 3.10 презентовані профілі факторів особистості (за методикою 16-PF), що розрізняються за типом конфліктності. На вісі абсцис (ОХ) позначені фактори, на вісі ординат (ОУ) – їх значення, що надані в стенах. Середня лінія ряду проходить через точку 5,5 стень.

Відповідно до поставлених задач в аналізі всіх означених вище профілів приділяємо увагу найбільш вираженим значенням показників, за котрими можна судити про переваги і специфіку факторів особистості, що властиві п'яти групам (гр. Кmax, гр. Кmin, гр. КЕ, гр. КК, гр. КП).

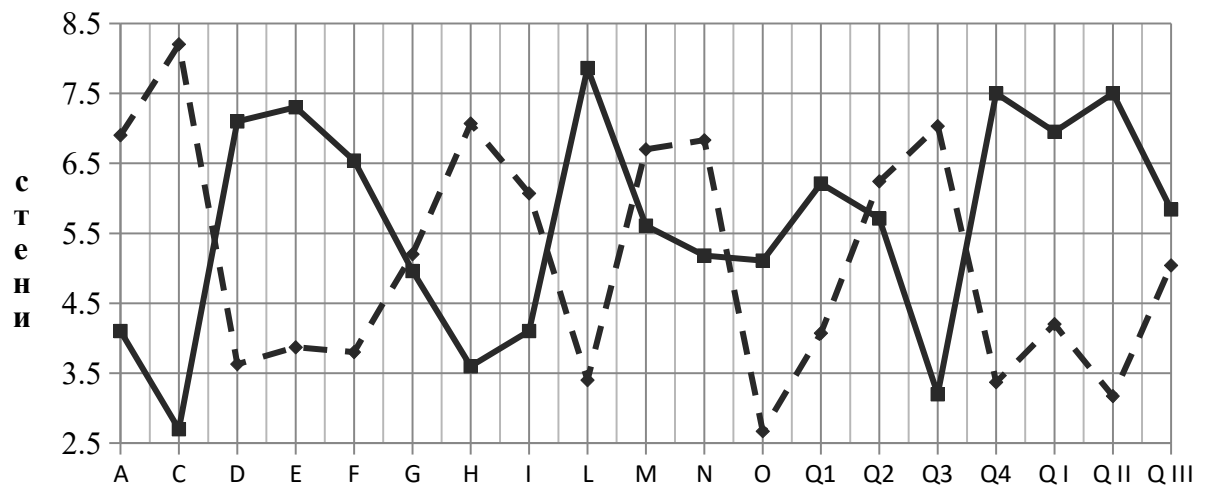

Рис. 3.9 Профілі факторів особистості (за методикою 16-PF) із високим та низьким рівнем конфліктності (полімодальні типи)

Примітка: умовні позначення факторів особистості за методикою 16-PF: А (афектотимія – сизотимія), С (сила – слабкість «Я»), D (занепокоєність – врівноваженість), Е (домінантність – покірність), F (безпечність – заклопотаність), G (сила – слабкість «Понад-Я»), Н (сміливість – боязкість), І (м'ягкосердність – жорсткість), L (підозрілість – довірливість), М (мрійливість – практичність), N (проникливість – наївність), О (схильність до відчуття провини – самовпевненість), Q1 (радикалізм – консерватизм), Q2 (самодостатність – залежність від групи), Q3 (високий – низький самоконтроль), Q4 (напруженість – розслабленість), QI (екстраверсія – інтроверсія), QII (тривожність – емоційна стабільність), QIII (кортикальна жвавість – сенситивність), QIV (незалежність – покірність).

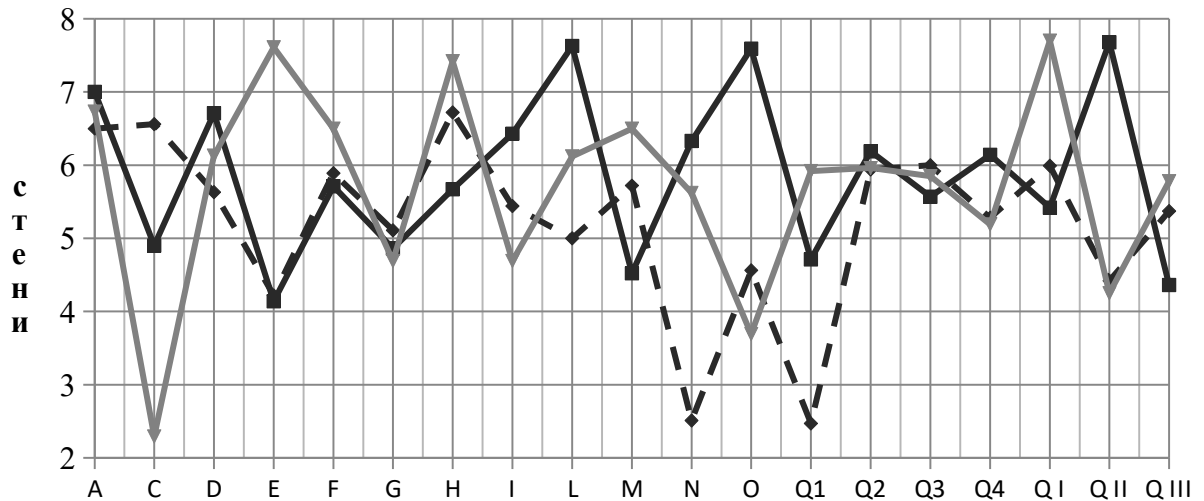

Рис. 3.10 Профілі факторів особистості (за методикою 16-PF), що розрізняються за типом конфліктності (мономодальні типи)

Для складання психологічної характеристики осіб означених груп визначимо шляхом ранжування показників, що найбільш відрізняються від середніх значень (див. табл. 3.21).

Таблиця 3.21

Ранжування факторів особистості (за методикою 16-PF) в групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Kmax	група Kmin	група KE	група KK	група КП
1	С-	О-	L+	N-	С-
2	L+	С+	О+	QI+	Е+
3	Q3-	QII-	QII+	С-	А-, QI+
4.	Q4+ QII+	Q4-	Q4+	О+	Е+

Розглянемо прояви факторів особистості, що притаманні представникам кожної групи.

Представників групи *конфліктних осіб* (гр. Kmax) характеризує екстраверсія, такі інтереси, що спрямовані на зовнішні події (QI+). Ці особи підходять до всього з упередженням, насторожено, нікому не довіряють. У колективі вони тримаються відокремлено, печуться тільки про себе, заздрять успіхам інших людей. У відносинах з людьми виявляють себе як наполегливі, дратівливі, які не терплять конкуренції, бо схильні до суперництва. Їх характеризує підвищена самооцінка та горділивість (L+). сміливість, рішучість, тяга до ризику і гострих відчуттів. Про невдачі швидко забувають, бо не роблять належних висновків з пережитого досвіду. У груповій діяльності таких осіб часто вибирають лідерами, особливо якщо діяльність групи пов'язана з суперництвом, змаганнями або ризиком (H+). Мають високий рівень тривожності, занепокоєння, напруження. Часто неспокійні, збуджені, непосидючі. Характерні емоційна нестійкість з переважанням зниженого настрою, дратівливість і нетерплячість (Q4+). Представників цієї групи характеризує владність, прагнення до самостійності, незалежності, ігноруванні соціальних умовностей і авторитетів. Ці особи діють сміливо, енергійно і активно. Живуть за своїми власними законами і уявленнями, агресивно відстоюють свої права на самостійність і вимагають прояви самостійності від оточуючих. Вони незалежні, самовпевнені, сміливі, конфліктні, норовливі (E+), живуть, не замислюючись над подіями, про майбутнє не дбають (F+).

Представників групи Kmin (*неконфліктних осіб*) характеризують як безстрашних, безтурботних, енергійних, активних, впевнених в успіхах і своїх можливостях осіб. Вони жваво відгукуються на всі події, що відбуваються, нечутливі до зауважень та критики (O-). Найчастіше, на речі дивляться серйозно і реалістично, добре усвідомлюють вимоги дійсності, не приховують від себе власних недоліків, не переймаються через дрібниці, відчувають себе добре пристосованими до життя. Здатні керувати емоціями і настроєм, що властиво особам емоційно зрілим, сміливо дивляться в обличчя

фактам, спокійні, впевнені у собі, постійні в своїх планах (С+). Як правило, низькі показники за фактором тривожності, свідчать про емоційну стабільність, психічне здоров'я (за умови, якщо їх значення є не занадто низькими) (QII-). Зміст цього вторинного фактору складають такі характеристики, як: сила «Я», соціальна сміливість, довірливість, спокій, самовпевненість, високий самоконтроль, вольові якості, низька его-напруженість, нефрустрованість. Їм властиві нефрустрованість, ослабленість, заспокоєність, бо вони задоволені будь-яким положенням справ і не прагнуть до досягнень і змін (Q4-) [133, с.61, 248, 249].

Групу осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) відрізняють яскраві, бурхливі емоційні переживання. Ці особи живо відгукуються на будь-які події, що відбуваються (А+). Але вони невпевнені у собі, скромні, боязливі, обережні (QIV-). Представники цієї групи покірні, пасивні, легко підкоряються не вміють відстояти свою точку зору, покірно виконують те, що накажуть інші, не вірять в себе і свої здібності, тому часто виявляється залежним і бере на себе провину (Е-). Їм властиві безтурботність, кмітливість, практичність, інтелектуальна жвавість і готовність об'єктивно вирішувати життєві проблеми (QIII-).

Групі осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) притаманні покірність, можливість легко підкорятися іншим (Е-). Цим особам характерно бути ошадливими, проникливими, уміти вести себе холодно і раціонально, не піддаватися емоційним поривам, бачити за афектом логіку. Вони тримаються завжди коректно, ввічливо і відсторонено, до всього підходять розумно, хитро і вміло будують свою поведінку, скептично ставляться до гасел і закликів, схильні до інтриг і витонченої підступності. У спілкуванні м'які, аристократично ввічливі, стежать за своєю мовою і манерами (N+). Однак, можуть бути і сміливими, рішучими, з тяжінням до ризику і гострих відчуттів (H+). Наявність показника (QII-) свідчить про психічне здоров'я представників цієї групи. Вони здатні керувати емоціями і настроєм, що властиво особам емоційно зрілим, сміливо дивляться в обличчя фактам, спокійні, впевнені у собі, стабільні в своїх планах (С+).

Особи, з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП) найчастіше, на речі дивляться серйозно і реалістично, добре усвідомлюють вимоги дійсності, не приховують від себе власних недоліків, не переймаються через дрібниці, відчувають себе добре пристосованими до життя (Н+). Вони безтурботні, енергійні, активні, впевнені в успіхах і своїх можливостях. Жваво відгукуються на всі події, що відбуваються, нечутливі до зауважень та критики (О-). Наявна екстраверсія, тобто, такі інтереси, що спрямовані на зовнішні події (QI+). Фактор (QII-) свідчить про психічне здоров'я представників цієї групи.

У табл. табл. 3.22 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що відображають ступінь значущості розбіжностей між однойменними показниками профілів всіх вищеозначених груп обстежених.

Таблиця 3.22

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними факторами особистості (показники 16-PF) п'яти груп обстежених

Групи	Показники факторів особистості (за методикою 16-PF)						
	Фактори						
	A	C	E	F	G	H	I
Кmax / Кmin	-119	-6,91**	4,75**	3,29**	220	10	-3,07**
гр. KE / КК	656	-2,54*	-171	-448	-741	-1,37	1,68
гр. КК / КП	-272	197	-3,52**	-1,93	559	-2,22*	1,29
гр. KE / КП	407	-3,36**	-3,62**	-2,22*	211	-3,41**	2,67*
Групи	Фактори						
	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3
	Кmax / Кmin	6,15**	-1,38	-3,66**	4,23**	3,33**	-1,16
гр. KE / КК	2,19*	-1,26	-400	1,08	832	20	-1,000
гр. КК / КП	1,75	-1,51	1,89	1,68	-2,08*	930	482
гр. KE / КП	-173	-3,34**	1,59	3,79**	-1,95	750	-383
Групи	Фактори						
	Q4	QI	QII	QIII	QIV		
	Кmax / Кmin	6,09**	2,73*	6,85**	2,75*	1,87	
гр. KE/КК	1,81	-656	2,26*	-2,09*	-289		
гр. КК/КП	-272	-2,87**	116	-1,05	-2,50*		
гр. KE/КП	1,49	-3,61**	3,57**	-2,98**	-3,26**		

3.1.3. Конфліктність у співвідношенні з рисами особистості, що приймають участь у процесах регуляції

А. Взаємозв'язки показників конфліктності, впевненості у собі, асертивності та конфліктостійкості

Задля вивчення співвідношення між показниками конфліктності, впевненості у собі, асертивності та конфліктостійкості, результати котрого надані у табл. 3.23, використовувались: «Тест впевненості у собі» В. Г. Ромека[167]; «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС) [4], методика «Визначення рівня конфліктостійкості» [222, с. 149].

Таблиця 3.23.

Значущі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками конфліктності, впевненості у собі, асертивності, конфліктостійкості

Показники			Якісні показники конфліктності					
			КПф	КЕм	ККо	КПо	ККР	ЗПК
Впевненість у собі	1	ВуС				-136*		
	2	ВССм	231**	-186**				
	3	ВІСк	210**	142*		371**	-207**	305**
Асертивність	4	АсЕ	233**	-297**	-203**			
	5	АсК	176**			300	-189**	173**
	6	АсП	157**	-131**				
	7	АсКР			-132*	144*		
	8	АсЗаг	210**	-185**	-123*	192**		
Конфліктостійкість	9	ЗКСТ		-429**	-365**	-		-
						455**		471**

Примітка тут і далі: 1) умовні позначення показників *впевненості у собі*: ВуС – впевненість у собі, ВССм - соціальна сміливість, ВІСк – ініціатива у соціальних контактах; 2) умовні позначення *якісних показників асертивності*: АсЕ – емоційний компонент, АсК – когнітивно-смісловий, АсП – поведінковий, АсКР – контроль-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності (узагальнена); 3) умовні позначення *конфліктостійкості* ЗКСТ – загальний показник конфліктостійкості.

Далі розглянемо значущі зв'язки між показниками конфліктності і впевненості у собі.

Специфіка взаємозв'язків між різними аспектами конфліктності виявляється в особливостях зв'язків, з одного боку, показників конфліктності: КПф (психофізіологічний), КЕм (емоційний), КПо (конативний), ККР (контрольно-регулятивний) та ЗПК (загальний показник конфліктності) з другого – показників впевненості у собі: ВуС (впевненість у собі), ВССм (соціальна сміливість) та ВІСк (ініціатива у соціальних контактах).

Так, показник конфліктності КПф додатно пов'язаний з показниками впевненості у собі ВССм та ВІСк ($p \leq 0.01$). Показник конфліктності КЕм має додатний зв'язок з показником впевненості у собі ВІСк ($p \leq 0.05$) та відємний зв'язок з ВССм ($p \leq 0.01$). Показник конфліктності КПо від'ємно пов'язаний ($p \leq 0.05$) з показником впевненості у собі ВуС і додатно з ВІСк ($p \leq 0.01$). Показник конфліктності ЗПК має додатний зв'язок з показником впевненості у собі ВІСк ($p \leq 0.01$). В даному випадку, все це вказує на те, що конфліктність не супроводжується впевненістю у собі та соціальною сміливістю в проявах емоцій та на рівні поведінки, при наявності ініціативи у соціальних контактах.

Стосовно взаємозв'язків показників конфліктності та показників асертивності, то, як видно з табл. 3.23, наявні значущі як додатні, так і від'ємні зв'язки ($p \leq 0.05$), ($p \leq 0.01$). Так, показник конфліктності КПф (психофізіологічний) виявив додатні кореляційні зв'язки з показниками асертивності: АсЕ (емоційний), АсК (когнітивно-смісловий), АсП (поведінковий) та АсЗаг (композитна оцінка асертивності (узагальнена) ($p \leq 0.01$). Показник КЕм від'ємно пов'язаний з показниками АсЕ і АсЗаг ($p \leq 0.01$) та з АсП ($p \leq 0.05$). Показник ККо виявляє від'ємні зв'язки з АсЕ ($p \leq 0.01$), АсКР та АсЗаг ($p \leq 0.05$). Показник ККР має від'ємний зв'язок з АсК ($p \leq 0.01$). Показник КПо додатно пов'язаний з АсК та АсЗаг ($p \leq 0.01$) і з АсКР ($p \leq 0.05$). ЗПК має лише один додатний зв'язок з АсК ($p \leq 0.01$).

Результати кореляційного аналізу, свідчать про те, що підвищення конфліктності супроводжується зниженням асертивності і навпаки.

Розглянемо значущі зв'язки між показниками конфліктності та показником ЗКСТ (загальний рівень конфліктостійкості). Так, майже всі

показники конфліктності: КЕм (емоційний), ККо (когнітивний), КПо (конативний) та ЗПК (загальний показник конфліктності) від'ємно пов'язані з показником ЗКСТ (показник загального рівня конфліктостійкості). Отриманні результати є очевидним і логічним фактом, і свідчать про те, що підвищення конфліктності супроводжується зниженням конфліктостійкості і навпаки.

Б. Специфіка впевненості у собі, асертивності, конфліктостійкості осіб, які розрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні)

На рис. 3.11 надані профілі впевненості у собі в групах осіб, які відрізняються за рівнем (полімодальні типи – гр. Кmax, гр. Кmin) і типом конфліктності (мономодальні типи – гр. КЕ, гр. КК, гр. КП).

На вісі абсцис (ОХ) розташовані показники впевненості у собі, на вісі ординат (ОУ) – їх числові значення, що надані у «процентілях». Середня лінія ряду проходить через позначення 50 процентілей.

Візуально, профіль *конфліктних осіб* (гр. Кmax) (див. рис. 3.11) розташований переважно у площині додатного простору значень (в зоні середньої лінії ряду і вище неї – в третьому квартилі розподілу). Це свідчить, про певну виразність показників впевненості у собі.

Профіль *неконфліктних осіб* (гр. Кmin) розташований у площині середньої лінії ряду, як вище так і нижче неї (в другому-третьому квартилі розподілу), що свідчить про слабку виразність показників впевненості у собі.

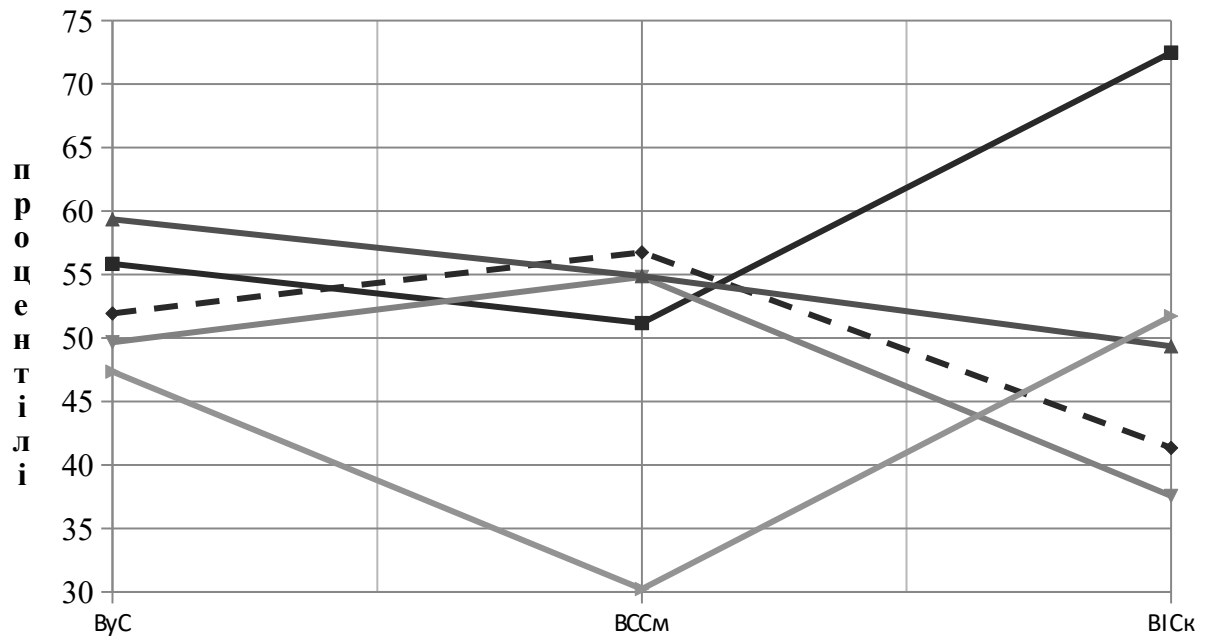

Рис. 3.11 Профілі впевненості у собі в групах осіб, які відрізняються за типом конфліктності (полімодальні і мономодальні типи)

Профіль осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) (рис. 3.11), розташований у площині середньої лінії ряду: вище і нижче неї (в зоні другого-третього квартилю розподілу), що свідчить про досить слабку виразність показників впевненості у собі.

Профіль осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) знаходиться переважно у площині додатного простору значень (вище середньої лінії ряду – в просторі третього квартилю розподілу). Це свідчить, про певну впевненість у собі.

Профіль осіб, з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП), лежить переважно у площині нище середньої лінії ряду (в просторі від'ємного простору значень – в зоні другого квартилю розподілу), що свідчить про слабку або невиразність показників впевненості у собі.

Ранжування дозволило упорядкувати домінуючі показники і описати індивідуально-типологічні характеристики особистості представників кожної групи обстежених (табл. 3.24).

Таблиця 3.24

Ранжування показників впевненості у собі у групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Кmax	група Кmin	група КЕ	група КК	група КП
1	ВІСк+	ВІСк-	ВІСк-	ВуС+	ВССм-

2	ВуС+	ВССм+	ВССм+	ВССм+	ВуС-
3	ВССм+	ВуС+	ВуС-	ВІСк-	ВІСк+

Отже, аналіз профілів (рис. 3.11, табл. 3.24) дозволяє описати психологічні особливості впевненості у собі кожної з п'яти груп. Розглянемо прояви впевненості у собі, що притаманні представникам першої групи.

Ця група обстежених, тобто *конфліктні особи* (гр. Ктах) незалежні, відповідальні, ініціативні в соціальних контактах (ВІСк+), соціально сміливі (ВССм+). Представники цієї групи характеризуються впевненістю в собі (ВуС+), зазвичай домагаються того, що їм потрібно, вдало приймають рішення і контролюють свої дії щодо цілей і результатів.

Другу групу осіб (гр. Кмін), тобто тих, хто утворив групу осіб з низьким рівнем конфліктності (*неконфліктні особи*) характеризує неініціативність в соціальних контактах (ВІСк-). Цим особам важко дається приймання рішень для здійснення наступних кроків та дій, хоча вони і соціально сміливі (ВССм+) та характеризуються упевненістю в собі (ВуС+).

Групі осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) наявна відсутність ініціативи в соціальних контактах (ВІСк-). Представники цієї групи соціально сміливі (ВССм+), тобто, можуть прямо і легко повідомити близьким своє невдоволення, не засмучуються у присутності авторитетної персони, не соромляться звертатися з проханнями до керівника, працювати в присутності інших. Характеризуються невпевненістю в собі (ВуС-).

Представникам групі осіб з високим рівнем *когнітивної конфліктності* (гр. КК) характерна незалежність і відповідальність. Ці особи швидко та легко вибирають таку лінію поведінки, котра принесе їм найбільші можливості для досягнення цілей, зазвичай домагаються того, що їм потрібно (ВуС+). Їм властива соціальна сміливість (ВССм+) і відсутність ініціативи в соціальних контактах (ВІСк-).

Представникам групі осіб з високим рівнем *поведінкової конфліктності* (гр. КП) не вистачає соціальної сміливості (ВССм-),

впевненості в собі (ВуС-), при тому що, актуальна незалежність, відповідальність і ініціативність в соціальних контактах (ВІСк+).

У табл. 3.25 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів впевненості у собі п'яти вищезначених груп обстежених.

Таблиця 3.25

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками впевненості у собі груп обстежених

Порівняння групи	Показники впевненості у собі груп, що порівнюються		
	ВуС	ВССм	ВІСк
Кmax / Кmin	840	-475	4,86**
гр. КЕ / КК	-417	-1,26	855
гр. КК / КП	-1,75	-2,26*	-3,40**
гр. КЕ / КП	-3,27**	-4,48**	-3,17**

Тепер розглянемо профілі показників асертивності (за методикою О. П. Саннікової, О. І. Саннікова, Н. М. Подоляк) представників груп обстежених осіб, що розрізняються за типом конфліктності (полімодалні і мономодалні типи) (рис. 3.12).

На вісі абсцис (ОХ) розташовані показники асертивності, на вісі ординат (ОУ) – їх числові значення, що надані у процентілях. Середня лінія ряду проходить через позначення 50 процентілей. Візуально профілі асертивності у *конфліктних і неконфліктних осіб* (рис. 3.12) розташовані переважно у площині додатного простору значень (вище середньої лінії ряду – в зоні третього квартилю розподілу), за винятком значень показників асертивності АсЕ – у представників гр. Кmax (конфліктні особи) і АсК – у представників гр. Кmin (неконфліктні особи).

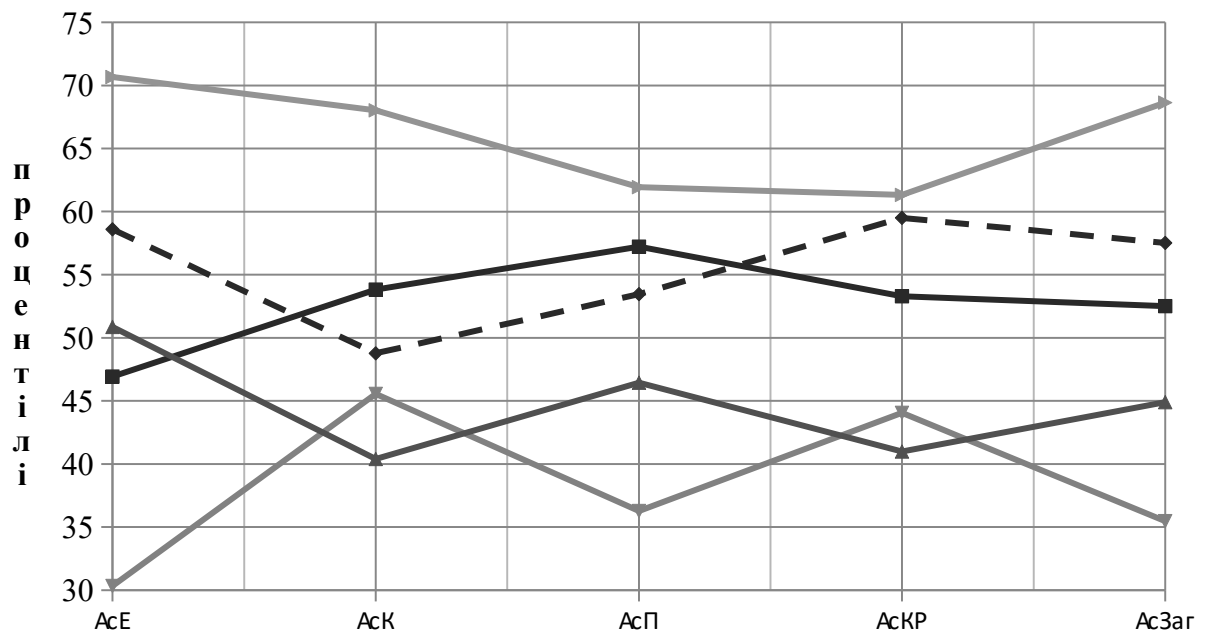

Рис. 3.12 Профілі показників асертивності груп осіб полі- і моно- модальних типів конфліктності

Значення цих показників знаходяться нище середньої лінії ряду – у площині від’ємного простору значень (в зоні другого квартилю розподілу).

Профілі осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. КЕ) і *поведінкової конфліктності* (гр. КП), розташовані у площині нище середньої лінії ряду – у зоні від’ємного простору значень (другий квартиль розподілу).

Профілі осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) знаходиться в зоні додатного простору значень (вище середньої лінії ряду), що відповідає простору третього квартилю розподілу.

Таблиця 3.26

Ранжування показників асертивності у групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Кmax	група Кmin	група КЕ	група КК	група КП
1	АсП+	АсКР+	Ас-	АсК-	АсЕ +
2	АсК+	АсЕ +	АсЗаг-	АсКР-	АсЗаг+
3	АсКР+	АсЗаг+	АсП-	АсЗаг-	АсК+

Отже, якісний аналіз показав, що темпераментальні й характерологічні риси представників окремих якісних типів конфліктності, мають достатньо виражену специфіку, що відповідає психологічним особливостям кожного із типів. Аналіз профілів (рис. 3.12, табл. 3.26) дозволяє її описати для кожної групи.

Група осіб з *високим рівнем* схильності до конфліктності (гр. Kmax) характеризується готовністю до дій, спрямованих на досягнення мети без пощання прав інших людей, навіть конструктивною агресивністю та здатністю керувати своїм життям (AcП+). Такі особи мають адекватну орієнтацією в соціальній ситуації та адекватно її оцінюють. Вони передбачають результати власної асертивної поведінки, здатні дозволяти собі мати запити і вимоги і орієнтуватися в соціальних очікуваннях. Представники цієї групи усвідомлюють потреби у досягненні мети (AcК+). Наявність контрольно-регуляторної складової асертивності у цих осіб характеризується відповідальністю за свої вчинки; наполегливістю у захисті своїх прав; самостійними діями; обстоюванням своєї думки, навіть якщо це пов'язано з якимись труднощами тощо (AcКР+).

Група осіб з *низьким рівнем* схильності до конфліктності (гр. Kmin) характеризується відповідальністю за свої вчинки; наполегливістю у захисті своїх прав; самостійними діями; обстоюванням своєї думки, навіть якщо це пов'язано з якимись труднощами тощо (AcКР+), почуттям міри, відсутністю тривоги, спонтанністю емоційних реакцій, почуттям впевненості (AcЕ +). Вони приймають себе та інших, вільно виявляють свої бажання і інтереси. Представники цієї групи виявляють великий ступінь свободи у переконаності у власній правоті, самоповазі і одночасно пошані до людей, з якими взаємодіють (AcЗаг+).

Групі осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. KE) не властиві або слабо проявляються: нервово-психічна стійкість, прийняття себе та інших, спонтанність емоційних реакцій, почуття впевненості, міри. Відзначається наявність тривоги (AcЕ-). Такі особи не відчують переконаності у власній правоті, не приймають себе та інших, важко виявляють свої бажання і інтереси (AcЗаг-). Вони характеризуються неготовністю до дій, спрямованих на досягнення мети без пощання прав інших людей, що супроводжується або пасивністю, або некерованою, неконструктивною агресивністю (AcП-)

Представникам групи осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) притаманні: відсутність, або слабка міра виразності здатності передбачати результати власної асертивної поведінки, адекватної орієнтації в соціальній ситуації та адекватності її оцінки (АсК-); незначний ступень відповідальності за свої вчинки, відсутність наполегливості у захисті своїх прав і самостійних дій; неможливість обстоювання своєї думки (АсКР-)

Представники цієї групи не приймають себе та інших, важко виявляють свої бажання і інтереси, не відчують переконаності у власній правоті тощо (АсЗаг-).

Особам, з вираженим типом *поведінкової конфліктності* (гр. КП) характерні такі характеристики як прийняття себе та інших, нервово-психічна стійкість, відсутність тривоги, спонтанність емоційних реакцій, почуття міри і впевненості (АсЕ+). Вони відчують переконаність у власній правоті, приймають себе та інших, легко виявляють свої бажання і інтереси (АсЗаг+). Такі особи характеризуються адекватною орієнтацією в соціальній ситуації та адекватністю її оцінки; здатністю передбачати результати власної асертивної поведінки, здатністю дозволяти собі мати запити і вимоги, здатністю орієнтуватися в соціальних очікуваннях, усвідомленням потреби у досягненні мети (АсК+).

У табл. 3.27 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що підтверджують наявність розбіжностей між однойменними показниками профілів асертивності всіх вищезначених груп обстежених.

Таблиця 3.27

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками асертивності груп обстежених

Порівняння групи	Показники асертивності груп, що порівнюються				
	АсЕ	АсК	АсП	АсКР	АсЗаг
Кmax / Кmin	-635	2,55*	588	4	409
гр. КЕ / КК	-1,67	469	-975	597	-772
гр. КК / КП	-3,24**	-3,79**	-2,21*	-2,93**	-3,55**
гр. КЕ / КП	-6,197**	-2,95**	-4,32**	-2,17*	-4,97**

В. Конфліктність і фактори особистості (за опитувальником FPI): співвідношення показників та їх специфіка

У табл. 3.28 наведені значущі коефіцієнти кореляцій між показниками конфліктності і властивостями особистості, що вивчаються за допомогою опитувальника FPI (Фрайбурзький особистісний опитувальник) [158].

Таблиця 3.28

Значущі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками конфліктності та факторами особистості, що діагностовані опитувальником FPI

фактори FPI	Показники конфліктності					
	КПф	КЕм	ККо	КПо	ККР	ЗПК
FI		344**	312**	300**	-276**	351**
FII		422**	412**	405**	-328**	476**
FIII		431**	369**	175**	-338**	309**
FIV		491**	470**	485**	-492**	543**
FV	147*					
FVI		-154**	-219**			-136*
FVII		455**	378**	338**		431**
FVIII	-189**			-139*		
FIX		147*	245**		-142*	193**
FХ	190**	161**	137*	217**		256**
FХI		388**	387**	211**	-296**	319**
FХII				179**	-215**	164**

Примітка тут і далі: 1) умовні позначення *факторів особистості* за методикою FPI: FI – невротичність, FII – спонтанна агресивність, FIII – депресивність, FIV – роздратованість, FV – товариськість, FVI – урівноваженість, FVII – реактивна агресивність, FVIII – сором'язливість, FIX – відкритість, FХ – екстраверсія-інтроверсія, FХI – емоційна лабільність, FХII – маскулітність – фемінітність.

Аналіз таблиці *табл. 3.28* показує наявність додатних і від'ємних зв'язків між показниками конфліктності і *факторів особистості* переважно на 1 % рівні. Так, показник конфліктності КПф (психофізіологічний) виявив: додатні зв'язки з FХ ($p \leq 0,01$) і FV ($p \leq 0,05$) та від'ємний зв'язок з FVIII ($p \leq 0,01$).

Показник КЕм (емоційний) має додатні кореляційні зв'язки переважно ($p \leq 0,01$) зі шкалами: FI (невротичність), FII (спонтанна агресивність), FIII

(депресивність), FIV (роздратованість), FVII (реактивна агресивність), FX (екстраверсія-інтроверсія), FXI (емоційна лабільність). Також КЕМ виявляє додатний зв'язок ($p \leq 0.05$) зі шкалою FIX (відкритість), та від'ємний ($p \leq 0.05$) зі шкалою FVI (врівноваженість).

Показник ККо (когнітивний) також додатно пов'язаний переважно ($p \leq 0,01$) зі шкалами FI (невротичність), FII (спонтанна агресивність), FIII (депресивність), FIV (роздратованість), FVII (реактивна агресивність), FIX (відкритість), FXI (емоційна лабільність), зі шкалою FX (екстраверсія – інтроверсія) – додатно ($p \leq 0.05$) та має від'ємний кореляційний зв'язок зі шкалою FVI (врівноваженість) ($p \leq 0.01$).

Показник КПо (конативний) додатно пов'язаний ($p \leq 0,01$) з такими шкалами факторів особистості як: FI (невротичність), FII (спонтанна агресивність), FIII (депресивність), FIV (роздратованість), FVII (реактивна агресивність), FX (екстраверсія – інтроверсія), FXI (емоційна лабільність) та FXII (маскулінність – фемінність). Цей показник виявляє від'ємний кореляційний зв'язок ($p \leq 0.05$) зі шкалою FVIII (сором'язливість).

Показник ККР (контрольно-регулятивний) від'ємно пов'язаний з такими шкалами факторів особистості як: FI (невротичність), FII (спонтанна агресивність), FIII (депресивність), FIV (роздратованість), FXI (емоційна лабільність) та FXII (маскулінність – фемінність) ($p \leq 0,01$), і з FIX (відкритість) ($p \leq 0,05$).

ЗПК (загальний показник конфліктності) додатно пов'язаний ($p < 0,01$) рівні зі шкалами FI (невротичність), FII (спонтанна агресивність), FIII (депресивність), FIV (роздратованість), FVII (реактивна агресивність), FIX (відкритість), FX (екстраверсія – інтроверсія), FXI (емоційна лабільність), FXII (маскулінність – фемінність) і від'ємно пов'язаний зі шкалою FVI (врівноваженість) ($p \leq 0.05$). Той факт, що ЗПК додатно пов'язаний з FI (невротичність) можна пояснити, тим, що одним з природних факторів існування конфліктності є холеричний темперамент, що найчастіше проявляється у підвищеній збудливості, тривожності, поганому самовладанню, що саме підштовхує до імпульсивних дій. Зв'язок з FII можна

пояснити тим, що дана шкала, на думку авторів методики, характеризує спонтанну агресивність, котра за даними літератури супроводжує прояв схильності до конфліктності [158].

Наступним кроком даного емпіричного дослідження стало встановлення та вивчення індивідуально-психологічних особливостей факторів особистості осіб, котрі розрізняються рівнем і типом конфліктності в кожній із виокремлених груп (гр. Кmax, гр. Кmin, гр. КЕ, гр. КК, гр. КП).

На рис. 3.13 і рис. 3.14 надані профілі шкал FPI груп осіб схильних до конфліктності (гр. Кmax), і тих, які практично не схильні до конфліктності (гр. Кmin).

На вісі абсцис (OX) відмічені шкали F (FI – FXII), на вісі ординат (OY) – стандартні оцінки, максимум дорівнює 9 балам, середня лінія ряду проходить через позначення в 4,5 балів.

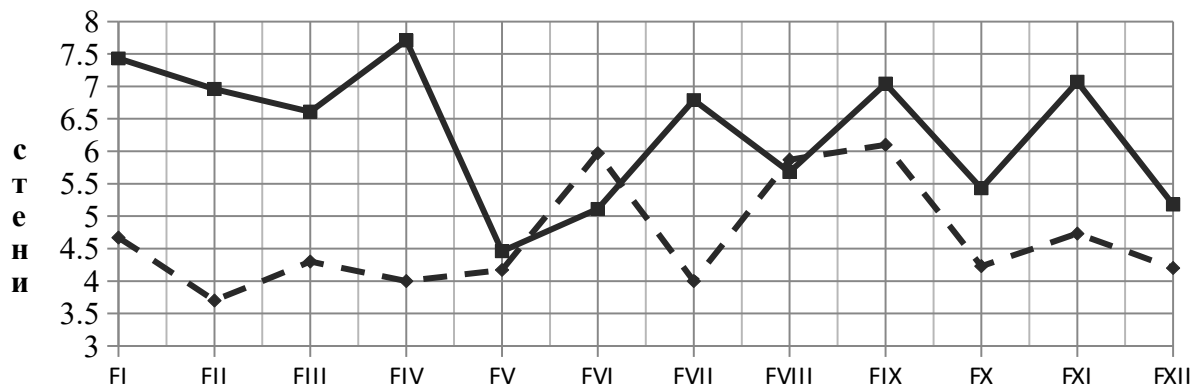

Рис. 3.13 Профілі факторів особистості (за методикою FPI) груп осіб схильних до конфліктності (гр. Кmax), і тих, які практично не схильні до конфліктності (гр. Кmin) (полімодальні типи)

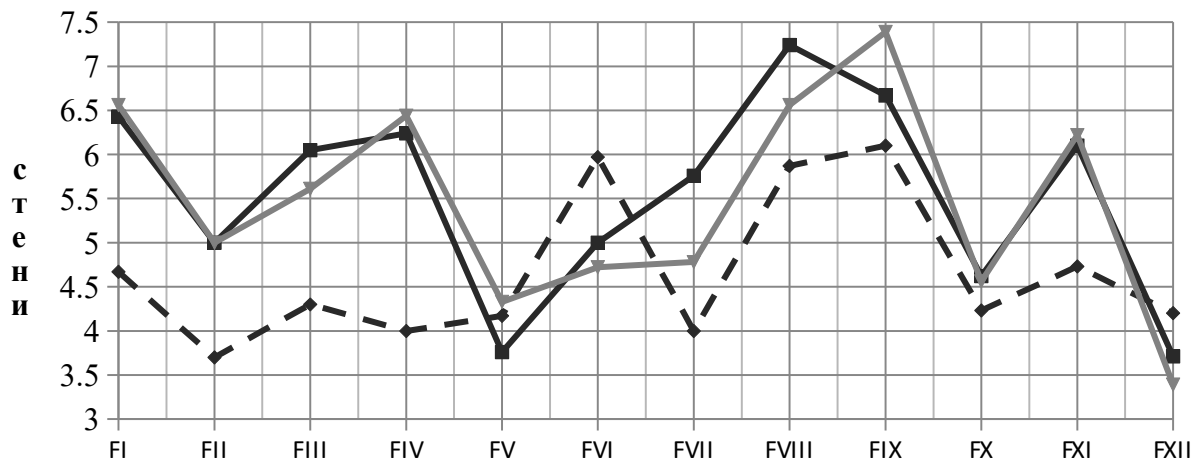

Рис. 3.14 Профілі факторів особистості (за методикою FPI) груп осіб, що розрізняються за типом конфліктності (мономодальні типи)

Значення факторів FPI, що розташовані вище середньої лінії ряду тяжіють до їх додатного полюсу, ті значення, що розташовані нижче середньої лінії ряду – відповідно до від’ємного полюсу. Найбільше відхилення від середньої лінії ряду у п’яти групах осіб з різними типами конфліктності презентовано у табл. 3.29.

Таблиця 3.29

Ранжування факторів особистості (за методикою FPI) в групах

Ранг	Групи осіб, з різними проявами конфліктності				
	група Kmax	група Kmin	група KE	група KK	група КП
1	FIV+	FIX+	FVIII+	FIX+	FIX+
2	FI+	FVI+	FIX+	FVI+	FVIII+, FI+
3	FXI+	FVIII+	FI+	FVIII+	FV+
4.	FIX+	FII-	FIV+	FII-	FXI+

Отже, аналіз рис. 3.13, 3.14 і табл. 3.29 дозволяє описати психологічний портрет факторів особистості представників кожної групи обстежених.

Так, представникам групи *конфліктних осіб* (гр. Kmax) властиві погана саморегуляція психічних станів, нестійкий емоційний стан, часто не здатні до роботи, що вимагає концентрації та зібраності. Вони легко губляться, впадають у відчай, гостро переживають свій неуспіх, і при цьому демонструють ворожість, конфліктну поведінку з рисами демонстративності по відношенню до оточуючих. Ці особи схильні до непостійності, ухиляються від виконання своїх обов'язків, ігнорують загально визнані правила, не дотримуються суспільних вимог і культурних норм; зневажливо ставляться до моральних цінностей, заради власної вигоди здатні на нечесність і брехню (FIV+). Представникам цієї групи властиві: висока тривожність, збудливість у поєднанні з швидкою виснаженістю, що проявляється у швидкому згашенні спалахів збудження, сльозливості в гніві (FI+); мають прагнення до довірливої та відвертої взаємодії з навколишніми людьми і демонструють відвертість (FIX+). Наявність фактора FXI свідчить про тонку духовної організацію, чутливість, вразливість, артистичність, художнє сприйняття навколишнього. Такі особи не переносять грубих слів,

грубих людей і грубої роботи. Реальне життя легко їх ранив. Вони м'які, жіночні, занурені в фантазії, вірші і музику; «Тваринні» потреби їх не цікавлять.

Представники групи Kmin (*неконфліктні особи*) проявляють адекватну реакцію на те, що відбувається, мають прагнення до довірливої та відвертої взаємодії з навколишніми людьми і демонструють відвертість (FIX+). У таких осіб відсутня внутрішня напруженість, наявна свобода від конфліктів, задоволеність собою і своїми успіхами, готовність слідувати нормам і вимогам (FVI+). Вони нерішучі і невпевнені в собі. Ці особи за все бояться, уникають ризикованих ситуацій, несподівані події зустрічають з занепокоєнням, від будь-яких змін чекають тільки неприємностей. Значно коливаються при необхідності прийняти рішення, або відтягують і не приступають до його виконання. У спілкуванні вони сором'язливі, скуті, намагаються перебувати в тіні і ні в що не втручатися. Великих компаній уникають, широкому спілкуванню воліють вузьке коло старих, перевірених друзів (FVIII+). Представники цієї групи демонструють підвищену ідентифікацію з соціальними вимогами, конформність, поступливість, стриманість, обережність поведінки, звуження кола інтересів і ослабленість потягів. Таким особам все представляється нудним і нецікавим, їм все байдуже і набридло. Вони не бачать нічого привабливого в подіях, що захоплюють оточуючих, власних захоплень теж не мають. Змін не люблять, до нового ставляться обережно, з упередженням, більше цінують обов'язковість, ніж обдарованість (FII-).

Групу осіб, з вираженим типом *емоційної конфліктності* (гр. KE) характеризує нерішучість і невпевненість в собі, уникання ризикованих ситуацій, коливання при необхідності прийняти рішення. У спілкуванні вони скуті, сором'язливі, не прагнуть бути помітними і ні в що не втручаються. Широкому спілкуванню воліють вузьке коло старих, перевірених друзів (FVIII+). Мають прагнення до довірливої та відвертої взаємодії з навколишніми людьми і демонструють відвертість, адекватну реакцію на те, що відбувається, (FIX+). Ці особи високо тривожні, збудливі і легко

виснажуються. Це проявляється у швидкому згашенні спалахів збудження та сльозливості в гніві (FI+). Погана саморегуляція психічних станів, роздратованість часто призводить до не здатності до роботи. Їм потрібен більш високий рівень контролю за діями, вольових зусиль, концентрації, зібраності. Ситуації з високим ступенем невизначеності такі особи переносять погано, розцінюючи їх як важкі. Легко губляться, впадають у відчай (FIV+).

Група осіб, з вираженим типом *когнітивної конфліктності* (гр. КК) демонструє прагнення до довірливої та відвертої взаємодії з навколишніми людьми і адекватну реакцію на те, що відбувається (FIX+). Наявність фактору «врівноваженість» свідчить про відсутність внутрішньої напруженості, свободу від конфліктів, задоволеності собою і своїми успіхами, готовність слідувати нормам і вимогам (FVI+). Їм властиві нерішучість і невпевненість в собі, уникання ризикованих ситуацій, коливання при необхідності прийняти рішення. У спілкуванні вони скуті, сором'язливі, не прагнуть бути помітними і ні в що не втручаються. Широкому спілкуванню воліють вузьке коло старих, перевірених друзів (FVIII+). Таким особам все представляється нудним і нецікавим, їм все байдуже і набридло. Змін не люблять, до нового ставляться обережно, з упередженням, більше цінують обов'язковість, ніж обдарованість. Вони не бачать нічого привабливого в подіях, що захоплюють оточуючих, власних захоплень теж не мають (FII-).

Особам, з вираженим типом *конативної конфліктності* (гр. КП) характерні прагнення до довірливої та відвертої взаємодії з навколишніми людьми і адекватну реакцію на те, що відбувається (FIX+). Вони проявляють нерішучість і невпевненість в собі, за все бояться, уникають ризикованих ситуацій. Коливаються при необхідності прийняти рішення, або відтягують і не приступають до його виконання. У спілкуванні вони сором'язливі, скуті, намагаються перебувати в тіні. З занепокоєнням зустрічають будь-які зміни і несподівані події та чекають від них тільки неприємностей (FVIII+). Представникам цієї групи притаманні висока тривожність, збудливість у поєднанні з швидкою виснаженістю, що проявляється у швидкому згашенні

спалахів збудження, сльозливості в гніві (FI+). Їм властиві роздратованість, погана саморегуляція психічних станів, нестійкий емоційний стан. Від того вони легко губляться, впадають у відчай, гостро переживають свій неуспіх. Часто демонструють ворожість, конфліктну поведінку з рисами демонстративності по відношенню до оточуючих. Ці особи схильні до непостійності, ухиляються від виконання своїх обов'язків, ігнорують загально визнані правила (FIV+); при цьому мають тонку духовної організацію, м'які, жіночні, занурені в фантазії, вірші і музику (FXI+).

У табл.3.30 презентовані значення t-критерію Ст'юдента, що відображають ступінь значущості розбіжностей між однойменними факторами профілів п'яти груп обстежених.

Таблиця 3.30

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними факторами особистості (шкали FPI) груп обстежених

Порівняння групи	Показники факторів особистості (за методикою FPI) груп, що порівнюються					
	FI	FII	FIII	FIV	FV	FVI
Кmax / Кmin	5,28**	7,33**	6,1**	9,14**	744	-1,21
гр. KE/КК	-666	89	574	-572	-1,06	467
гр. КК/КП	993	-1,18	2,08*	-129	-1,09	-2,18*
гр. KE/КП	1,15	-1,48	3,14**	-384	-2,13*	-1,82
Порівняння групи	Показники факторів особистості (за методикою FPI) груп, що порівнюються					
	FVII	FVIII	FIX	FX	FXI	FXII
Кmax / Кmin	6,05**	-510	1,97	2,69**	5,74**	1,59
гр. KE / КК	1,42	960	-1,145	253	-629	312
гр. КК / КП	-218	3,48**	1,085	-2,50*	2,23*	-1,62
гр. KE / КП	2,27*	3,89**	73	-1,87	2,07*	-1,73

3.2. Результати факторизації простору показників конфліктності і обраного спектру рис особистості

Проведений кореляційний аналіз великої кількості показників виявляє зв'язок між ними у вигляді сукупності кореляцій. Але результати, що були отримані залишаються на рівні констатації фактів і не розкривають при

цьому ні характеру виявлених взаємозв'язків, ні причино-наслідкових стосунків.

І задля того, щоб зробити приховані закономірності наочними, показати найбільш суттєві взаємозв'язки між великою кількістю змінних використовуються багатовимірні методи статистичної обробки даних. Серед таких статистичних методів був обраний факторний аналіз даних. Відомо, що факторний аналіз полягає у виявленні та інтерпретації факторів, долає вади кореляційного аналізу, спрямованого на фіксацію, констатацію зв'язків між показниками, що вивчаються, у вигляді сукупності кореляцій, зокрема, деякою мірою розкриває характер цих взаємозв'язків.

В цій роботі використовувався мультифакторний аналіз, розроблений Л. Терстоном, з подальшою ротацією (Extraction Method: Unweighted Least Squares, Principal Component Analysis and Rotation: Varimax with Kaiser Normalization), котрий здійснювався за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows [13, 14, 138, 139, 140].

Вихідною основою для факторного аналізу стала матриця інтеркореляцій між різнорівневими показниками конфліктності (за оригінальною методикою ДИДІКО), і показниками агресивності, ворожості, тривожності, асертивності, впевненості у собі, толерантності, формально-динамічними показниками товарищескості, якісними показниками емпатії, показниками темпераментальних і характерологічних властивостей особистості. Було проаналізована декілька факторних моделей та обрано п'ятифакторну модель, котра відповідає основним вимогам стосовно приближення отриманої факторної структури до простої. Обов'язковими вимогами й перевагами цього виду аналізу є розгляд результатів факторного аналізу в контексті єдності, субординації, взаємозалежності та взаємодоповнюваності.

У табл. 3.31 надані ті показники, що мають найбільшу факторну вагу. Насамперед слід зазначити, що фактори даної моделі є біполярними, тобто складаються з двох протилежних полюсів. Біполярні полюси

характеризуються протилежним змістовим наповненням, котре презентоване певними показниками (якостями, рисами).

Таблиця 3.31

Структура індивідуально – психологічних властивостей особистості

Фактори									
Фактор 1		Фактор 2		Фактор 3		Фактор 4		Фактор 5	
Інди-катор	Факт. Вага	Інди-катор	Факт. Вага	Інди-катор	Факт. Вага	Інди-катор	Факт. Вага	Інди-катор	Факт. Вага
ЗПК	851	АсЗаг	791	I	700	Пс	714	КОР	649
ЗПА	763	АсЕ	714	F	677	QI	665	ККР	538
КЕМ	748	АсК	678	M	643	Iс	654	ДКР	516
ККо	717	ВССм	624	N	652	Ш	653	ЕКР	505
ПАП	694	АсП	574	Q3	671	В	598	УсПК	452
АЕК	693	ВуС	568	G	636	F V	557	РТ	432
АР	689	F XII	530	L	594	Л	512	ОТ	425
F IV	685	F V	529	O	556	F X	442	QIV	402
АКП	683	H	517	E	549	H	360	F I	357
НАК	670	Q1	495	H	541	F	332	КрКР	345
КПо	669	КрКР	489	Q1	534	КАК	300	ЗПЕ	335
ЯКП	659	ПАК	-317	Q2	505	У	277	КПф	323
ПАС	651	ЗАК	-352	C	446	ВЦ	232	ЕЕ	320
КЕ	-358	ОАК	-363	QIV	366	ДКР	189	F XI	308
КАК	-366	УПК	-373	Q4	355	ВА	182	В	299
ДЕ	-368	Q4	-380	КАК	188	F VIII	-142	ЗПК	292
С	-436	ОТ	-392	ЗПЕ	187	МАК	-188	H	-155
ЗПЕ	-558	F VIII	-504	КТ	177	НАК	-192	КАК	-164
ЕТ	-641	QII	-553	ДЕ	163	НДІ	-215	С	-165
ЗКСТ	-655	F XI	-630	QII	-141	M	-275	ЗКСТ	-229
ПТ	-685	O	-638	QIII	-162	Q1	-287	G	-279
КТ	-693	F III	-642	КОР	-169	QIV	-527	N	-281
ЗПТ	-793	F I	-726	ККР	-235	Q2	-584	Q3	-364

Примітка: 1) позначення показників конфліктності: психофізіологічний показник (КПф), емоційний показник (КЕМ), когнітивний показник (ККо), конативний показник (КПо), контрольно-регулятивний показник (ККР); 2) показники надано в порядку зменшення факторної ваги; 3) n = 204; 4) індекс біля показника означає. Всі фактори біполярні – мають як додатні так і від’ємні полюси.

Перший фактор – умовно можна назвати «конфліктність – толерантність». До цього фактора увійшли майже всі показники

конфліктності, агресивності, що мають високу факторну вагу, – з одного полюсу і показники толерантності, емпатії, конфліктостійкості – з другого.

На *додатному полюсі* сконцентрувалися: загальний показник конфліктності (ЗПК), загальний показник агресивності (ЗПА), емоційний показник конфліктності (КЕМ), когнітивний показник конфліктності (ККо), потреба в агресивній поведінці (ПАП), емоційний показник агресивності (АЕК), агресивна реакція (АР) [3], роздратованість (FIV), когнітивний показник агресивності (АКП), непоступливість (НАК), поведінковий показник конфліктності (КПо), показник позитивної агресивності особи (ПАС), що є сумарним показником шкал «напористість, наступальність», «непоступливість». На *від'ємному полюсі* такі показники: когнітивна емпатія (КЕ), компромісність (КАК), дійова емпатія (ДЕ), сила «Я» (С), загальний показник емпатії (ЗПЕ), емоційний показник толерантності (ЕТ), конфліктостійкість (ЗКСТ), поведінковий показник толерантності (ПТ), когнітивний показник толерантності (КТ), загальний показник толерантності (ЗПТ) [186].

Таким чином, цей фактор згрупував риси конфліктної особистості на одному полюсі і неконфліктної – на другому. Зміст фактору повністю відображає психологічну сутність конфліктності, включаючи її емоційні аспекти, що узгоджено з научною літературою [38, 87, 88].

Другий фактор – за змістом показників, що увійшли до нього, умовно можна назвати «асертивність – невротичність». Цей фактор також біполярний. На одному полюсі розташовані показники асертивності, впевненості у собі, ризику, на другому – емоційна лабільність, схильність до відчуття провини, депресивність, невротичність.

Додатний полюс цього фактору представлений такими показниками як композитна оцінка асертивності (АсЗаг), афективний компонент асертивності (АсЕ), когнітивний показник асертивності (АсК) [4], соціальна сміливість (ВССм), поведінковий показник асертивності (АсП), впевненість у собі (БуС), маскулітність (FXII), товарицькість (FV), сміливість (H), радикалізм (Q1), контрольно-регулюючий компонент ризику (КрКР). *Від'ємний полюс*

презентований показниками що мають високу факторну вагу: підозрілість (ПАК), запальність (ЗАК), образливість (ОАК), узагальнений показник конфліктності (УПК) [222], напруженість (Q4), особистісна тривожність (ОТ), сором'язливість (FVIII), тривожність (QII), емоційна лабільність (FXI), схильність до відчуття провини (О) (чутливість до зауважень, боязкість, напруженість) [133, с 50], деякі особистісні фактори за методикою FPI: депресивність (FIII), невротичність (FI) [FPI].

Третій фактор – за змістом показників, що його утворюють, можна назвати «м'якосердність – когнітивна ризикованість».

На *додатному полюсі розташувались переважно показники факторів особистості методик FPI та 16-PF Р.Кеттелла*: м'якосердність (I) (м'якість, ніжність, нетерплячість, вимогливість, залежність, сентиментальність, чутливість), афектотимія (А), безпечність (F), мрійливість (М), проникливість (N), високий самоконтроль (Q3) (ступінь усвідомлення соціальних вимог, рівень розуміння бажаної картини соціальної поведінки) [мельников с. 5], сила «Понад – Я» (G), підозрілість (L) недовірливість, заздрісність, роздратованість, високомірність, схильність до тиранії та суперництва) [133, с. 56], схильність до відчуття провини (О), домінантність (Е), сміливість (Н), радикалізм (Q1), самодостатність (Q2), сила «Я» (С), незалежність (QIV), напруженість (Q4), компромісність (КАК), загальний показник емпатії (ЗПЕ), когнітивний показник толерантності (КТ), дійова емпатія (ДЕ), тривожність (QII). *На від'ємному* – кортикальна жвавість (безтурботність, практичність, інтелектуальна жвавість, готовність об'єктивно вирішувати життєві проблеми) [133, с. 61] (за Р. Кеттеллом) (QIII), композитна оцінка схильності до ризику (КОР), когнітивний компонент схильності до ризику (ККР).

Четвертий фактор – «товариськість – самодостатність». Ця назва відповідає тим показникам, що розташувались по двох полюсах. На *додатному полюсі* зосереджені показники товариськості: потреба у спілкуванні (Пс), екстраверсія (QI), ініціативність у спілкуванні (Іс), широта спілкування (Ш), виразність спілкування (В), товариськість (FV), легкість спілкування (Л), екстраверсія (FX), сміливість (Н), безпечність (F),

компромісність (КАК), усталеність спілкування (У), цинізм (ВЦ), композитна оцінка схильності до ризику (КОР), конативний компонент схильності до ризику (ДКР), агресивність (ВА). *На від'ємному* – сором'язливість (FVIII), мстивість (МАК), непоступливість (НАК), нетерпимість до думки інших (НДІ), мрійливість (М), радикалізм (Q1), незалежність(QIV), самодостатність (Q2).

П'ятий фактор - за змістом показників, що увійшли до нього, умовно можна назвати «ризикованість – високий самоконтроль». До цього фактора увійшли майже всі показники схильності до ризику, тривожності, конфліктності і агресивності – з одного полюсу, з другого – емоційна толерантність, компромісність, конфліктостійкість, проникливість, високий самоконтроль тощо.

На *додатному полюсі* цього фактору розташувались майже всі показники ризику: композитна оцінка схильності до ризику (КОР), когнітивний компонент схильності до ризику (ККР), конативний компонент схильності до ризику (ДКР), емоційний компонент схильності до ризику (ЕКР), установчий показник конфліктності (УсПК), реактивна тривожність (РТ), особистісна тривожність (ОТ), незалежність(QIV), невротичність (F I), контрольно-регулюючий компонент схильності до ризику (КрКР), загальний показник емпатії (ЗПЕ), психофізіологічний показник конфліктності (КПф), емоційна емпатія (ЕЕ), емоційна лабільність (FXI), виразність спілкування (В), загальний показник конфліктності (ЗПК). *На від'ємному полюсі* – сміливість (Н), компромісність (КАК), сила «Я» (С), конфліктостійкість (ЗКСТ), сила «Понад – Я» (G), проникливість (N), високий самоконтроль (ступінь усвідомлення соціальних вимог, рівень розуміння бажаної картини соціальної поведінки) [133, с. 55] (за Р. Кеттеллом) (Q3).

Таким чином, факторний аналіз дозволив згрупувати і констатувати зв'язки між показниками властивостей, що вивчаються, у вигляді сукупності кореляцій і деякою мірою розкрити характер цих взаємозв'язків.

3.3. Психологічна характеристика представників різних типів конфліктності: ідеографічний підхід

В ході проведеного емпіричного дослідження виділено п'ять груп осіб: дві – з різним (високим та низьким) значенням загального показника конфліктності, та три групи з домінуванням одного з якісних показників конфліктності: група осіб з високим рівнем емоційної конфліктності, когнітивної конфліктності, поведінкової конфліктності. Перші дві групи являють собою полімодальні, останні три – мономодальні типи.

Опишемо та проаналізуємо індивідуально-психологічні особливості представників кожної групи, за допомогою ідеографічного підходу.

Ідеографічний метод – це спосіб пізнання, метою котрого є зображення об'єкта як єдиного унікального цілого. Головною особливістю ідеографічного підходу є осягнення індивідуального в його однократності, унікальності та неповторності. Йдеться про індивідуальність особистості, взяту саме в її цілісності, а не в її частинах, оскільки ціле не збігається з сумою його частин. Тому, результати дослідження, що здійснювалось за допомогою ідеографічного методу, допомагають резюмувати в поняттях, що мають саме індивідуальний, а не загальний зміст [197].

Визначемо психологічний портрет конкретного представника групи осіб з високими значеннями всіх показників конфліктності. Це юнак, що є студентом III курсу факультету фізичного виховання та реабілітації ПНПУ імені К. Д. Ушинського (м. Одеса).

Отже, виявлено, що конфліктна особистість на ім'я Олег характеризується потребою в агресивній поведінці, певними агресивними реакціями вербального та невербального характеру, різного роду негативними думками, що супроводжують особистість під час конфліктної ситуації. Йому властиві нетерпимість до думки інших, бажання помсти, запальність, роздратування, гнів, прояви імпульсивності, різного роду експресії, емоційні зриви, напористість та наступальність, нав'язування власної точки зору,

образливість, непоступливість, бажання вдіяти наперекір, завдати шкоди, чинити опір, заподіяти «на зло», діяти безкомпромісно.

Про таку людину можна сказати, що Олег має ваблення до ризикових дій, відчуття необхідності в ризиковій поведінці: імпульсивний, нестриманий, схильний ризикувати, діяти за першою спонукою, за першим вабленням, проявляє схильність до ризику за власною ініціативою, без спонуки з боку оточуючих. Його ризиковані дії безпечні, легко виникають, протікають і припиняються. Зовнішні прояви ризик-риси можна спостерігати у висловлюваннях, конкретних діях, у виразних рухах, міміці, жестах, поведінці.

Специфіка ворожості конфліктної особи виглядає як певний рівень недоброзичливості, недовіри, почуття неприязні, обурення, бажання психологічно подавляти, активно відстоювати свою позицію і точку зору, діяти за принципом, відкрито висловлювати негативні думки. В даному випадку наявні всі складові ворожості: цинізм, егоїзм та агресія, що підтверджується високими значеннями показників означених шкал за методикою «Діагностика ворожості» (за шкалою Кука-Медлей),.

Наявні прояви як особистісної тривожності, що являє собою конституційну властивість особистості, котра обумовлює схильність особистості сприймати загрозу в широкому діапазоні ситуацій, так і реактивної. Кожна з цих ситуацій має стресовий вплив і викликає у Олега виражену тривогу у різних галузях його життєдіяльності.

Найчастіше Олег інтолерантний та не емпатійний – у нього, за словами однокласників, не значні характеристики цих властивостей. Олег невзможі відбудувати своєю поведінку так, щоб дозволити оточуючим бути самими собою, не реалізує поведінку, котра би не порушувала права іншого і демонструвала би позитивне ставлення до інших. У бесіді Олегу характерно відсутність інтересу до інших, тай й переживання емоцій негативного забарвлення (роздратування, гнів, страх, тощо). Така поведінка характеризує Олега, як не достатньо товариського, оскільки у нього не виражені ознаки активності спілкування: низька усталеність спілкування і невиразна міра

потреби у спілкуванні (за результатами у тестуванні результатами за методиками, що вивчають толерантність, товариськість, емпатійність. Це проявляється в неактивному ставленні до друзів та одногрупників, відсутності інтересу до нових знайомств, і потреби ділитися своїми внутрішніми переживаннями з іншими. Виразність спілкування (В+) у Олега проявляється найбільшою мірою: характерна екстраверсія; але хлопець підходить до всього з упередженням, насторожено, нікому не довіряє. У колективі тримається відокремлено, печеться тільки про себе, заздрить успіхам інших людей. У стосунках з людьми виявляє себе дратівливий, який не терпить конкуренції, бо схильний до суперництва. Має підвищену самооцінку, сміливість, рішучість, тягу до ризику і гострих відчуттів. Має високий рівень тривожності, занепокоєння, напруження. Часто він неспокійний, збуджений, непосидючий, зривається на крик, що обумовлено емоційною нестійкістю з переважанням зниженого настрою, дратівливістю і нетерплячістю. Олег вдало проявляє владність, ігнорування соціальних умовностей і авторитетів, прагнення до самостійності, незалежності особливо на лекціях у співбесідах з викладачами. Діє сміливо, енергійно і активно. Живе за своїми власними законами і уявленнями, агресивно відстоює свої права на самостійність і вимагає прояви самостійності від оточуючих. Незалежний, самовпевнений, сміливий, конфліктний, норовливий, живе не замислюючись над подіями, про майбутнє не дбає. Особливо це стає помітним під час студентських сесій.

Індивідуально-психологічні особливості факторів особистості Олега проявляються в поганій саморегуляції психічних станів, нестійкому емоційному стані, в нездатності до роботи, що вимагає концентрації та зібраності. Гостро переживає свій неуспіх, демонструє ворожість, конфліктну поведінку з рисами демонстративності по відношенню до оточуючих. Ухиляється від виконання своїх студентських обов'язків, ігнорує загальновизнані правила, не дотримується суспільних вимог і культурних норм; зневажливо ставиться до моральних цінностей, заради власної вигоди

здатен на нечесність і брехню. Олег вразливий, артистичний, не переносить грубих слів, грубих людей і грубої роботи.

Отже, враховуючи все вищезначене, бачимо, що у Олега спостерігаються усі якості, що властиві конфліктній особистості. Отримані результати узгоджені також з положеннями, що були презентовані у теоретичній частині роботи.

Неконфліктна особа. котра виявила низькі значення усіх показників конфліктності, не має потреби в агресивній поведінці, не зосереджена на думках про домінування у бесіді, займати активну позицію у суперечках. Такою особою виявилась магістранта II року навчання, Світлана. Вона скромна, сором'язлива і більш емоційно стримана. З легкістю контролює свій настрій у спілкуванні з іншими людьми, викликає до себе повагу і симпатію. Взаємодіючи з людьми, вона намагається уникати розбіжностей і поступатися, не любить конкуренцію і воліє співпрацювати, а не змагатися.

Світлана передбачлива, обережна, стабільна і впорядкована особа; відзначається відсутністю схильності до ризикових дій, вчинків і ризикованої поведінки. Вона спеціально не шукає нових вражень від життя, не проявляють або майже не проявляє роздратування, свої емоційні переживання. Реактивна і особистісна тривожність у неї виражені досить слабо, як у показниках тесту, так і у житті, в спілкуванні. У більшості випадків Світлана толерантна: найчастіше володіє установками, знаннями, нейтральними або позитивними думками, тощо, котрі дозволяють приймати їй іншу людину, наприклад у колі одногрупників. Таке позитивне ставлення супроводжується у неї радістю і задоволенням. Їй наявна легкість прийняття прав іншого на свою картину світу, позицію, погляди, дії та почуття.

Найбільш вираженими у Світлани емпатійні напрями: здатна передбачати стан інших в певній ситуації, може адекватно реагувати на будь-які труднощі, по словам друзів намагається допомогти людині, якій співчуває, навіть незнайомій. Вона здатна емоційно підключатися до іншого, що відображається на її емоційному стані й моториці, глибоко відчуває його

переживання. Схильна до інтересу і позитивного ставлення до інших людей, до переживання емоцій прийняття.

Відрізняється легкістю і усталеністю спілкування, що допомагає швидко встановлювати нові контакти із новими людьми. Її знайомства протікають легко й вільно. Вона завжди знає, як поводитись в незнайомій обстановці, відчуває себе комфортно в ситуаціях знайомства, вільно самовиражається, і тим самим проявляє власну індивідуальність. Має велику кількість знайомих, оскільки їй подобається спілкуватися з новими людьми. Вона схильна до розширення меж свого кола спілкування, збільшення соціальних контактів, прагне проводити час у великих компаніях з широким колом людей.

У групі її характеризують як безтурботну, енергійну, активну, впевнену в успіхах і своїх можливостях особу. Вона жваво відгукується на всі події, що відбуваються, нечутлива до зауважень та критики. Найчастіше, на речі дивиться серйозно і реалістично, добре усвідомлює вимоги дійсності, не приховує від себе власних недоліків, не переймається через дрібниці, відчуває себе добре пристосованою до життя. Здатна керувати емоціями і настроєм, що властиво особам емоційно зрілим, сміливо дивиться в обличчя фактам, спокійна, впевнена у собі, постійна в своїх планах. Емоційно стабільна, психічно здорова, заспокоєна, бо вона задоволена будь-яким положенням справ.

У Світлани відчувається відсутність внутрішньої напруженості, наявна свобода від конфліктів, готовність слідувати нормам і вимогам, демонструє підвищену ідентифікацію з соціальними вимогами, конформність, поступливість, стриманість, обережність поведінки.

Для особи, з вираженим типом *емоційної конфліктності* характерно: реагування на будь-які ситуації гнівом, обуренням та злістю, посиленням роздратуванням; непереборне бажання доказувати, сперечатися, сваритися, щире бажання помститися, презирство, заздрощі. Такі особи необґрунтовано підозрівають, критикують, корять, перечать та глузують. Цих осіб відрізняє яскраво виражений цинізм. Вони пропагують крайній егоїзм, нехтування

обов'язками, дають виправдання зрадам, легко нівелюють знання, вміння, навички і досягнення інших. Їх характеризує вміння мимоволі радіти, коли інших осягають невдачі, побажання негативних подій в бік інших, роздратування та наявність ворожих думок. Наявність агресії проявляється у відкритому висловлюванні негативних думок і зайвої критики, у вигляді скарг, претензій, сварок, суперечок, бажанні домінувати, психологічно подавляти, активно відстоювати свою позицію і точку зору, діяти за принципом. Виявлено невпевненість у собі, обережність. Але соціально сміливі, можуть прямо і легко повідомити своє невдоволення, не засмучуються у присутності авторитетної особи, не соромляться звертатися з проханнями. Вони не схильні до прояву товарищескості у колективі, як правило, мають вузьке коло друзів. Ці особи високо тривожні, збудливі і легко виснажуються. Погана саморегуляція психічних станів, роздратованість часто призводить до не здатності до роботи.

Представникам групі осіб з високим рівнем *когнітивної конфліктності* їм властиві надзвичайна образливість, неспроможність, загострене відчуття несправедливості, невміння вислуховувати критику, наявність обтяжливих думок про програш у суперечці і довгу їх тривалість, переконання іншого, що він неправий; напористість та наступальність, нав'язування власної точки зору, бажання домінувати, ворожість, цинізм.

Крім того, у них визначається наявність різноманітних думок про активне бажання випробувувати ризик, роздумів про схильність ризикувати завжди і в усьому, мрій і фантазій про ризик. Характерна незалежність і відповідальність, швидко та легко вибирають таку лінію поведінки, котра принесе їм найбільші можливості для досягнення цілей, зазвичай домагаються того, що їм потрібно. Їм властива соціальна сміливість і відсутність ініціативи в соціальних контактах.

Групі осіб з високим рівнем *поведінкової конфліктності* характерні потреба в агресивній поведінці і в агресивних реакціях, відчуття напруженості та тривоги, часте та тривале роздратування. Їм притаманні гнів, запальність, обурення, прояви імпульсивності, вербальні і невербальні

експресії, емоційні зриви, виразність напористості, бажання переконливо, непоступливо відстоювати свою правоту і позиції, домінувати у бесіді, займати активну позицію у суперечках. Відрізняються ступенем суперництва і конкуренції. Зовнішні прояви ризикованості можна спостерігати у висловлюваннях, конкретних діях в ризиковій поведінці, в емоційній експресії, у виразних рухах, міміці, жестах, поведінці. Специфіка конфліктності у проявах ворожості виглядає як наявність всіх складових ворожості: цинізму, егоїзму та агресії. Тобто, характерні всі властивості, що і особам з високим рівнем схильності до конфліктності. Їм не вистачає соціальної сміливості, впевненості в собі, при тому що, актуальна незалежність, відповідальність і ініціативність в соціальних контактах. Часто демонструють ворожість, конфліктну поведінку з рисами демонстративності по відношенню до оточуючих.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

В третьому розділі викладені результати емпіричного дослідження, що спрямовані на пошук співвідношення конфліктності із широким спектром рис особистості, на пошук індивідуально-психологічних особливостей осіб, які відрізняються за конфліктністю. Отримані результати дозволяють зробити такі висновки:

1. Кореляційний аналіз показав наявність значущих коефіцієнтів кореляцій між усіма показниками *конфліктності*, що діагностовано різними методиками. Виявлено наявність значимих, переважно додатних кореляційних зв'язків на 1% рівні між якісними показниками конфліктності (за методикою «ДИДІКО») і показниками *агресивності, схильності до ризику, тривожності, ворожості*.

Підтверджено зв'язок якісних характеристик конфліктності з показниками комунікативних рис особистості, а саме: з якісними компонентами *толерантності, емпатії, формально-динамічними характеристиками товарищескості та факторами особистості* (за Р. Кеттеллом). Аналіз взаємозв'язків якісних показників конфліктності, толерантності, емпатії визначив, що показники конфліктності виявляють від'ємні зв'язки зі всіма показниками толерантності та емпатії. Отримані результати свідчать про те, що при збільшенні значень показників толерантності та емпатії рівень конфліктності зменшується.

Досліджено зв'язок якісних характеристик конфліктності і властивостей особистості, що вивчались за допомогою опитувальника FPI. Виявлено, що при збільшенні значень таких показників, як невротичність, спонтанна агресивність, роздратованість, депресивність, товарищескість, реактивна агресивність, екстраверсія, емоційна лабільність та маскуліність, збільшується рівень конфліктності, та при зменшенні значень показника врівноваженість зростає значення показника конфліктність.

Встановлено значущі додатні і від'ємні коефіцієнти кореляції між якісними показниками конфліктності, *впевненості у собі, асертивності, конфліктостійкості*.

2. Факторний аналіз показників психологічних властивостей, що досліджувались дозволив експлікувати та описати значну кількість факторів.

Обрано факторну модель, котра відповідає статистичним вимогам і при цьому є адекватною за своїм психологічним змістом. Модель включає 5 факторів: «конфліктність (ЗПК) – толерантність (ЗПТ)»; «асертивність (АсЗаг) – невротичність (FI); «м'якосердність, ніжність (I) – когнітивна ризикованість (ККР)»; «товариськість (Пс) – самодостатність (Q2)»; «загальна ризикованість (КОР) – високий самоконтроль (Q3)».

3. У результаті якісного аналізу було виявлено типи конфліктності: за загальним ступенем вираженості – з високими та низькими значеннями (рівнем) загального показника конфліктності і за домінуванням на фоні інших значень одного з якісних показників конфліктності: групу осіб з високим рівнем емоційної, когнітивної, поведінкової конфліктності. Перші дві групи – полімодальні, останні три – мономодальні типи.

4. Використання якісного аналізу даних дозволило за допомогою методу «асів» згрупувати обстежених за рівнем розвитку конфліктності, що дало можливість вивчити індивідуально-психологічні особливості осіб, які схильні і не схильні до конфліктності. Встановлено, що представники групи осіб, які схильні до конфліктної поведінки характеризуються потребою в агресивній поведінці, певними агресивними реакціями вербального та невербального характеру, різного роду негативними думками, що супроводжують особистість під час конфліктної ситуації, нетерпимістю до думки інших, запальністю, роздратуванням, напористістю та наступальністю, бажанням помсти, нав'язуванням власної точки зору, образливістю. Їм притаманні гнів, прояви імпульсивності, різного роду експресії, емоційні зриви, тощо. Вони відрізняються прагненням, вабленням до ризикових дій, відчуттям необхідності в ризиковій поведінці. Представники цієї групи досить ворожі: недоброчливі, недовірливі, з почуттям неприязні, обурення.

Таким особам властиві бажання домінувати, психологічно подавляти, відкрито висловлювати негативні думки. Найчастіше, реалізують поведінку, котра порушує права іншого і демонструє негативне ставлення до нього, і тим самим не дозволяє іншій людині бути самою собою. Емпатійні характеристики у них виражені слабо або зовсім відсутні. У стосунках з людьми виявляють себе як наполегливі, дратівливі, які не терплять конкуренції. Їх характеризує підвищена самооцінка та гордість, сміливість, рішучість. Живуть за своїми власними законами і уявленнями, агресивно відстоюють свої права на самостійність. Вони незалежні, самовпевнені, сміливі, конфліктні, норавливі.

5. Визначено, що групі осіб з домінуванням *емоційної конфліктності* характерно наявність ярко вираженої конфліктності та її проявів: роздратування, презирства, заздрощів, реагування на ситуації гнівом, обуренням та злістю, непереборне бажання доказувати, сперечатися, сваритися, щире бажання помститися. Такі особи необґрунтовано підозрівають, критикують, корять, перечать та глузують.

6. Виявлено, що групі осіб з високим рівнем *когнітивної конфліктності* характерно надзвичайна образливість, неспроможність, загострене відчуття несправедливості, невміння вислуховувати критику, наявність обтяжливих думок про програш у суперечці і довгу їх тривалість, переконання іншого, що він неправий, бажання помститися; напористість та наступальність, нав'язування власної точки зору, бажання домінувати

7. Виявлено, що групі осіб з домінуванням *поведінкової конфліктності* характерно: занижений рівень запальності, роздратування, обурення, виразність напористості, бажання переконливо, непоступливо відстоювати свою правоту і позиції, домінувати у бесіді, займати активну позицію у суперечках.

8. Психологічний аналіз якісних типів конфліктності показав, що кожному з них відповідає своєрідне поєднання конфліктних та неконфліктних якостей, в котрому переважають характеристики перших. У цілому, представників виділених типів можна охарактеризувати як конфліктних.

Публікації автора, у котрих представлені матеріали даного розділу:

1. Ульянова Т. Ю. Співвідношення показників конфліктності та агресивності / Ольга Павлівна Саннікова, Тетяна Юріївна Ульянова. // Наука і освіта. – Одеса. – 2014. – №2. – С. 45–50.
2. Ульянова Т. Ю. Толерантність осіб з різкою схильністю до конфліктності / Тетяна Юріївна Ульянова. // Збірник матеріалів III Всеукр. психолог. конгресу з міжнародною участю [«Особистість у сучасному світі»], (Київ, 20-22 листопада 2014 р). – К.: ДП «Інформаційно-політичне агентство», 2014. – С. 209–212.
3. Ульянова Т. Ю. Конфліктність як чинник співпереживання / Тетяна Юріївна Ульянова. // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського: зб. наук. пр. – Одеса. – 2014. – № 7–8. – С. 39–47.
4. Ульянова Т. Ю. Рівень тривожності конфліктних і неконфліктних осіб / Тетяна Юріївна Ульянова. // Збірник матеріалів наук.- практич. конф. молодих учених та студентів [«Актуальні проблеми сучасної психології»], (Одеса, 29 квітня 2014 р.) / МОН України, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: Лерадрук, 2014. – С. 43–48.
5. Ульянова Т. Ю. Співвідношення показників конфліктності та схильності до ризику / Т. Ю. Ульянова // Наука і освіта. – Одеса. – 2014. – №11. – С. 170–176.
6. Ульянова Т. Ю. Конфліктність в уявленні сучасної молоді / Матеріали VII Міжнародної наук.-практич. конф. молодих учених та студентів [«Проблеми сучасної психології особистості»], (Одеса, 20 травня 2016 р.) / МОН України, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: ВМВ, 2016. – С. 218–223.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено результати теоретико-емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей конфліктності особистості, спрямованого на вивчення феномену конфліктності, його психологічної сутності, характерних ознак, покомпонентний склад його показників, та вивчення типів конфліктності в залежності від ступеню прояву і якісно-кількісного поєднання її показників, індивідуально-психологічних особливостей особистості представників виявлених типів.

1. Конфліктність (диспозиція) – це властивість, котра характеризується такою психічною активністю людини, такими емоціями, думками, мисленням, намірами, установками тощо, котрі спонукають особистість до конфліктної поведінки, зовнішньої, фізичної активності людини. Інакше кажучи, конфліктність – це вибіркова спрямованість особистості на поведінку, котра відповідає конфліктним переживанням, когніціям, задуму, намірам, установкам.

2. В контексті континуально-ієрархічної структури особистості схильність до конфліктної поведінки (конфліктність) розглядається як складна властивість особистості, в структурі якої серед її різноманітних характеристик виділяються формально-динамічні показники – потреба в конфліктності, широта, легкість, усталеність, виразність, психофізіологічний компонент; якісні (емоційний, когнітивний, конативний, контроль-регулятивний компоненти конфліктності); та змістовні показники (установчий компонент); визначені риси особистості, що взаємопов'язані з конфліктністю та супроводжують її прояви.

3. Встановлено, що якісно-кількісні поєднання показників схильності до конфліктної поведінки визначають індивідуально-психологічні особливості даної властивості особистості, у чому виявляється різноманіття індивідуальних варіантів проявів конфліктної поведінки; виявлено полімодальні типи конфліктності із високим, або низьким рівнем загального показника та якісно-кількісним поєднанням її вихідних показників, і

мономодальні типи – з домінуванням одного з показників конфліктності (емоційна, когнітивна та поведінкова конфліктність); вивчені психологічні особливості особистості представників виявлених типів, їх характеристики.

4. Задля вивчення формально-динамічних та якісних показників конфліктності створено (у співавторстві з науковим керівником) за вимогами психометрики оригінальні методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності», «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» та процедуру «Експрес-діагностика показників конфліктності». Результати апробації процедури та цих методик засвідчують можливість їх використання не тільки в наукових, дослідницьких, а й у практичних цілях.

5. Створено комплекс психодіагностичних методик, котрий є адекватним до предмету, мети та завданням дослідження. У цей комплекс увійшли методики, що діагностують конфліктність та широкий спектр індивідуально-типологічних властивостей особистості, що гіпотетично взаємопов'язані з проявом конфліктності.

6. Теоретично обґрунтовано та емпірично доведено наявність значущих доданих зв'язків, переважно на 1% рівні між показниками конфліктності та показниками властивостей особистості, що супроводжують її прояви (агресивність, ворожість, схильності до ризику, тривожність, емоційна лабільність, домінантність, маскуліність, підозрілість, напруженість, екстраверсія, радикалізм тощо).

7. Факторний аналіз показників психологічних властивостей, що досліджувались дозволив згрупувати значну кількість факторів. Обрано модель, що містить п'ять біполярних факторів: «конфліктність (ЗПК) – толерантність (ЗПТ)»; «асертивність (АсЗаг) – невротичність (FI); «м'якосердність, ніжність (I) – когнітивна ризикованість (ККР)»; «товариськість (Пс) – самодостатність (Q2)»; «ризикованість (КОР) – високий самоконтроль (Q3)».

8. Завдяки якісному аналізу даних (метод «асів» та «профілів»), що дозволив виділити групи осіб, з певним якісно-кількісним поєднанням показників конфліктності визначено і досліджено індивідуально-психологічні особливості конфліктності у представників цих груп, які розрізняються за рівнем розвитку загального показника схильності до конфліктності; вивчено індивідуально-психологічні характеристики конфліктності, що виявляються у специфіці обраних властивостей особистості.

Проведене комплексне дослідження індивідуально-психологічних особливостей конфліктності особистості не є вичерпаним. Подальший науковий пошук можливий у напрямку дослідження змістовно-особистісних та соціально-імперативних показників конфліктності; проведення вікових та гендерних аспектів проблеми, що вивчається тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А.с. Психодиагностический модальностный тест-опросник эмпатии / О. П. Саннікова. – № 8837; заяв. 01.10.2003; реєстрац. 24.11.2003. – 25 с.
2. А.с. Тест-опросник формально-динамических показателей общительности / О. П. Саннікова. – № 8838; заяв. 01.10.2003; реєстрац. 24.11.2003. – 24 с.
3. А.с. Тест-опросник качественных показателей агрессивности / О. П. Саннікова, І. С. Мазоха. – № 19171; заяв. 14.11.2006; реєстрац. 10.01.2007. – 26 с.
4. А.с. Тест-опитувальник компонентів асертивності (ТОКАС) / О. П. Саннікова, О.І. Санніков, Н. М. Подоляк. – № 49766; заяв. 15.04.2013; реєстрац. 19.06.2013. – 76 с.
5. А.с. Психодіагностика конфліктності: Процедура «Експрес-діагностика показників конфліктності (ЕДІКО)»; Методика «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» (ЕДІСС); Методика «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» // О. П. Саннікова, Т. Ю. Ульянова. – № 6406; заяв. № 64586 від 14.12.2015; реєстрац. 12.02.2016. – 69 с.
6. **Абрамова Г. С.** Практическая психология / **Г. С. Абрамова.** – М.: Академический Проект, 2003 – 496 с.
7. Авдулова Т. П. Агрессивный подросток: учебное пособие / Т. П. Авдулова. – Москва: Академия, 2008. – 128 с.
8. Алишев Б. С. Межличностные конфликты в педагогическом коллективе ПТУ и пути их преодоления. / Б. С. Алишев. – Казань, 1986. – 29с.
9. Алишев Б. С. Причины конфликтов в педагогическом коллективе и способы их разрешения / Б. С. Алишев, Р. Х. Шакуров // Вопросы психологии, 1986. – № 5. – С. 67-76.
10. Аллахвердян А. Г. Психология науки. Учебное пособие. / А. Г. Аллахвердян, Г. Ю. Мошкова, А. В. Юревич, М. Г. Ярошевский. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1998. – 312 с.

11. Альбуханова-Славская К. А. Проблема личности в психологии / К. А. Альбуханова-Славская // Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории. – М.: ИП РАН, 1997. – С. 270-373.
12. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. / Б. Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с. – Т. 2. – 287 с.
13. Анастаси А. Дифференциальная психология / А. Анастаси. – М.: Апрель-Пресс, 2001. – 745 с.
14. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – СПб: Питер, 2001. – 688с.
15. Андреев В. И. Основы педагогической конфликтологии / В. И. Андреев. – М.: Просвещение, 2003. – 579 с.
16. Андреев В. И. Деловая риторика / В. И. Андреев. – М.: Народное образование, 1995. – 208 с.
17. Андреев В. И. Конфликтология: искусство спора, ведения переговоров и разрешение конфликтов / В. И. Андреев. – Казань: СКАМ, 1992 – 143с.
18. Анцупов А. Я. Конфликтология в схемах и комментариях: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. / А. Я. Анцупов, С. В. Баклановский. – СПб.: Питер, 2009. – 304 с.
19. Анцупов А. Я. Введение в конфликтологию: Учебное пособие / А. Я. Анцупов, А. Н. Малышев.– К.: МАУП, 1996. – С. 16-28.
20. Анцупов А. Я. Конфликтология: междисциплинарный подход, обзор диссертационных исследований / А. Я. Анцупов, С. Л. Прошанов. – 1997. – С. 47.
21. Анцупов А. Я. Конфликтология / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М., 2000. – 551с.
22. Анцупов А. Я. Системная концепция конфликтов / А. Я. Анцупов // Мир психологии. – 2005. – № 2 . – С. 25-35.
23. Анцупов А. Я. Словарь конфликтолога / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – СПб.: Питер, 2006. – 528с.
24. Бабчук О. Г. Толерантність в особистісному вимірі / О. Г. Бабчук // Наука і освіта. – №6. – 2012. – С.17-21.

25. Бандарук А. М. Конфликтология: Учеб. Пособие для вузов / А. М. Бандарук, В. А. Друзь. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. – 356с. С.20
26. Бандура А. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
27. Батаршев А. В. Многофакторный личностный опросник Р. Кеттелла: Практическое руководство / А. В. Батаршев– М.: ТЦ Сфера, 2002.–96 с
28. Башкин М. В. Структурно-функциональные характеристики конфликтной компетентности / М. В. Башкин // Ярославский педагогический вестник. – Ярославль: Изд-во «ЯГПУ», 2009. – №1 (58). –С. 128-133.
29. Белых Т. В. Психология Конфликта / Т. В. Белых, Н. В. Козловская // Современные проблемы науки и образования. – 2009. – № 1. – С. 78-79.
30. Бельская Н. А. Социально-коммуникативная успешность: коммуникабельность или конфликтность? / Н. А. Бельская // [Освіта та розвиток обдарованої особистості](#). – 2014. – № 5. – С. 24-28.
31. Бодалев А. А. Психология общения: избранные психологические труды / А. А. Бодалев. – М.: МПСИ, МОДЭК, 2002. – 256 с.
32. Боднар Э. Л. Исследование психологической предрасположенности личности к конфликтам / Э. Л. Боднар, Е. Я. Бауэр // Психологический вестник Уральского государственного университета. Вып. 8. – Екатеринбург: [Изд-во Урал. ун-та], 2009. – С. 15-23.
33. Бородкин Ф. М. Внимание: конфликт! / Ф. М. Бородкин, Н. М. Коряк. – Новосибирск: Наука, 1989. – 190 с.
34. Буртовая Е. В. Конфликтология: учебное пособие / Е. В. Буртовая. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 504 с.
35. Бикова С. В. Індивідуально-типологічні особливості схильності до ризику: дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / С. В. Бикова. – Одеса, 2008. – 205 с.
36. Бикова С. В. Специфіка схильності до ризику в осіб з різним типом емоційності / С. В. Бикова // Наука і освіта. – 2012. – № 6. – С. 41-45.
37. Битянова М. Р. Социальная психология: учебное пособие / М. Р. Битянова. – СПб: Питер, 2008. – 368 с.
- Блейхер В. М. Патопсихологическая диагностика / В. М. Блейхер, И. В. Крук. – К., 1986. с.149-150

38. Богданов Е. Н. Психология личности в конфликте / Е. Н. Богданов, В. Г. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2004. – 224 с.
39. Бодалев А. А. Общая психодиагностика / А. А. Бодалев, В. В. Столин. – СПб.: Речь, 2006. – 510 с.
40. Борисова Л. Г. Мониторинг школьных конфликтов: причины, анализ, выводы / Л. Г. Борисова, А. Н. Дахин // Педагогические технологии, 2005. – № 1. – С. 4-5.
41. Большой психологический словарь / Борис Гурьевич Мещеряков, Владимир Петрович Зинченко. – 3-е изд., испр. и доп. – 2002. – 672 с.
42. Большая энциклопедия психологических тестов / авт.–сост.: А. Карелин. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 416 с.
43. Бродовська В. Й. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів: Словник / В. Й. Бродовська, В. О. Грушевський, І. П. Патрик. – К.: ВД «Професіонал», 2007. – 512 с.
44. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – Изд. 2-е. – СПб.: Питер, 1998. – 222 с.
45. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика: [учебник для вузов] / Л. Ф. Бурлачук. – СПб.: Питер, 2006. – 352 с.
46. Бэрн Р. Агрессия / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб., 1997. – 336 с.
47. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.
48. Ващенко І. В. Конфліктологія та теорія переговорів / І. В. Ващенко, М. І. Кляп. – Київ: Знання, 2013. – 408 с.
49. Ващенко І. В. Конфлікт: посттравматичний стрес / І. В. Ващенко, О. І. Антонова. – Київ: Наукова думка, 1998. – С. 18 – 20.
50. Вершинин М. С. Конфліктологія [Текст]: конспект лекцій / М. С. Вершинин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000. – 64 с.
51. Ворожейкин И. Е. Конфликтология: учебник / И. Е. Ворожейкин, А. Я. Кибанов, Д. К. Захаров. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 240 с.
52. Воронин И. Ю. Преодоление межличностных конфликтов в спортивной команде: автореф. дис. ... канд. пед. наук / И. Ю. Воронин. – Белгород, 2000. – 236 с.

53. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной литературе. Исторический обзор и современное состояние проблемы / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 147-158.
54. Ганзен В. А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
55. Грановская Р. М. Творчество и конфликт в зеркале психологии / Р. М. Грановская. – СПб. «Речь», 2006. – 416 с.
56. Григорьева Г. Е. Предупреждение и разрешение конфликтов в подростковом коллективе средней общеобразовательной школы: дис...канд. педагог. наук. / Г. Е. Григорьева. – Пермь, 2003. – 199с.
57. Гончаров А. В. Изучение влияния самоотношения студентов на выбор стиля поведения в конфликтном взаимодействии / А. В. Гончаров // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Педагогика и психология. – 2009. – Вып. 4 (51). – С. 233-238.
58. Гостев А. Н. Эволюция сознания в разрешении глобальных конфликтов //А. Н. Гостев. – М., 1993.
59. Гостев А. А. На путях становления отечественной конфликтологии / А. А. Гостев, В. А. Соснин, Е. И. Степанов // Психологический журнал. – 1996. –Т.17. – № 2. – С.110-128.
60. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.
61. Гришина Н. В. Психология межличностного конфликта: автореферат диссерт. на соиск. степ. докт. психол. наук / М. В. Гришина. – СПб, 1996. – 40 с.
62. Гришина Н. В. Давайте договоримся / Н. В. Гришина. – Л.:Сова, 1993. – 114 с.
63. Гришина Н. В. Опыт построения социально-психологической типологии производственных конфликтов / Н. В. Гришина. – Ред. колл. А. А. Крылов, Е. С. Кузьмин и др. // Психология – производству и воспитанию. – Л.: ЛГУ, 1977. – С. 19–24.
64. Данильян О. Г. Місце та функції конфліктів у трансформаційний період розвитку суспільства / О. Г. Данильян // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 2 (21). – С. 5-12.

65. Дмитриев А. В. Конфликтология: Учебное пособие. / А. В. Дмитриев. – М. : Гардарики, 2000. – 320 с.
66. Доби́на Н. И. Психологическая структура конфликтности студентов с различным социометрическим статусом: дис. ... канд. психол. наук / Н. И. Доби́на. – Ярославль, 2011. – 190 с.
67. Доби́на Н. И. Конфликтность и конфликтоустойчивость личности в межличностном взаимодействии / Н. И. Доби́на // Вестник Университета (Государственный университет управления). Социология и управление персоналом. – М.: ГУУ, 2009. – № 32. – С. 40-41.
68. Дуткевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління / Т. В. Дуткевич. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 456 с.
69. Елисе́ев О. П. Практикум по психологии личности / О. П. Елисе́ев. – 2-е изд., испр. и перераб. – СПб.: Питер, 2004. – 509 с.
70. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб.: ПИТЕР, 2000. – 360с.
71. Ениколопов С. Н. Враждебность и проблема здоровья человека / С. Н. Ениколопов, А. В. Садовская // Журнал неврологии и психиатрии им. Корсакова. – 2000. – № 7. – С. 25-34.
72. Ершов А. А. Личность и коллектив: межличностные конфликты в коллективе и их разрешение / А. А. Ершов. – Л.: Знание, 1976. – 40 с.
73. Ершов А. А. Социально-психологические аспекты конфликтов / А. А. Ершов // Социальная психология и социальное планирование. – Л., 1973. – С. 33-39.
74. Журавльова Л. П. Емпатійні детермінанти толерантності / Л. П. Журавльова. – Наука і освіта. – 2010. – № 1. – С. 28-31.
75. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: [Монографія] / Л. П. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328с.
76. Заиченко Н. У. Психологические аспекты и возможности разрешения межличностных конфликтов / Н. У. Заиченко // Психология конфликта. – М.: МГУПС, 2000. – Часть II. – 60 с.
77. Зайцева Е. В. Психологические условия и факторы снижения конфликтности личности в системе «руководитель – подчиненный»: автореф.

... канд. психол. наук: 19.00.13 / Е. В. Зайцева. – Психология развития. – М., 1998. – 18 с.

78. Зазыкин В. Г. Конфликтная личность в конфликтном противоборстве (психологические аспекты проблемы) / В. Г. Зазыкин, Е. В. Зайцева – М.: Владос, 1998. – 120 с.

79. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии / Д. П. Зеркин. – Ростов-на-Дону, 1998. – С.48-68.

80. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта / А. Г. Здравомыслов. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 317 с.

81. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. В. Змановская. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 288 с.

82. Иванов М. А. Конфликты в исследовательских организациях / М. А. Иванов // Вестник Академии наук СССР. – 1990. – № 4. – С. 56-65.

83. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард [пер. с англ.]. – СПб.: Питер, 1999. – 464 с.

84. Ілійчук В. І. Саморегуляція підлітків у подоланні конфліктної поведінки / В. І. Ілійчук. – Київ: ЛИБІДЬ, 1996. – 22 с .

85. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.

86. Ильин Е. П. Психология риска / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2012. – 288 с.

87. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2009. – 576 с.

88. Ильин Е. П. Психология агрессивного поведения / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2014. – 368 с.

89. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.

90. Ильин Е. П. Психология зависти, враждебности, тщеславия / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2014. – 208 с.

91. Исаева Э. Г. Внутриличностная конфликтность школьников и ее коррекция в педагогическом процессе: автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Э. Г. Исаева. – Махачкала, 2007. – 69 с.

92. Кайдалов Д. П. Єдиноначальність і колегіальність. / Д. П. Кайдалов, І. Суименко. – М.: Думка, 1979. – 254 с.

93. Карпов А. В. Метасистемная организация уровневых структур психики / А. В. Карпов. – М.: ИП РАН, 2004. – 504 с.
94. Карпов А. В. Психология менеджмента: учеб. пособие / А. В. Карпов. – М.: Гардарики, 2005. – 584 с
95. Кашапов М. М. Основы конфликтологии [Текст] : учебное пособие / М. М. Кашапов. – Ярославль: ЯрГУ, 2006. – 116 с.
96. Кашапов М. М. Теория и практика решения конфликтных ситуаций / М. М. Кашапов / Под научн. ред. проф. А. В. Карпова. – М.; Ярославль: Ремдер, 2003. – 183 с.
97. Кашапов М. М. Психологическая структура конфликтности студентов с разным социометрическим статусом / М. М. Кашапов, Н. И. Доби́на // Вестник Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. Серия: Гуманитарные науки, 2011. – № 1. – С. 98-103.
98. Кашапов М. М. Оказание психологической помощи педагогам в овладении превентивной стратегией разрешения конфликта / М. М. Кашапов, Ю. А. Табакова // Бюллетень клуба конфликтологов. – Вып. 5. – Красноярск: СО РАО, 1997. – С. 35-42.
99. Кашапов М. М. Обучение актуализации творческого потенциала в управлении конфликтом / М. М. Кашапов // Психология XXI столетия: Теория. Эксперимент. Социальная практика: материалы Международного конгресса, Кострома, 10–13 сентября, 2009 г. / Отв. ред., сост. А. Л. Журавлев, Н. П. Фетискин, Т. И. Миронова. – Том I. – М.; Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2009. – С. 147-149.
100. Кашапов М. М. Обучение педагогов творческому профессиональному мышлению в условиях конфликтной ситуации / М. М. Кашапов // Конфликты в образовании : материалы Всероссийской научно-практической заочной конференции / Под науч. ред. Н. В. Нижегородцевой. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2009. – С. 42-51.
101. Китов А. И. Предупреждение и преодоление психологических конфликтов в коллективе / А. И. Китов // Социальная психология и управление. – М.: ВПА, 1972. – С.180-195.

102. Ковалев А. Г. Коллектив и социально психологические проблемы руководства / А. Г. Ковалев. – М., 1975. – 271 с.
103. Козлов В. В. Конфликт: участвовать или создавать? / В. В. Козлов, А. А. Козлова. – М.: Эксмо, 2009. – 304 с.
104. Колесов Д. В. Общественная роль деления и проблема конфликтов / Д. В. Колесов // Мир психологии. – 2005. – №2. – С.35 - 46.
105. Колесов Д. В. Конфликт и компромисс / Д. В. Колесов // Развитие личности, 2005. – № 2. – С. 32-49.
106. Конфликтология [Текст] / под ред. А.С. Кармина. – СПб.: Лань, 1999. – 448 с.
107. Корчагина Н. Г. Роль самооценки и мотивации в развитии конфликтной личности / Н. Г. Корчагина // Вестник ПСТГУ IV. Серия Педагогика. Психология. – 2008. – Вып. 2(9). – С. 141-149.
108. Корытченкова Н. И. Стили взаимоотношений старшеклассников в зависимости от темперамента и ведущих акцентуаций характера / Н. И. Корытченкова, В. П. Михайлова, Е. Б. Шпилева // Теоретические и прикладные вопросы психологии. – СПб.: изд-во СПб. ун-та, 1997. – С.26-31.
109. Коузер Л. Основы конфликтологии [Текст]: учебное пособие / Л. Коузер. – СПб.: Светлячок, 1999. – 192 с.
110. Крапивин М. П. Социально-психологические аспекты предупреждения межличностных конфликтов в первичных военно-строительных коллективах. / М. П. Крапивин. – Дис.канд. психол. наук. М., 1987. – 203 с.
111. Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Ростов-н/Д: Феникс, 1998. – 568 с.
112. Крогиус Н. В. Личность в конфликте / Крогиус Н. В. – Саратов: ИСУ, 1976. – С. 135.
113. Крючков В. И. Три точки зрения на асертивность [Текст] / В. И. Крючков // Обучение персонала. – 2007. – № 5. – С.16-21.
114. Кузьмин Е. С. Социально-психологические особенности личности в свете теории отношений / Е. С. Кузьмин // Психология личности и малых групп. Экспериментальная и прикладная психология. Вып. 8. – Л.: ЛГУ, 1977. – С. 23-30.
115. Кулагина И. Ю. Мотивация, конфликт и контроль действиям / И. Ю. Кулагина, Ю. С. Жуйков // Вопросы психологии, 1985. – № 2. – С.171-

172.

116. Курбатов В. И. Конфликтология / В. И. Курбатов. – Ростов-на-Дону, 2007. – 455с.

117. Латынов В. Конфликт: протекание, способы разрешения, поведение конфликтующих сторон. Обзор зарубежных исследований по психологии конфликта (Электронный ресурс) – Режим доступа // http://www.people.nnov.ru/volkov/conflictology/Latynov_V_conflict_review.html

118. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб.: Речь, 2000. – 368 с.

119. Левин К. Конфликт между аристотелевским и галилеевским способами мышления в современной психологии [Текст] / К. Левин // Психологический журнал. – 1990. – Т. 11. – № 5. – С. 134-158.

120. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – Москва: Феникс, 1989. – 360 с.

121. Леонов Н. И. Конфликтология: Учеб. пособие / Н. И. Леонов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – 232 с. С23

122. Леонов Н. И. Психология конфликтного поведения: Дис. доктора психологических наук: 19.00.05 / Н. И. Леонов. – Ярославль, 2002. – 415 с

123. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы, эмоции / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 38 с.

124. Ламанов И. А. Межличностные конфликты во взаимоотношениях суворовцев и способы их конструктивного разрешения: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / И. А. Ламанов. – Москва, 1997. – 298 с.

125. Линчевский Э. Э. Конфликты в общении и общение в конфликтах / Э. Э. Линчевский. – СПб:изд-во Военмеха, 2000. – 72 с.

126. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта: Учеб. Пособие / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – К.: МАУП, 2002. – 256с.

127. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические основы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 445 с.

128. Лурия А. Р. Природа человеческих конфликтов: Объективное изучение дезорганизации поведения человека / Под общ. ред. В. И. Белопольского. – М., – 2002. – 527 с.

129. Мазоха І. С. Агресивність як чинник конфліктної поведінки особистості / І. С. Мазоха // Наука і освіта. – 2016. – №9. – С. 99-104.

130. Мазоха І. С. Конфліктність та агресивність: співвідношення понять / І. С. Мазоха: збірник матеріалів VII Міжнародної наук.-практ. конф. молодих учених та студентів [«Проблеми сучасної психології особистості»], (Одеса, 20 травня 2016 р.) / МОН України, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: ВМВ, 2016. – С. 120–129.

131. Майерс Д. Дж. Социальная психология [Текст]: перев. с англ. / Дж. Майерс. – СПб.: Питер, 1999. – 688с.

132. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури / С. Д. Максименко. – К.: Наукова думка, 1998. – 216 с.

133. Мельников В. М. Введение в экспериментальную психологию личности: учеб. пособие для слушателей ИПК преподавателей пед. дисциплин ун-тов и пед. ин-тов / В. М. Мельников, Л. Т. Ямпольский. – М.: Просвещение, 1985. – 319 с.

134. Мерлин В. С. Психологические конфликты / В. С. Мерлин // Проблемы экспериментальной психологии личности. Ученые записки. – Пермь: Пермский педагогич. ин-т, 1970 – Т.77. Вып. 6. – С. 116-131.

135. Мириманова М. С. Конфликтология: учебник для студ. сред. пед. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. / М. С. Мириманова – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 320с.

136. Наконечная О. В. Психологические детерминанты конфликтности подростков / О. В. Наконечная, Г. А. Шевчук, А. С. Шевчук // Ярославский педагогический вестник, 2002. – № 2. – С. 15-23.

137. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : [учеб. пособие] / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.

138. Наследов А. Д. SPSS компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А. Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2005. – 416 с.

139. Небылицын В. Д. Современное состояние факториального анализа / В. Д. Небылицын // Вопросы психологи. – 1960. – № 1. – С. 29-43.

140. Небылицын В. Д. Актуальные проблемы дифференциальной психофизиологии / В. Д. Небылицын // Вопросы психологии. – 1971. – № 6. – С. 3-14.
141. Небылицын В. Д. Темперамент / В. Д. Небылицын // Психология индивидуальных различий. [Тесты] / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 153-159.
142. Нижегородцева Н. В. Конфликтность и конфликтное поведение студентов вуза / Н. В. Нижегородцева // Социальный мир человека – Вып.2: Материалы II Всероссийской научно-практической конференции «Человек и мир: социальные миры изменяющейся России», 25-26 июня 2008 г. / Под ред. Н. И. Леонова. – Ижевск: ERGO, 2008. – С. 273-274.
143. Николаева Л. А. Взаимосвязь типов психологической привязанности супругов к матери и их конфликтного поведения : дис ... канд. психол. наук / Л. А. Николаева. – Ярославль, 2008. – 192 с.
144. Общая психодиагностика: учеб. пособ. / [под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина]. – М., 1987. – 303 с.
145. Основы психологии : практикум / [ред.–сост. Л. Д. Столяренко ; изд-е 4-е., доп. и перер.]. – Ростов н/Д.: Феникс, 2003. – 704 с.
146. Орищенко О. А. Дифференциально-психологический анализ эмпатии: дис. на соискание научной степени канд. психол. наук / О. А. Орищенко. – Одесса, 2004. – 222 с.
147. Петровская Л. А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта / Л. А. Петровская // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – С. 126-143.
148. Петровская Л. А. Неадекватность восприятия как фактор социально-психологического конфликта / Л. А. Петровская // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. Краснодар, – 1975. –С. 48-50.
149. Пинчук В.А. Анализ психологических характеристик диагностируемых вопросником 16 PF Р. Кеттелла / В. А. Пинчук // Экспериментальные исследования по проблемам общей и социальной

психологии и дифференциальной психофизиологии: сб. науч. тр. – М., 1979. – С. 27-34.

150. Пірен М. І. Конфліктологія. / М. І. Пірен. – К.: МАУП, 2003. –360с.

151. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий / К. К. Платонов. – М.: Высш. шк., 1984. – 174 с.

152. Платонов К. К. Система психологии и теория отражения / К. К. Платонов. – М.: Наука, 1982. – 310 с.

153. Платонов К. К. Развитие системы понятий психологического климата в советской психологии / К. К. Платонов, В. Г. Казаков // Социально-психологический климат коллектива: Теория и методы изучения. – М., 1979. С. 25-41.

154. Подоляк Н. М. Індивідуально-психологічні особливості асертивності особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Н. М. Подоляк. – Одеса, 2014. – 202 с.

155. Подоляк Н. М. Асертивність у просторі споріднених понять / Н. М. Подоляк. // Наука і освіта. – Одеса, 2012. – № 6. – С. 155-158.

156. Почекаева И. С. Уровни конфликтности старшеклассников. / И. С. Почекаева // Известия Волгоградского государственного педагогического университета, 2008. – № 9. – С 268-271.

157. Почекаева И. С. Культура поведения в конфликте – как ее формировать / И. С. Почекаева // Воспитание школьников, 2009. – № 2 . – С. 34-38.

158. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербачевский и др. [Под общ. ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева]. – 2-ое изд., доп. и перераб. – СПб: Питер, 2003. – 560 с.

159. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А. М. Прихожан. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.

160. Психологическая диагностика: учеб. для вузов / под ред. М. К. Акимовой, К. М. Гуревича. – СПб.: Питер, 2005. – 652 с.

161. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.
162. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 574 с. 184
163. Реан А. А. Психология и психодиагностика личности. Теория, методы исследования, практикум / А. А. Реан. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 255 с., с.198
164. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании : учеб. пособ. / Е. И. Рогов. – М.: ВЛАДОС, 1996. – 529 с.
165. Ромек В. Г. Понятие уверенности в себе в современной социальной психологии / В. Г. Ромек // Психологический вестник Ростовского государственного университета. – Вып. 1. – Часть 2. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1996. – С. 132-146.
166. Ромек В. Г. Уверенность в себе как социально-психологическая характеристика личности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / В. Г. Ромек. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1997.
167. Ромек В. Г. Тесты уверенности в себе / В. Г. Ромек // Практическая психодиагностика и психологическое консультирование. – Ростов-на-Дону: Ирбис, 1998. – С. 87-108.
168. Ромек В. Г. Психологические особенности уверенной в себе личности / В. Г. Ромек // Социальная психология личности в вопросах и ответах: учебное пособие / [под ред. проф. В. А. Лабунской]. – М.: Гардарики, 2000. – С. 207-225.
169. Романова А. В. Влияние визуальной самоподачи образа Я на конфликтность субъекта общения: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.01 / А. В. Романова – М., 2002. – 242 с.
170. Рояк А. А. Психологічний конфлікт і особливості індивідуального розвитку дитини. / А. А. Рояк. – М.: Педагогіка, 1988. – С. 46 –73 .. С.69
171. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.

172. Рукавишников А. А. Факторный личностный опросник Р. Кэттелла. Руководство по использованию / А. А. Рукавишников, М. В. Соколова. – Санкт-Петербург, 1995.– 89 с.
173. Рыбакова М. М. Конфликты взаимодействие в педагогическом процессе / М. М. Рыбакова. – М., 1991. – 128с.
174. Рыльская Е. А. Влияние свойств личности учителя на особенности его конфликтов в педколлективе : автореф. дис....канд. психол. наук / Е. А. Рыльская. – Казань, 1996. –18 с.
175. Саннікова О. П. Схильність особистості до психологічного подолання суб'єктивно складних ситуацій / О. П. Саннікова // Наука і освіта. – Одеса, 2014. – № 9. – С. 42 - 49.
176. Саннікова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / О. П. Саннікова. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с. с.130
177. Саннікова О. П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / О. П. Саннікова // Наука і освіта. – 2007. – № 6-7. – С. 30-33.
178. Саннікова О. П. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику: апробація оригінальної методики / О. П. Саннікова, С. В. Бикова // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – Психологія. – 2008. – № 19. – С. 4-15.
179. Саннікова О. П. Риск и принятие решений УЧР 7а/63/ О. П. Саннікова, О. І. Санніков, С. В. Бикова // Учебно-методическое пособие. – Харьков: ООО «Апекс+», 2007. – 60 с.
180. Саннікова О. П. Діагностика асертивності: результати апробації методики «ТОКАС» / О. П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подоляк // Наука і освіта: – 2013. – № 3/СХІІІ. – С. 140-144.
181. Саннікова О. П. Макроструктура особистості: психологічний опис / О. П. Саннікова // Наука і освіта. – Одеса. – 2013. – №7. – С. 7-12. с.8.
182. Саннікова О. П. Анализ компонентов агрессивности (апробация оригинальной методики / О. П. Саннікова, И. С. Мазоха // Науковий вісник

Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського: зб. наук. праць. – 2006. – №. 7– 8. – С. 36- 41.

183. Саннікова О. П. Эмоциональность в структуре личности /

О. П. Саннікова. – Одесса: Хорс, 1995. – 334 с.

184. Саннікова О. П. Метахарактеристики індивідуальності /

О. П. Саннікова. // Матеріали II Всеукраїнського конгресу, присвячено 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (19-20 квітня 2010 року). – Т. I. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 448 с. С. 403-407.

185. Саннікова О. П. Багатовимірна концепція особистості /

О. П. Саннікова // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет» / За ред. С. Д. Максименка, Н. Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич – Запоріжжя: ЗНУ, 2013.– № 1(3) – С. 16-21.

186. Саннікова О. П. Досвід діагностики толерантності: результати апробації оригінальної методики / О. П. Саннікова, О. Г. Бабчук // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – Т.2. – С. 68-73.

187. Свириденко И. Н. Конфликтность личности с разными уровнями зрелости: автореф. дис. ... канд. психол. наук / И. Н. Свириденко. – Екатеринбург, 2007. – 23 с.

188. Сердюк Л. З. Особистісний модус самореалізації майбутніх фахівців / Л. З. Сердюк / Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр./ Ун-т. менедж. освіти НАПН України; редкол.: О. Л. Ануфрієва [та ін.]. – Вип. 10(23) / голов. ред. В. В. Олійник. – К.: АТОПОЛ, 2014. – С. 239-248.

189. Сердюк Л. З. Самостворення особистості як цілісний самодетермінований феномен / Л. З. Сердюк // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Випуск 38. – Миколаїв, 2015. – С. 422-431.

190. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2001. – 350с.

191. Симонова Л. В. Межличностные конфликты педагогов и старшеклассников и пути их разрешения: дис ... канд. псих. наук / Л. В. Симонова. – М., 1994. – 194 с.

192. Силаков А. С. Конфликтность и толерантность: две грани или разные направления пути личности? / А. С. Силаков // Психология человека в современном мире. Том 1. Комплексный и системный подходы в исследованиях психологии человека. Личность как субъект жизненного пути (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, 15-16 октября 2009 г.) / Отв. ред.: А. Л. Журавлев, В. А. Барабанщиков, М. И. Воловикова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 309-311.

193. Синеок В. В. Межличностные конфликты у курсантов и пути их разрешения : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / В. В. Синеок. – Москва, 1997. – 240 с.

194. Скотт Дж. Г. Конфликты, пути их преодоления / Дж. Г. Скотт. – Киев: Внешторгиздат, 1991. – 190 с.

195. Скотт Г. Д. Сила ума: способы разрешения конфликтов / Г. Д. Скотт. – СПб.: Спикс, 1993. – 431 с.

196. Словарь психолога-практика / Сост. С. Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. — Мн: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 976 с.

197. Современный психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М.: АСТ; СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2011. – 490 с.

198. Соловьёва С. Л. Агрессивность как свойство личности в норме и в патологии: Автор. дис. ... доктора псих. наук / С. Л. Соловьёва. – СПб., 1996. – 42с.

199. Социальная психология личности в вопросах и ответах / Под ред. В. А. Лабунской. – М., 1999 – 395 с. С. 90.

200. Социология конфликта. Россия на путях преодоления кризиса [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Г. Здравомыслов. - 2-е изд., доп. - Москва : Аспект Пресс, 1995. – 320 с.

201. Социальная конфликтология [Текст]: учебное пособие для студентов выс.учеб.заведений / под ред. А. В. Морозова. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 336 с.

202. Сперанский В. И. Основные виды конфликтов: проблемы классификации / В. И. Сперанский // Социально-политический журнал. – 1995. – № 4. – С. 164-175.

203. Спилбергер Ч. Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги / Ч. Д. Спилбергер // Стресс и тревога в спорте: Междунар. сб. науч. ст. – Сост. Ю. Л. Ханин. – М.: Физкультура и Спорт, 1983. – С. 12-24.

204. Степаненкова В. М. Понятие социального конфликта в теории Р. Дарендорфа / В. М. Степаненкова // Социологические исследования. – 1994, – № 5. – С. 141-142.

205. Сулимова Т. С. Конфликт как предмет социально-психологического анализа [Текст] / Т. С. Сулимова // Прикладная психология. – 1999. – № 3. – С.45-56.

206. Столяренко Л. Д. Психология делового общения и управления / Л. Д. Столяренко. – Ростов-н/Д.: Феникс, 2006. – 416 с.

207. Сухов А. Н. Социальная психология / А. Н. Сухов. – 2-е изд., стер. – М.: Академия, 2005. – 240 с.

208. Суходольский Г. В. Основы математической статистики для психологов / Г. В. Суходольский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. – С. 373-411.

209. Трусов В. П. Социально-психологические исследования когнитивных процессов / В. П. Трусов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. – 143 с.

210. Урбанович А. А. Психология управления: Учебное пособие / А. А. Урбанович. – Мн.: Харвест, 2003. – 640 с.

211. Ульянова Т. Ю. Групповые методы сбора качественных данных / О. П. Санникова, Т. Ю. Ульянова: збірник матеріалів наук.-практ. конф. молодих учених та студентів [«Актуальні проблеми сучасної психології»], (Одеса, 23 травня 2013 р.) / МОН України, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: Лерадрук, 2013. – С. 41–49.

212. Ульянова Т. Ю. Співвідношення показників конфліктності та агресивності / О. П. Саннікова, Т. Ю. Ульянова // Наука і освіта. – 2014. – №2. – С. 45–50.

213. Ульянова Т. Ю. Рівень тривожності конфліктних і неконфліктних осіб / Т. Ю. Ульянова: збірник матеріалів наук.- практ. конф. молодих учених та студентів [«Проблеми сучасної психології особистості»], (Одеса, 29 квітня 2014 р.) / МОН України, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: Лерадрук, 2014. – С. 43–48.

214. Ульянова Т. Ю. Конфліктність як чинник співпереживання / Т. Ю. Ульянова // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського – 2014. – № 7–8. – С. 39–47.

215. Ульянова Т. Ю. Толерантність осіб з різкою схильністю до конфліктності / Т. Ю. Ульянова: збірник матеріалів III Всеукр. психолог. конгресу з міжнародною участю [«Особистість у сучасному світі»], (Київ, 20-22 листопада 2014 р.). – К.: ДП «Інформаційно-політичне агентство», 2014. – С. 209–212.

216. Ульянова Т. Ю. Співвідношення показників конфліктності та схильності до ризику / Т. Ю. Ульянова // Наука і освіта. – 2014. – №11. – С. 170–176.

217. Ульянова Т. Ю. Конфліктність як чинник ворожості / Т. Ю. Ульянова: збірник матеріалів наук.-практ. конф. молодих учених та студентів [«Проблеми сучасної психології особистості»], (Одеса, 14 травня 2015 р.) / МОН України, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: Лерадрук, 2015. – 114–123.

218. Ульянова Т. Ю. Асертивні тенденції конфліктності / Т. Ю. Ульянова // Наука і освіта. – 2015. – №.10. – С. 200–206.

219. Ульянова Т. Ю. Результати апробації методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДКО) / О. П. Саннікова, Т. Ю. Ульянова // Наука і освіта. – 2016. – №.2–3 – С. 61–67.

220. Феденко Н. Ф. Психология воинского коллектива / Н. Ф. Феденко. – М.: Воениздат, 1981 – 317 с.

221. Феденко Н. Ф. Психологические аспекты преодоления конфликтных ситуаций в воинских коллективах / Н. Ф. Феденко, В. П. Галицкий. – М.: ВПА, 1981. – 116 с.
222. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М.: Изд-во Инст-та Психотерапии, 2002. – 339 с.
223. Фокин В. А. Динамическая модель конфликта / В. А. Фокин // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 1996. – № 3. – С. 42-50.
224. Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Ф. Франселла, Д. Баннистер. – М.: Прогресс, 1987. – 236 с.
225. З. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – СПб.: Питер, 2010. – 198 с.
226. Фресс П. Экспериментальная психология. / П Фресс, Ж. Пиаже – М.: Прогресс, 1975. – вып. V. – 284 с.
227. Фурман А. Ідея професійного методологування [Текст] : Монографія / А. Фурман. – Ялта-Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 208 с.
228. Ханин Ю. Л. Краткое руководство к применению шкалы реактивной и личностной тревожности Ч. Д. Спилбергера / Ю. Л. Ханин. – Л.: ЛНИИ ФК., 1976. – 18 с.
229. Халимов Э. З. Психологические особенности конфликтности младших школьников: дис. ... канд. психол. наук / Э. З. Халимов. – М., 1993. – 123 с.
230. Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта [Текст]: учебное пособие / Б. И. Хасан. – СПб.: Питер, 2003. – 250 с.
231. Хасан Б. И. Психология конфликта и переговоры / Б. И. Хасан, П. А. Сергоманов – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 192 с.
232. Хачатурова М. Р. Проявление склонности личности к конфликтному поведению / М. Р. Хачатурова // Психология сегодня: теория, образование и практика / Под ред. А. Л. Журавлева, Е. А. Сергиенко, А. В. Карпова. – М.: изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – с. 642–647.

233. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / К. Хорни. – М.: Прогресс; Универс, 1993. – 237 с.
234. Хорни К. Ваши внутренние конфликты [Текст] / К. Хорни. – СПб.: Лань, 1997. – 240 с.
235. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2000. – 608 с.
236. Чебыкин А. Я. Выраженность риска у студентов: Монография / А. Я. Чебыкин, О. В. Вдовиченко. – Одесса : Издавец Черкасов М. П., 2004. – 200 с.
237. Чебыкин А. Я. Проблема психологической устойчивости профессиональной деятельности / А. Я. Чебыкин // Психологический журнал. – 1986. – № 2. – С. 163-166.
238. Чебыкин А. Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности [Текст]: моногр., 2-е изд. / А. Я. Чебыкин; АН СССР, О-во психологов СССР. – Одесса : б. и., 1992. – 168 с.
239. Черняева Т. В. Индивидуально-психологические детерминанты конфликтного поведения студентов вуза: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Т. В. Черняева. – Ярославль, 2008. – 23 с.
240. Черняева Т. В. Конфликтность как учебно-важное качество студентов / Т. В. Черняева // Системогенез учебной и профессиональной деятельности: матер. III Всерос. научно-практ. конф. (Ярославль, 9-10 октября 2007г.) / Под ред. Ю. П. Поваренкова. – Ярославль: «Канцлер», 2007. – С. 264-265.
241. Шакирова Л. Н. Исследование социально-психологических аспектов уверенности и асертивности личности в России и за рубежом / Л. Н. Шакирова // Альманах современной науки и образования. – Тамбов: Грамота, 2011. – № 5 (48). – С. 138-141.
242. Шаленко В. Н. Конфликты в трудовых коллективах / В. Н. Шаленко. – М.: Изд-во МУ, 1992. – 241 с.
243. Шамиева В. А. Асертивность в структуре личности субъекта адаптации: дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Шамиева Вероника Анатольевна. – Хабаровск, 2009. – 207 с.

244. Щербакова О. И. Освоение умения управлять конфликтом в процессе профессиональной подготовки будущих менеджеров / О. И. Щербакова// Высшая школа на современном этапе: психология преподавания и обучения. Том 1 // Международный сборник статей / Под ред. проф. М. М. Кашапова. – Москва; Ярославль: Российское психологическое общество, 2005. – С. 157–158.

245. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии / М. Г. Ярошевский. – М.: Политиздат, 1974. – 447 с.

246. Adler A. Understanding of Human nature. / A. Adler. – N. Y., 1927. – 286 p.

247. Berkovitch J (Ed.) Resolving International Conflicts: The theory and Practice of Mediation / J (Ed.) Berkovitch. – Boulder: Lynne Rienner, 1996.

248. Cattell R. B. Personality and learning theory: The structure of personality in its environment (Vol. 1) / R. B. Cattell. – New York: Springer, 1979. – 158 p. (198)

249. Cattell R. B. The scientific analysis of personality / R. B. Cattell. – Harmondsworth, 1967. – 400p.

250. Conflict, decision, and dissonance. / Ed. by L. Festinger. — Standford: Standford univ. press, 1967. — 163 p.

251. Deutsch N. The constructive and destructive processes / N. Deutsch. – New Haven and London, 1973. – Pp. 13–17.

252. Deutsch M. Toward an understanding of Conflict // Conflict and human interaction / Ed. by Cross G.P. et al. –1979. – Pp.21–33.

253. Erikson E. H. Identity. Youth and Crisis / E. H. Erikson. – N.Y. – 1968. – 365 p.

254. Encyclopedia of psychology. / Ed. by H. I. Eysenck, W. Arnold, R. Meili. – L.: Fontana – Collins, 1975. – vol. 1–2.

255. Fahrenberg J., Hampel R., Selg H. Das Freiburger Persönlichkeits – inventar (FPI). Revidierte Fassung FPI – R und teilweise geänderte Fassung FPI – A1. Gottingen: Hogrefe, 1984.

256. Festinger L. A theory of cognitive dissonance / L. Festinger. – Evanston: Row. Peterson & C, 1957. – 289 p.

257. Horney K. Our inner conflicts. A constructive theory of neurosis. – N. Y.: Norton, 1966. – 250. p.
258. Kisker G. W. The disorganised personality. – N. Y.: McGraw Hill, 1972. – 562 p.
259. Klar Y. Conflict as a Cognitive Schema: Toward a Social Cognitive Analysis of Conflict and Conflict Termination / Y. Klar, D. Bar-Tal, A. Kruglanski // The Social Psychology of Intergroup Conflict. Theory, Research and Applications / Ed. by W. Stroebe a. o. Berlin, 1988. – Pp. 73–85.
260. Lewin K. The dynamic theory of personality / K. Lewin. – N. Y.: McGraw Hill, 1935. – 286 p.
261. Maher B. A. Principles of psychopathology / B. A. Maher. – N. Y.: McGraw Hill, 1966. – 525 p.
262. Miller D. R., Swanson G. E. Inner conflict and defense / D. R. Miller, G. E. Swanson. – N. Y.: Henry Holt & C, 1960. – 452 p.
263. Sarnoff A. Personality. Dynamic and development / A. Sarnoff. – N. Y.: Wiley & Sons, 1962. – 572 p
264. Thomas K. W. Conflict and Negotiation. Processes in Organizations /K. W. Thomas // Handbook of Industrial and Organizational Psychology. – 1992. – Vol. 3. – Pp. 889-935.
265. Ulianova T. U. Peculiarities of empathy with persons who are prone to conflicts to a various level / T. U. Ulianova // Science and Education a New Dimension. – 2015. – Pedagogy and Psychology. – III (22). – Issue 45. – P. 83–86.
266. Chebykin O. Y. Emotional Intelligence and Emotional Regulation / O. Y. Chebykin // The 8th International Conference «International Technologies and Management» (15-16 April 2010), Riga, 2010. P. 45.
267. Chebykin O. Y. Emotional Regulation of the Learning Process / O. Y. Chebykin // Ergonomics and Psychology Development in Theory and Practice. London, N. Y.: CPC Press, Taylor Francis Group, Boca Raton, 2008. Pp. 325–340.
268. Sannikova O.P. Continuity principle in the structure of personality characteristics / O.P. Sannikova // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(21), Issue: 43, 2015. Budapest. 2015. Pp. 62-66.

269. Swimmer G. I. Convergent and discriminant validity of selected assertiveness measures / G. I. Swimmer, N. V. Ramanaiyah // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1985. Vol. 49. Pp. 243-249

270. Smith T. W. Hostility and health: Current status of a psychosomatic hypothesis / T. W. Smith // *Health psychology*, 1992, v. 11, Pp. 139-150.

ДОДАТОК А.1.

Мануал «Методики типів конфліктної поведінки» за К. Н. Томасом.

Основні позиції	Характеристики методики
I. Загальні відомості про методику	методика адаптована Н. В. Гришиною
II. Діагностична мета	Призначена для вивчення особистісної схильності до конфліктного поведіння, виявлення певних стилів вирішення конфліктної ситуації:
III. Призначення	Методика може бути використана в якості орієнтовної для вивчення адаптаційних і комунікативних особливостей особистості, стилю міжособистісної взаємодії.
IV. Короткий опис методики	Стандартна інструкція, 30 пар суджень, бланк відповідей, ключ. Результат в сирих балах, відображають графічно.
V. Стандартизація	Задовільно надійний і валідний
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог
VII. Вибірка	Для дорослих від 18 до 60 років. Застосовується для групового та індивідуального тестування
VIII. Характеристика терміну дослідження	Час роботи від 15 до 20 хвилин
IX. Ситуація дослідження	Використовується в ситуації «клієнта» і в ситуації «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	Експрес-діагностика поведінкового стилю в конфліктній ситуації / Фетіскін Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М.

ДОДАТОК А.2.

Мануал «Тест-опитувальника видів та форм агресії»

А. Басса і А. Дарки

Позиції	Характеристика методики
I. Загальні відомості про методику	Психодіагностичний тест-опитувальник для діагностування рівня агресивності Автори: А. Басс і А. Дарки
II. Діагностична мета	Діагностує вісім показників (шкал): п'ять видів агресії – фізична, непрямая, роздратованість, негативізм, вербальна агресія та відчуття провини, образа і підозра.
III. Призначення	Для психологічного діагнозу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція для досліджуваних, 75тверджень, бланк для відповідей, побудованих за принципом вибору одного з двох варіантів.
V. Стандартизація	стандартизований А. А. Хваном, Ю. А. Зайцевим і Ю. А. Кузнєцовою в 2005 році.
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практичний психолог
VII. Популяція	Для дорослих досліджуваних
VIII. Час	Від 30 до 40 хвилин
IX. Ситуація дослідження	Переважно ситуація «клієнта», можлива і ситуація «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	16-факторний особистісний опитувальник; Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI)

ДОДАТОК А.3.

Мануал методики «Особистісна агресивність і конфліктність»

Основні позиції	Характеристики методики
I. Загальні відомості	Методика «Особистісна агресивність і конфліктність». Розроблена Є. П. Ільїним і П. А. Ковальовим
II. Діагностична мета	Для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності як особистісних характеристик. Діагностує «запальність», «напористість», «образливість», «непоступливість», «безкомпромісність», «мстивість», «нетерпимість до думки інших», «підозрілість».
III. Призначення	Для диференціального діагнозу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція для досліджуваних, 80 запитань (по 10 на кожен показник; бланк для відповідей, побудованих за принципом вибору одного з двох варіантів.
V. Стандартизація шкал	Валідна та надійна
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог, фахівець-суміжник, при відповідній підготовці
VII. Вибірка	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується індивідуально
VIII. Термін дослідження	Чітких обмежень немає (від 30 до 40 хвилин). Не застосовується при стресових подіях в житті досліджуваних
IX. Ситуація дослідження	Для практичних цілей бажана ситуація «клієнта». У наукових цілях можлива ситуація «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	Особистісні опитувальники, що діагностують агресивність; «Тест-опитувальник якісних показників агресивності» (О. П. Саннікова, І. С. Мазоха); Тест-опитувальник видів та форм агресії А. Басса і А. Дарки.

ДОДАТОК А.4.

**Мануал методики «Тест-опитувальник якісних компонентів
схильності до ризику»**

Основні позиції	Характеристики методики
I. Загальні відомості	Тест-опитувальник якісних показників схильності до ризику – «ризик-риси». Автори: О.П.Саннікова, С.В.Бикова
II. Діагностична мета	Діагностує емоційний, когнітивний, дійовий і контрольно-регулятивний компоненти схильності до ризику
III. Призначення	Для диференціального діагнозу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція для досліджуваних, 40 запитань (по 10 на кожен показник; бланк для відповідей, побудованих за принципом вибору одного з чотирьох варіантів
V. Стандартизація шкал	Стандартизація проводилася на вибірці студентів різних вузів м. Одеси (250 чоловік). Результати перевірки методики на валідність і надійність високі ($p < 0.01$)
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог, фахівець-суміжник, при відповідній підготовці
VII. Вибірка	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується індивідуально
VIII. Термін дослідження	Чітких обмежень немає (від 20 до 40 хвилин). Не застосовується при стресових подіях в житті досліджуваних
IX. Ситуація дослідження	Для практичних цілей бажана ситуація «клієнта». У наукових цілях можлива ситуація «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	Особистісні опитувальники, що діагностують схильність і готовність до ризику (методики Шуберта і А. Г. Шмельова); процедура «Розміщення себе на умовній шкалі ризику»

ДОДАТОК А.5.

Мануал «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС)

Позиції	Характеристика методики
I. Загальні відомості про методику	Психодіагностичний тест-опитувальник асертивності (ТОКАС) – україномовна версія. Автори: О. П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подоляк
II. Діагностична мета	Діагностує 5 якісних показників асертивності: афективний (AAs); когнітивно-смісловий (KSAs); поведінковий (PAs); контрольно-регулятивний (KRAs) і загальний показник асертивності (OPAs)
III. Призначення	Для психологічного діагнозу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Інструкція, 60 питань: по 15 на кожну шкалу. загальний показник асертивності вираховується за формулою: $OPAs = (AAs + KSAs + PAs + KRAs) : 4$
V. Стандартизація	Коефіцієнти кореляції при перевірці на надійність (тест-ретест – надійність, паралельний тест, метод ділення навпіл) на значущому переважно на 1% рівні
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практичний психолог
VII. Популяція	Для дорослих досліджуваних
VIII. Час	Від 30 до 40 хвилин
IX. Ситуація дослідження	Переважно ситуація «клієнта», можлива і ситуація «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	Метод парних порівнянь; модифікована методика Дембо-Рубінштейн «Розміщення себе на шкалах асертивності»; тест-опитувальник діагностики здатності до асертивності Левінсона; методика діагностики міри асертивності (тип поведінки: пасивний, асертивний, агресивний); тест асертивності В. Каппоні і Т. Новак та ін.

ДОДАТОК А.6.

Мануал «Тесту впевненості в собі»

Основні позиції	Характеристики методики
I. Загальні	«Тест впевненості в собі». Автор: В. Г. Ромек

відомості	
II. Діагностична мета	Спрямований на вивчення оцінки впевненості в собі як соціально-психологічної характеристики людини. Тест дає оцінку впевненості в собі за трьома шкалами: 1) загальна впевненість в собі; 2) соціальна сміливість; 3) ініціатива в соціальних контактах
III. Призначення	Для диференціального діагнозу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція; тест містить 30 тверджень; значення за шкалами отримують простим підсумовуванням балів за всіма питаннями шкали; таблиця перерахування сирих значень у стандартні (стени)
V. Стандартизація шкал	Стандартизація проводилася на вибірці студентів юридичного факультету Ростовського держуніверситету і різних факультетів Ростовської академії сільгоспмашинобудування. У вибірку увійшли також працівники науково-дослідних організацій, клієнти психологічної консультації Ростовського психологічного центру, працівники народної освіти (510 осіб). Результати перевірки методики на валідність і надійність високі
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог, фахівець-суміжник, при відповідній підготовці
VII. Вибірка	Для дорослих від 18 до 40 років. Можливо індивідуальне та групове тестування
VIII. Термін дослідження	Чітких обмежень немає (від 20 до 40 хвилин)
IX. Ситуація дослідження	Можливі ситуації «клієнта» та «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	Методика дослідження само відношення (С. Р. пантилеев); Російська версія шкали загальної само ефективності (Р. Шварцер, М. М. Єрусалем, В. Г. Ромек); інші тести впевненості в собі

ДОДАТОК А.7.

**Мануал «Тест-опитувальника формально-динамічних показників
товариськості»**

Основні позиції	Характеристики методики
I. Загальні відомості	Тест-опитувальник товариськості (Саннікова О. П., 1982, 19826, 1984, 1987, 1992, 2003)
II. Діагностична мета	Діагностує 6 шкал товариськості: потреба в спілкуванні (ОРО), ініціативність (ОІ), широта спілкування (ОSh), легкість спілкування (ОL), стійкість спілкування (ОU), виразність спілкування (ОW)
III. Призначення	Для психологічного діагнозу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція, 60 питань (по 10 у кожній шкалі); бланк з диференційованими відповідями (за принципом вибору)
V. Стандартизація шкал	Стандартизація шкал проводилась на вибірці студентів різних вузів м. Москви і м. Одеси (більше 2000 осіб). Результати перевірки методики на валідність і надійність високі ($p < 0.01$) (Саннікова О.П., 1982, 1997)
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог, спеціаліст-суміжник з підготовкою
VII. Вибірка	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується строго індивідуально
VIII. Термін дослідження	Від 30 до 40 хвилин
IX. Ситуація дослідження	Ситуації «клієнта» та «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	Експертний варіант цієї методики (Саннікова О. П., 1982, 1997), методика Г. Айзенка, 16-РФ особистісний опитувальник Р. Кеттелла

ДОДАТОК А.8.

Мануал Фрайбурзького особистісного опитувальника (FPI)

Основні позиції	Характеристики методики
I. Загальні	Тест почав розроблятися в 1963 р. групою дослідників, до якої

відомості про методику	входив Й. Фаренберг, Х. Зарг. Вперше тест був виданий в 1970 р.
II. Діагностична мета	Використовується для діагностики станів і властивостей особистості, що мають значення для процесу соціальної адаптації і регуляції поведінки
III. Призначення	Методика призначена для постановки діагнозу, в цілях корекції, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики	Містить 12 шкал: загальна кількість запитань в опитувальнику 114, шкали опитувальника 1-9 є основними (базовими), 10-12 - похідними. Шкала I – невротичність, II – спонтанна агресивність, III – депресивність, IV – роздратованість, V – товариськість, VI – врівноваженість, VII – реактивна агресивність, VIII – сором'язливість, IX – відкритість, X – екстраверсія - інтроверсія, XI – емоційна лабільність, XII – маскілітність - фемінність. Пропонується ключ, інструкція, бланки, профіль особистості
V. Стандартизація	Тест валідний і надійний
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог
VII. Вибірка	Для дорослих від 18 до 60 років. Застосовується для групового та індивідуального тестування
VIII. Характеристика терміну дослідження	Час роботи від 20 до 50 хвилин
IX. Ситуація дослідження	Використовується в ситуації «клієнта» і в ситуації «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла

ДОДАТОК А.9

Мануал 16-факторного особистісного опитувальника

Основні позиції	Характеристики методики
I. Загальні відомості	Методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла
II. Діагностична мета	Діагностує 16 факторів особистості – особистісних рис
III. Призначення	Використовується для діагнозу, диференціального діагнозу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Тест включає в себе опитувальник, що складається із: а) 187 питань; б) реєстраційних бланків з варіантами відповідей «Так», «Ні», «Не знаю»; в) таблиць стандартизації для отримання балів у стенах; г) ключів; д) формул для розрахунку вторинних факторів; е) біполярних шкал; ж) побудови «профілю особистості» з 16-ти факторів
V. Стандартизація шкал	Тест високо надійний та валідний
VI. Вимоги до користувача	Використовується практичними психологами, клінічними психологами, психологами-дослідниками
VII. Вибірка	Застосовується для дорослих 18-60 років, з освітою не нижче 8-9 класів
VIII. Термін дослідження	Часовий інтервал від 30 до 60 хвилин
IX. Ситуація дослідження	Використовується в ситуаціях «клієнта» і «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	Скорочений варіант Р. Кеттелла (105 питань)

ДОДАТОК Б**Процедура «Експрес-діагностика показників конфліктності»
(ЕДІКО): стимульний матеріал, бланк та мануал****ІНСТРУКЦІЯ**

Запрошуємо Вас, взяти участь в дослідженні, метою якого є вивчення деяких властивостей особистості. Покладіть перед собою виданий Вам бланк і напишіть на ньому своє прізвище і дату. На бланку Ви бачите декілька відрізків прямих. Подивіться на перший. Уявіть собі, що на ньому розташоване все людство так, що на одному кінці (вгорі) зосередилися найздоровіші люди (максимум здоров'я), а на іншому кінці (внизу) – самі хворі (мінімум здоров'я). Відмітьте хрестиком місце, яке, на вашу думку, Ви займаєте на цій шкалі. Таку ж процедуру проведіть зі всією рештою шкал. Перш, ніж приступити до оцінки наступної конкретної якості, ознайомтеся з описом її максимального прояву (див. виданий Вам додаток – предмети оцінки).

Знайте, що результати даного дослідження ніде не будуть ні оповіщатися, ні друкуватися. Якщо Вам незрозуміла інструкція, прочитайте її ще раз, або зверніться до нас. Дякуємо за участь в дослідженні!

ПРЕДМЕТИ ОЦІНКИ**Шкала Здоров'я - нездоров'я.**

Максимум здоров'я (max) – «розташовані» найздоровіші люди. Мінімум здоров'я (min) – «розташовані» самі хворі люди.

Шкала 1. Потреба конфліктувати - відсутність потреби.

Максимум (max) означає високу потребу в конфліктності - потребу особистості вирішувати розбіжності з іншими людьми конфліктним шляхом. Мінімум (min) означає, що у вас відсутність потреби.

Шкала 2. Ініціативність конфліктності – відсутність ініціативи.

Максимум (max) означає вступ особистості у конфлікт за власною ініціативою (прояви емоцій і дій, що супроводжують конфліктність); бути призвідником конфлікту. Мінімум (min) свідчить про вступ у конфлікт з ініціативи іншого (як відповідна реакція на залучення в конфлікт).

Шкала 3. Широта – вузькість конфліктності.

Максимум (max) означає, що конфліктність виникає у всіх сферах, як вузькому, так і широкому колі спілкування. Мінімум (min) означає, що

конфліктність виникає тільки в певній сфері спілкування, з певними людьми (або не виникає).

Шкала 4. Легкість – утрудненість конфліктності.

Максимум (max) означає, що конфліктність виникає у Вас з самого незначного приводу. Мінімум (min) – Ви нечутливі до конфліктності.

Шкала 5. Усталеність (стійкість) – нестійкість конфліктності.

Максимум (max) означає, що конфліктність стійко і довго не проходить навіть при зміні обставин. Мінімум (min) означає швидке зникнення конфліктності.

Шкала 6. Виразність – невиразність прояву конфліктності.

Максимум (max) означає, що Ваш голос, жести, вираз обличчя, поза, хода свідчать про конфліктність. Мінімум (min) – про відсутність зовнішніх проявів, виразних засобів, що сигналізують оточенню про наявність подібних переживань.

Шкала 7. Психофізіологічний показник конфліктності.

Максимум (max) означає наявність психофізіологічних змін, що супроводжують конфліктні переживання, думки та поведінку особистості. Мінімум (min) свідчить про відсутність фізіологічних змін організму при конфлікті.

Шкала 8. Емоційний показник конфліктності .

Максимум (max) означає, що Ви емоційно яскраво переживаєте конфліктність і широкий спектр емоцій, що виникають у цій ситуації. Мінімум (min) свідчить про відсутність емоційного забарвлення.

Шкала 9. Когнітивний показник конфліктності.

Максимум (max) означає, що конфліктність супроводжується певними думками про ситуацію, про її причини і наслідки, про свою поведінку і поведінку опонента. Мінімум (min) навпаки, свідчить про те, що навіть при конфліктності, людина не схильна замислюватися над цією ситуацією.

Шкала 10. Поведінковий к показник конфліктності.

Максимум (max) означає, що конфліктність, виявляється в певних діях, вчинках, у поведінці, у виразних рухах, у експресії особистості, тощо. Мінімум (min) конфліктності не виявляється в її експресії, вчинках, поведінці.

Шкала 11. Контрольно-регулятивний показник конфліктності.

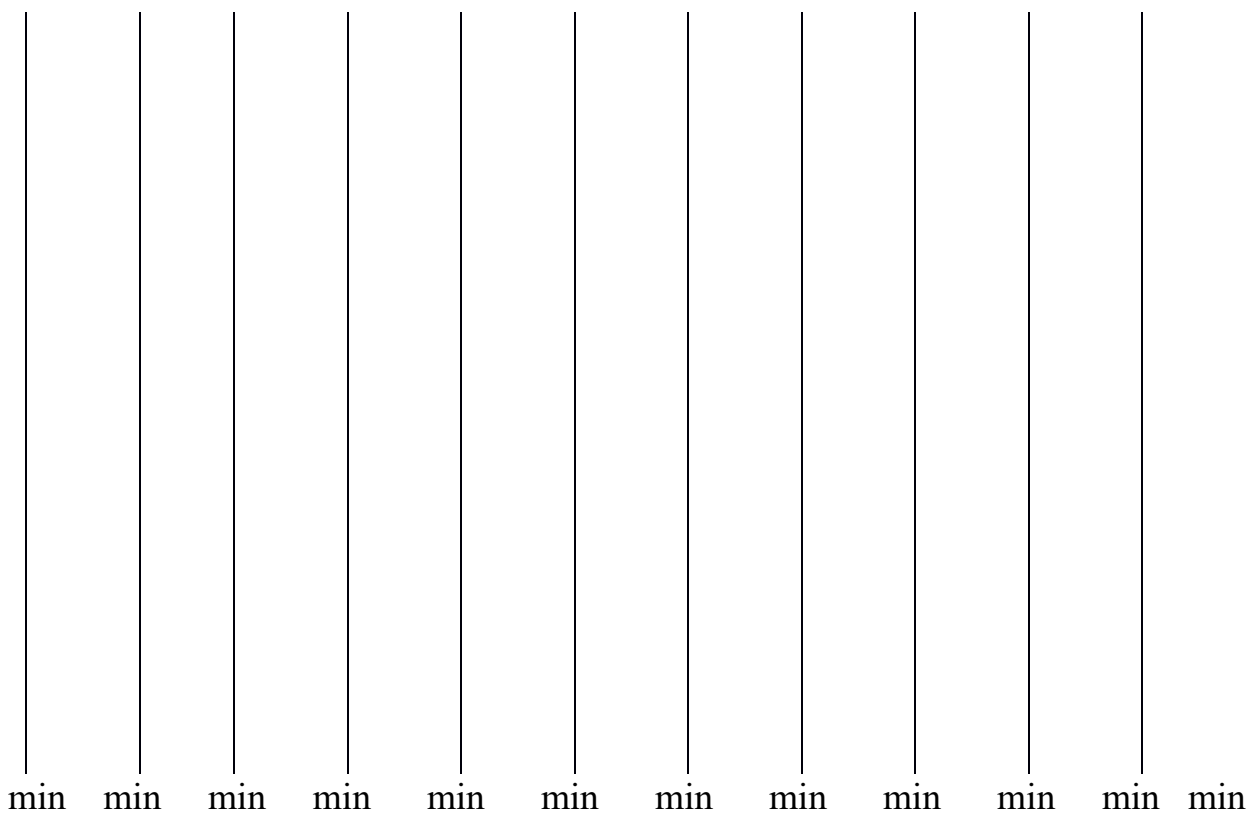
Максимум (max) означає, що Ви завжди контролюєте свою конфліктність і зовнішні її прояви (можете регулювати свою експресію, поведінку, мову, якщо це необхідно). Мінімум (min) указує на те, що в процесі прояву конфліктності, ви не контролюєте і не регулюєте свою поведінку.

Бланк до інструкції ЕДІКО

П.І.Б. _____ Дата _____

ШКАЛИ											
у конфл. Здоров'я											

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

max max max max max max max max max max
max

min min min min min min min min min min min min

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Мануал процедури «Експрес-діагностика конфліктності» (ЕДКО)

Система основних позицій	Характеристики методики
I. Загальні відомості про методику	Оригінальна психодіагностична процедура «Експрес-діагностика показників конфліктності» (ЕДКО) – «Розміщення себе на шкалах конфліктності». Автори розробники Ольга Павлівна Саннікова, Тетяна Юрївна Ульянова.
II. Діагностична мета	Безпосереднє оцінювання (шкалювання) обстеженими формально-динамічних та якісних показників схильності до конфліктності. Формально-динамічні показники конфліктності (шкали): 1. Потреба конфліктувати - відсутність потреби (ФДКП). 2. Ініціативність конфліктності – відсутність ініціативи (ФДКІ). 3. Широта – вузькість конфліктності (ФДКШ). 4. Легкість – утрудненість конфліктності (ФДКЛ). 5. Усталеність (стійкість) – нестійкість конфліктності (ФДКУ). 6. Виразність – невиразність прояву конфліктності (ФДКВ). Якісні показники конфліктності (шкали): 7. Психофізіологічний показник конфліктності (ЯКПф). 8. Емоційний показник (ЯКЕ). 9. Когнітивний показник (ЯКК). 10. Поведінковий показник (ЯКП). 11. Контрольно-регулятивний показник (ЯККР).
III. Призначення тесту (галузь застосування)	Для диференціального аналізу, для наукового дослідження, для практичного застосування.
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Інструкція, банк, на котрому зображено 12 ліній (по кількості оцінюваних якостей), висота кожної - 100 мм.
V. Стандартизація	<u>Стандартизація</u> проводилася на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Вибірка стандартизації – 204 особи (у віці від 23 до 35 років), результати перевірки на валідність, надійність, дискримінативність (тест-ретест, паралельний тест, метод ділення навпіл) високі – на значущому 1% рівні.
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог.
VII. Популяція	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується індивідуально.
VIII.	Чітких обмежень у часі роботи з тест-опитувальником

Характеристика часу	немає – від 15 до 20 хвилин.
IX. Ситуація дослідження	Для наукових цілей – можлива ситуація експертизи, для практичних – бажана ситуація клієнта.
X. Наявність паралельних тестів	Оригінальна методика «Експрес-діагностика суб'єктивного ставлення до конфлікту» ЕДІСС, оригінальна методика «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» ДИДІКО (варіант 1 і 2), методика «Рівень конфліктності» Г. В. Ложкін, Н. І. Повякель, «Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки за К. Н. Томасом», методика «Особистісна агресивність і конфліктність», Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов.
XI. Внесок співавторів	Розробка методологічних принципів і концепції і на котрих заснований теоретичний конструкт методики, керівництво процесом стандартизації, розробка стратегічних задач створення методики належить доктору психологічних наук, професору О. П. Санніковій; постановка проміжних задач, проведення емпіричних процедур, аналіз творів, математичну та статистичну обробку даних на всіх етапах створення опитувальника здійснювала аспірантка Т.Ю. Ульянова.

Оригинальная процедура «Экспресс-диагностика показателей

конфликтности» (ЭДИКО)

ІНСТРУКЦІЯ

Приглашаем Вас принять участие в исследовании, целью которого является изучение некоторых Ваших психологических характеристик.

Положите перед собой выданный Вам бланк. На нем вы видите несколько отрезков прямых. Посмотрите на первый. Представьте себе, что на нем расположено все человечество так, что на одном конце (вверху) сосредоточились самые здоровые люди (максимум здоровье), а на другом конце (внизу) - самые больные (минимум здоровье). Отметьте крестиком место, которое, по вашему мнению, Вы занимаете на этой условной шкале. Таковую же процедуру проведите со всеми остальными шкалами. Прежде, чем приступить к оценке следующей конкретной шкалы, ознакомьтесь с описанием ее максимального проявления (см. ниже). Если Вам непонятна инструкция, прочитайте ее еще раз, или обратитесь к нам.

Благодарим за участие в исследовании.

ПРЕДМЕТ ОЦЕНКИ

Шкала Здоровье - нездоровье.

Максимум здоровья (max) – «располагаются» самые здоровые люди.

Минимум здоровья (min) – «располагаются» самые больные люди.

Шкала 1. Потребность в конфликтности – отсутствие потребности

Максимум (max) означает высокую потребность в конфликтности – потребность личности решать разногласия с другими людьми конфликтным путём. Минимум (min) означает, что у вас отсутствие потребности.

Шкала 2. Инициативность конфликтности – отсутствие инициативности.

Максимум (max) означает вступление личности в конфликт по собственной инициативе (проявления эмоций и действий, которые сопровождают конфликтность); быть зачинщиком конфликта. Минимум (min) свидетельствует о вступлении в конфликт по инициативе другого (как ответная реакция на привлечение в конфликт).

Шкала 3. Широта – узость конфликтности.

Максимум (max) означает, что конфликтность возникает во всех сферах, как в узком, так и в широком круге общения. Минимум (min) означает, что конфликтность возникает только в определённой сфере общения, с определёнными людьми (или не возникает).

Шкала 4. Легкость – затруднённая конфликтности.

Максимум (max) означает, что конфликтность возникает у вас по самому незначительному поводу. Минимум (min) – Вы нечувствительны к конфликтности.

Шкала 5. Устойчивость – неустойчивость конфликтности.

Максимум (max) означает, что конфликтность устойчива и долго не проходит, даже при смене обстоятельств. Минимум (min) означает быстрое исчезновение конфликтности.

Шкала 6. Выразительность – невыразительность проявлений конфликтности.

Максимум (max) означает, что Ваш голос, жесты, выражение лица, поза, походка свидетельствуют о наличии выразительности конфликтности.

Минимум (min) – об отсутствии внешних проявлений, выразительных средств, которые сигнализируют окружению о наличии таких переживаний.

Шкала 7. Психофизиологический показатель конфликтности.

Максимум (max) означает наличие психофизиологических изменений, которые сопровождают конфликтные переживания, мысли и поведение личности. Минимум (min) свидетельствует об отсутствии психофизиологических изменений организма при конфликте.

Шкала 8. Эмоциональный показатель конфликтности.

Максимум (max) означает, что Вы эмоционально ярко переживаете конфликтность и широкий спектр эмоций, которые возникают в этой ситуации. Минимум (min) свидетельствует об отсутствии эмоционального окрашивания.

Шкала 9. Когнитивный показатель конфликтности.

Максимум (max) означает, что конфликтность личности сопровождается определенными мыслями о ситуации, о её причинах и последствиях, о своём поведении и поведении опонента. Минимум (min) свидетельствует напротив, о том, что даже при высокой конфликтности, человека не свойственно задумываться об этих вопросах.

Шкала 10. Поведенческий показатель конфликтности.

Максимум (max) означает, что конфликтность личности проявляется в определённых действиях, поступках, поведении, в выразительных движениях, в экспрессии и т. д. Минимум (min) – не выявляется в экспрессии личности, её поступках и поведении.

Шкала 11. Контрольно-регулятивный показатель конфликтности.

Максимум (max) означает, что Вы всегда контролируете свою конфликтность и внешние её проявления (можете регулировать свою экспрессию, поведение, речь, если вам это необходимо). Минимум (min) указывает на то, что в процессе проявления конфликтности, Вы не контролируете и не регулируете своё поведение.

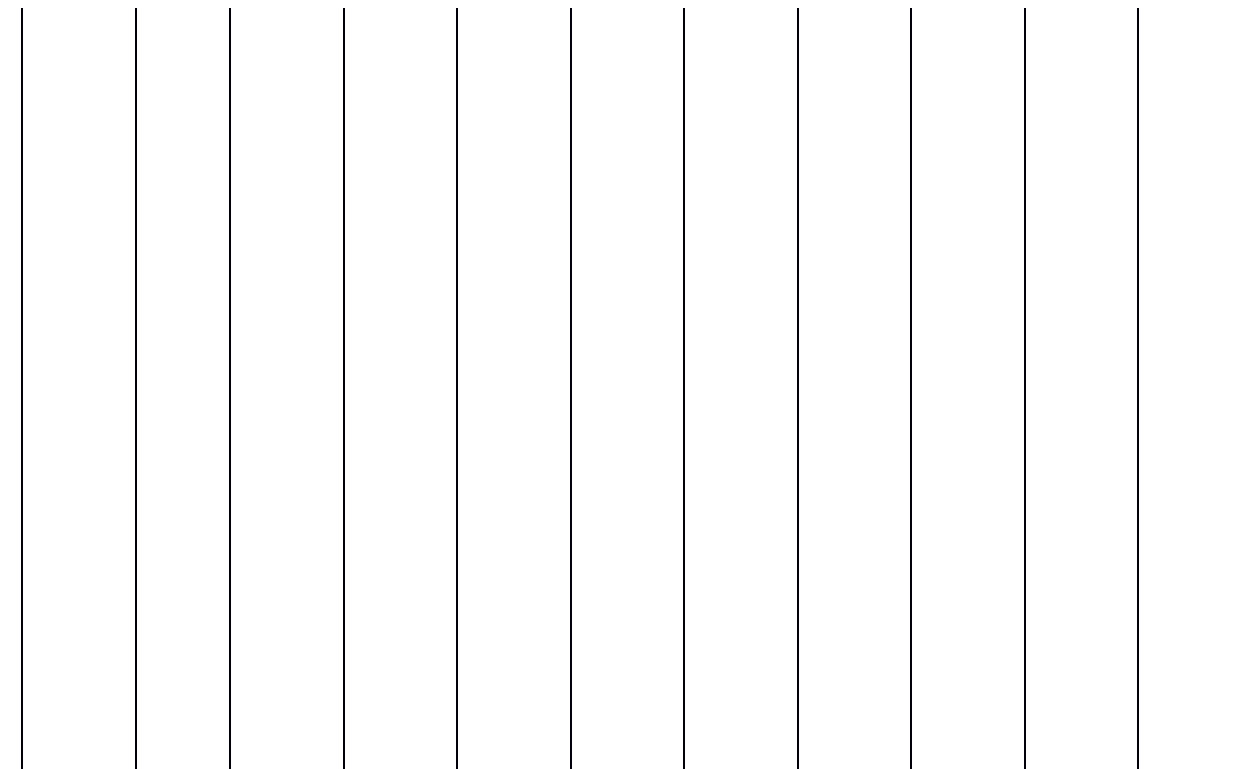
Бланк к инструкции ЭДИКО

Ф.И.О. _____ Дата _____

ШКАЛЫ											
И.В. конф-ти Здоровье											

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

max max max max max max max max max max max
max

min min min min min min min min min min min min
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Таблица Б.2.

Мануал (описание) процедуры «Экспресс-диагностика показателей конфликтности» (ЭДИКО)

Система основных позиций	Характеристики методики
I. Общие сведения о методике	Оригинальная психодиагностическая процедура «Экспресс-диагностика показателей конфликтности» (ЭДИКО). «Размещение себя на шкалах конфликтности» Авторы разработчики Ольга Павловна Санникова, Татьяна Юрьевна Ульянова.
II. Диагностическая цель	Непосредственное самооценивание (шкалирование) испытуемыми формально-динамических и качественных показателей склонности к конфликтностию Формально - динамические показатели конфликтности (шкалы): 1. Потребность в конфликтности – отсутствие потребности (ФДПК). 2. Инициативность конфликтности – отсутствие инициативности (ФДКИ). 3. Широта – узость конфликтности (ФДКШ). 4. Легкость – затруднённость конфликтности (ФДКЛ). 5. Устойчивость – неустойчивость конфликтности (ФДКУ). 6. Виразительность – невиразительность проявлений конфликтности (ФДКВ). Качественные показатели конфликтности (шкалы): 7. Психофизиологический показатель конфликтности (ККПф). 8. Эмоциональный показатель конфликтности (ККЭ). 9. Когнитивный показатель конфликтности (ККК). 10. Поведенческий показатель конфликтности (ККП). 11. Контрольно-регулятивный показатель конфликтности (ККР).
III. Назначение теста (область применения)	Для дифференциального анализа, для научного исследования, для практического использования.
IV. Краткое описание методики (комплектность)	Инструкция, бланк, на котором изображено 12 линий (по кол-ву оцениваемых качеств), высота каждой – 100 мм.
V. Стандартизация	<u>Стандартизация</u> проводилась на базе Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского г. Одессы. Выборка стандартизации - 204 человека (в возрасте от 23 до 35 лет), результаты проверки на надёжность, дискриминативность (тест-

	ретест, параллельный тест, метод деления попаллам) высокие – на 1% уровне значимости
VI. Требования к пользователю	Диагностику может осуществлять психолог-исследователь, практикующий психолог, специалист-смежник с соответствующей подготовкой
VII. Популяция	Для взрослых от 18 до 40 лет. Применяется строго индивидуально.
VIII. Характеристика времени	Чётких ограничений во времени работы с методикой нет – от 15 до 20 минут
IX. Преимущественная ситуация исследования	Для научных целей – возможна ситуация экспертизы, для практических – желательна ситуация клиента
X. Наличие параллельных тестов	Оригинальная методика «Экспресс-диагностика субъективного отношения к конфликту» (ЭДИСО), оригинальная методика «Дифференциальная диагностика склонности к конфликтности» (ДИДИКО вариант 1 и 2), методика «Уровень конфликтности» Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель, «Методика диагностики склонности личности к конфликтному поведению К. Н. Томаса», «Личностная агрессивность и конфликтность» Е. П. Ильин, П. А. Ковалёв
XI. Вклад соавторов	Разработка методологических принципов и концепций, на которых основан теоретический конструкт методики, управление процессом стандартизации, разработка стратегических задач создания методик принадлежит доктору психологических наук, профессору О. П. Санниковой; постановка промежуточных задач, проведение эмпирических процедур, анализ сочинений, математическую и статистическую обработку данных на всех этапах создания методики проводила аспирантка Т. Ю. Ульянова

ДОДАТОК В

Результати факторного аналізу індикаторів

Таблиця В.1

	Статистичні дані			
	Описова статистика			
	Mean	Std. Deviation	Analysis N	
КПф	19,2739	6,86226	230	
КЕм	22,8913	7,41186	230	
ККо	18,0696	5,41181	230	
КПо	19,2174	6,67562	230	
ЗПК	19,8630	4,65264	230	
УсПК	47,4000	16,29654	230	
ФДКП	2,6243	2,27804	230	
ФДІК	2,6783	2,13616	230	
ФДКШ	3,2974	2,58474	230	
ФДКЛ	5,7491	2,67702	230	
ФДКУ	3,1870	2,20692	230	
ФДКВ	4,6800	2,73614	230	
ЯКПф	5,4757	2,56444	230	
ЯКЕ	5,9309	3,39992	230	
ЯКК	4,4047	2,33128	230	
ЯКП	3,3691	2,28757	230	
ЗРК	28,4304	3,14037	230	
ЗАК	5,6261	2,50749	230	
ННАК	3,5435	2,05074	230	
ОАК	4,4043	2,10779	230	
НАК	3,7000	1,74123	230	
БАК	7,8087	2,34715	230	

	Описова статистика			
	Mean	Std. Deviation	Analysis N	
МАК	2,9609	1,97213	230	
НДІ	3,7348	1,70898	230	
ПАК	4,5870	2,19344	230	
ПАС	3,6196	1,65200	230	
НАС	3,3478	1,53869	230	
УПК	5,6065	1,34621	230	
АКР	17,8522	6,04458	230	
АЕП	19,0043	7,23619	230	
АКП	15,3739	6,26345	230	
АР	18,0826	6,45219	230	
ПАП	16,8043	7,93593	230	
ЗПА	17,4235	5,54328	230	
КСТ	34,4913	6,51417	230	
РТ	32,6087	7,65032	230	
ОТ	50,5391	9,53439	230	
ЕКР	19,0609	6,46899	230	
ККР	18,3174	5,13394	230	
ДКР	17,6348	5,83294	230	
КрКР	21,3304	4,38979	230	
КОР	18,3390	4,62642	230	
ВЦ	50,4174	10,00566	230	
ВА	31,1043	6,07000	230	
ВВ	17,6870	3,97122	230	
ЕТ	34,8435	8,76833	230	
КТ	33,8043	7,16865	230	

	Описова статистика			
	Mean	Std. Deviation	Analysis N	
ПТ	34,5304	7,62015	230	
ЗПТ	34,3932	6,64403	230	
ЕЕ	21,9130	4,83269	230	
КЕ	22,0174	4,50227	230	
ДЕ	22,5913	4,14559	230	
ПЕ	20,1522	3,43732	230	
ЗПЕ	21,6685	2,54665	230	
Пс	24,0348	6,30094	230	
Іс	24,2826	7,29857	230	
Ш	22,4087	6,73244	230	
Л	23,3826	7,35213	230	
У	22,4130	5,48350	230	
В	25,6435	6,92088	230	
ВуС	25,5783	3,65074	230	
ВССм	22,5957	5,26727	230	
ВІСк	19,6696	4,29119	230	
АсЕ	32,7739	8,21072	230	
АсК	31,1565	6,28729	230	
АсП	33,9913	6,84704	230	
АсКР	39,1870	7,93724	230	
АсЗаг	34,2772	5,94737	230	
А	23,2304	6,95613	230	
С	28,7130	9,61555	230	
Е	20,7870	7,37177	230	
F	27,3435	7,41822	230	

	Описова статистика			
	Mean	Std. Deviation	Analysis N	
G	21,4348	6,47080	230	
H	28,6652	10,00812	230	
I	22,9609	6,54532	230	
L	18,8174	6,36184	230	
M	23,6609	7,23696	230	
N	19,6478	5,20349	230	
O	20,7391	8,28487	230	
Q1	17,7609	5,77974	230	
Q2	16,9391	6,06772	230	
Q3	21,4087	6,69536	230	
Q4	24,0957	9,50061	230	
QI	6,4204	1,99842	230	
QII	4,0561	2,31951	230	
QIII	5,3748	1,55941	230	
QIV	5,3830	2,26352	230	
FI	6,3391	3,53371	230	
FII	4,8391	2,71905	230	
FIII	4,6391	3,01021	230	
FIV	4,4174	2,58812	230	
FV	8,2783	2,81930	230	
FVI	5,5174	2,16304	230	
FVII	3,2696	2,09729	230	
FVIII	3,9217	2,46778	230	
FIX	9,2043	2,60784	230	
FX	6,6478	2,12746	230	

	Описова статистика			
	Mean	Std. Deviation	Analysis N	
FXI	5,7565	2,88678	230	
FXII	7,1304	2,30254	230	

n	значення коефіцієнтів кореляції			
	$\beta = 5\%$	$\beta = 1\%$		
200	0,138	0,182		
250	0,124	0,163		

Таблиця В.2.

Чотирьохфакторна модель індикаторів конфліктності
Rotated Component Matrix

	Component			
	1	2	3	4
КПф	249	174	-80	112
КЕм	702	-193	-46	74
ККо	689	-119	94	-20
КПо	688	236	52	-24
ЗПК	819	38	-2	56
УсПК	473	58	-56	-26
ФДКП	577	222	-107	-127
ФДКІ	600	222	1	-175
ФДКШ	420	201	54	-35
ФДКЛ	096	254	-92	-12
ФДКУ	383	23	-125	-91
ФДКВ	480	108	-6	86
ЯКПф	404	-257	79	98
ЯКЕ	427	-127	-22	24
ЯКК	592	-136	116	27
ЯКП	683	6	17	-61
ЗРК	378	247	12	-95
ЗАК	633	-311	45	69
ННАК	679	146	-42	-12
ОАК	499	-337	-16	-57
НАК	564	56	-23	-227
БАК	-369	-176	192	311
МАК	599	34	-88	-211

	Component			
	1	2	3	4
НДІ	442	266	8	-245
ПАК	518	-293	-22	-129
ПАС	721	120	-38	-124
НАС	630	170	-52	-272
УПК	540	-473	89	93
АКР	683	-53	-39	46
АЕП	764	-178	-82	-42
АКП	629	-19	-164	-88
АР	736	4	-113	35
ПАП	743	-90	-53	43
ЗПА	874	-87	-108	1
ЗКСТ	-680	-149	68	92
РТ	346	-49	103	68
ОТ	425	-349	79	61
ЕКР	305	447	-73	247
ККР	396	036	-238	196
ДКР	570	137	-130	229
КрКР	72	508	5	33
КОР	529	278	-177	280
ВЦ	359	-176	-82	181
ВА	376	-37	-82	172
ВВ	542	-111	-13	107
ЕТ	-671	200	134	-55
КТ	-630	-036	207	37
ПТ	-621	11	27	63

	Component			
	1	2	3	4
ЗПТ	-759	79	144	13
ЕЕ	-149	-258	168	244
КЕ	-291	-78	80	125
ДЕ	-286	113	181	75
ПЕ	-249	-62	67	181
ЗПЕ	-399	-132	211	263
Пс	-17	106	25	725
Іс	6	364	56	668
Ш	-22	300	10	658
Л	-175	526	105	503
У	-190	47	-87	312
В	276	136	9	618
ВуС	-136	556	103	-15
ВССм	-46	624	118	146
ВІСк	356	464	-42	116
АсЕ	-190	708	86	-21
АсК	99	690	115	4
АсП	-30	579	79	104
АсКР	-135	596	98	125
АсЗаг	-93	792	115	66
А	-102	116	677	318
С	-479	384	572	-64
Е	453	416	537	12
F	170	219	660	345
G	-178	-207	648	95

	Component			
	1	2	3	4
H	-156	512	586	327
I	-194	-138	710	17
L	536	-121	526	-94
M	-119	194	659	-215
N	-350	-20	645	-123
O	392	-613	342	19
Q1	287	234	535	-272
Q2	-22	-3	524	-537
Q3	-397	103	682	-30
Q4	615	-338	429	-56
QI	148	526	141	635
QII	682	-505	-158	-80
QIII	186	249	-169	-119
QIV	320	339	377	-471
FI	559	-327	-50	-8
FII	673	-21	-24	-42
FIII	454	-606	-58	15
FIV	748	-171	-49	85
FV	64	547	16	507
FVI	-265	463	-174	103
FVII	610	79	-103	-3
FVIII	41	-724	-108	-93
FIX	286	-82	100	69
FX	279	448	-32	388
FXI	516	-589	-10	3

	Component			
	1	2	3	4
FXII	227	545	-13	100

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 10 iterations.

Total Variance Explained

Component	Rotation Sums of Squared Loadings			
	Total	% of Variance	Cumulative %	
1	21,473	21,689	21,689	
2	10,324	10,429	32,118	
3	6,168	6,230	21,473	
4	5,091	5,143	21,473	

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Шостифакторна модель індикаторів конфліктності

Rotated Component Matrix

	Component					
	1	2	3	4	5	6
КПф	292	199	-130	-108	43	220
КЕм	646	-199	299	-31	112	25
ККо	641	-114	237	102	-6	111
КПо	660	263	202	44	-7	152
ЗПК	788	55	213	-7	56	178
УсПК	402	33	50	-46	-62	409
ФДКП	577	271	166	-125	-127	114
ФДКІ	605	282	193	-19	-165	62
ФДКШ	469	262	30	22	-61	53
ФДКЛ	59	243	74	-87	17	89
ФДКУ	412	73	82	-145	-111	26
ФДКВ	568	179	-61	-52	16	80
ЯКПф	491	-204	-143	41	-12	121
ЯКЕ	473	-85	-10	-46	-35	91
ЯКК	645	-82	-4	86	-45	127
ЯКП	683	50	205	4	-58	48
ЗРК	361	277	204	7	-47	-26
ЗАК	651	-278	182	36	63	-70
НАК	420	26	544	41	141	291
ОАК	442	-343	299	6	-12	-69
НАК	275	-68	585	73	-63	296
БАК	-83	-54	-500	100	167	-376

	Component					
	1	2	3	4	5	6
МАК	333	-78	529	-3	-78	339
НДІ	192	166	498	87	-94	281
ПАК	418	-315	384	16	-53	-42
ПАС	408	-20	646	63	57	335
НАС	320	42	616	46	-102	373
УПК	610	-415	140	69	76	-241
АКР	753	25	134	-75	24	-79
АЕК	708	-169	314	-71	-15	70
АКК	521	-39	392	-134	-10	67
АР	699	15	213	-114	38	167
ПАП	668	-105	268	-37	65	179
ЗПА	821	-74	326	-102	27	106
КСТ	-551	-117	-350	37	26	-238
РТ	349	-49	-115	92	-16	330
ОТ	425	-353	-91	73	-39	310
ЕКР	74	291	156	-7	314	613
ККР	246	-69	59	-197	181	561
ДКР	383	20	187	-78	259	546
КрКР	-53	433	32	34	065	418
КОР	288	118	174	-110	318	720
ВЦ	338	-188	185	-72	220	-97
ВА	355	-51	79	-80	170	100
ВВ	507	-119	162	-6	113	99
ЕТ	-649	187	-212	134	-55	-63
КТ	-543	-30	-428	184	-62	57

	Component					
	1	2	3	4	5	6
ПТ	-563	-1	-393	12	-24	112
ЗПТ	-696	71	-397	129	-56	36
ЕЕ	-58	-255	-412	139	99	202
КЕ	-202	-60	-327	51	30	54
ДЕ	-83	210	-513	103	-89	36
ПЕ	-108	-15	-397	17	56	24
ЗПЕ	-187	-67	-683	136	43	143
Пс	-28	20	-136	33	731	77
Іс	9	299	-165	51	669	135
Ш	-107	180	-27	42	715	163
Л	-212	452	-62	117	566	45
У	-105	54	-278	-117	241	34
В	300	97	-150	-5	577	180
ВуС	-179	540	84	112	67	-24
ВССм	-047	622	21	109	208	-31
ВІСк	347	478	109	-55	152	71
АсЕ	-145	740	-167	54	-32	112
АсК	63	687	50	111	53	145
АсП	12	605	-84	51	112	27
АсКР	-55	639	-165	58	116	-24
АсЗаг	-48	824	-123	82	74	77
А	-80	92	-85	678	348	-132
С	-397	424	-217	546	-64	-165
Е	324	361	208	570	86	275
F	151	178	-51	666	363	89

	Component					
	1	2	3	4	5	6
G	-65	-158	-130	624	81	-359
H	-135	495	-48	580	397	-164
I	-188	-157	-143	718	-2	-2
L	463	-136	204	549	-67	120
M	-84	226	-186	642	-264	125
N	-376	-41	22	669	-61	-201
O	439	-582	1	334	-45	-55
Q1	217	233	128	550	-243	186
Q2	-44	31	-3	528	-560	125
Q3	-331	132	-79	672	11	-353
Q4	583	-333	147	439	-73	106
QI	125	465	-6	143	696	44
QII	627	-510	196	-142	-115	196
QIII	142	254	185	-162	-65	14
QIV	217	337	103	394	-473	426
FI	488	-356	112	-31	-47	303
FII	564	-52	273	3	-12	260
FIII	391	-642	107	-32	-26	191
FIV	662	-199	262	-27	103	199
FV	-1	473	107	35	612	-7
FVI	-354	394	57	-146	183	88
FVII	402	-13	497	-36	135	176
FVIII	86	-705	-121	-114	-197	33
FIX	289	-80	-20	94	32	137
FX	188	379	208	-7	494	51

	Component					
	1	2	3	4	5	6
FXI	482	-604	53	2	-66	224
FXII	111	493	305	19	237	21

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 9 iterations.

Total Variance Explained

Component	Rotation Sums of Squared Loadings			
	Total	% of Variance	Cumulative %	
1	16,859	17,029	17,029	
2	9,643	9,740	26,769	
3	6,619	6,686	33,455	
4	6,005	6,066	39,521	
5	5,328	5,382	44,903	
6	4,582	4,628	49,531	

Extraction Method: Principal Component Analysis.

ДОДАТОК Г

Бланк для відповідей та ключі для обробки даних, отриманих за допомогою оригінальної методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДКО 1 і 2 варіант)

Бланк до методики ДИДКО

П.І.Б.досліджуваного _____ Вік _____ Дата: _____

П.І.Б. експерта _____ (для варіанту 2)

№	Варіант 1				Варіант 2				Варіант 3							
	Безумовно, так	Мабуть, так	Мабуть, ні	Безумовно, ні №	Безумовно, так	Мабуть, так	Мабуть, ні	Безумовно, ні №	Безумовно, так	Мабуть, так	Мабуть, ні	Безумовно, ні №	Безумовно, так	Мабуть, так	Мабуть, ні	Безумовно, ні
1				14				27				40				
2				15				28				41				
3				16				29				42				
4				17				30				43				
5				18				31				44				
6				19				32				45				
7				20				33				46				
8				21				34				47				
9				22				35				48				
10				23				36				49				
11				24				37				50				
12				25				38								
13				26				39								

Ключ-дешифратор до оригінальної методики «Диференціальна діагностика схильності до конфліктності» (ДИДКО 1 і 2 варіант)

№	Показники конфліктності	«Прямі» твердження	«Зворотні»
1	КПф – психофізіологічний показник	1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10	6
2	КЕм – емоційний показник	11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20	

3	ККо – когнітивний показник	21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30	28, 29,
4	КПо – поведінковий показник	31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40	38
5	ККР – контрольно-регулятивний показник	41, 43, 45, 46, 47, 49	42, 44, 48, 50

Бланковий ключ до методики ДИДІКО (1 і 2 варіант)

№	Варіант 1				Варіант 2				Варіант 3				Варіант 4			
	Безумовно, так	Мабуть, так	Мабуть, ні	Безумовно, ні	Безумовно, так	Мабуть, так	Мабуть, ні	Безумовно, ні	Безумовно, так	Мабуть, так	Мабуть, ні	Безумовно, ні	Безумовно, так	Мабуть, так	Мабуть, ні	Безумовно, ні
1				14				27				40				
2				15				28	x	x	x	x	41			
3				16				29	x	x	x	x	42	x	x	x
4				17				30					43			
5				18				31					44	x	x	x
6	x	x	x	19				32					45			
7				20				33					46			
8				21				34					47			
9				22				35					48	x	x	x
10				23				36					49			
11				24				37					50	x	x	x
12				25				38	x	x	x	x				
13				26				39								

ДОДАТОК Д

Оригинальная методика «Дифференциальная диагностика склонности к конфликтности» ДИДИКО 1 (самооценочный) (русскоязычный вариант)

ИНСТРУКЦИЯ

Перед Вами опросник, содержащий различные утверждения, и бланк на котором предусмотрено 4 варианта ответов: «безусловно, да»; «пожалуй, да»; «пожалуй, нет»; «безусловно, нет».

Ваша задача – согласится или не согласится с данным утверждением и поставить крестик под тем вариантом ответа, который Вам больше всего подходит в данном случае. Внимательно проверяйте, чтобы номер утверждения совпадал с таким же номером на бланке ответов. Вы можете быть уверены, что Ваши ответы не будут разглашаться. Благодарим за сотрудничество. Если Вам непонятна инструкция, прочтите ее еще раз.

1. Как правило, еще до начала приближающегося конфликта, я чувствую себя уже уставшим и опустошенным
2. В споре я ощущаю прилив энергии и полноту сил
3. Всегда, во время спора у меня учащается сердцебиение
4. Обычно, конфликт с кем бы-то ни было, сопровождается у меня чувством сдавленности в груди и комом в горле
5. Я ощущаю боли в желудке, когда конфликтую с кем-либо
6. Обычно, конфликтная ситуация и даже скандал не вызывают у меня ощущение физической напряженности
7. Спора с кем-либо, у меня потеют ладони, появляется ощущения жара
8. При любом конфликте у меня перехватывает дух, сбивается ритм дыхания
9. В конфликтной ситуации моё тело напряжено и «натянато как струна»
10. В споре я всегда физически ощущаю беспокойство
11. Любой проигрыш меня бесит
12. Меня раздражает, когда мне перечат
13. Иногда я чувствую, что от ярости готов(а) «выцарапать глаза»
14. Меня раздражают тупые и непонятливые люди
15. В гневе могу обидеть человека
16. Я злюсь, когда меня отвлекают от работы по пустякам
17. Я чувствую себя подавленным и униженным, когда проигрываю спор
18. Я не терплю невыполнение моих указаний или просьб

19. Обычно в споре у меня возникает целая гамма эмоций
20. Я не терплю пренебрежительно-неуважительное отношение к моему мнению
21. Я редко думаю о последствиях, когда с кем-то ссорюсь
22. Мнение других в споре для меня не имеет значения
23. Я думаю, что без конфликтов невозможно достичь своих целей в жизни
24. Я всегда заранее продумываю свое поведение в предстоящей конфликтной ситуации
25. Мне тягостны мысли о том, что я проиграл в споре
26. Я не всегда могу предвидеть конфликтную для меня ситуацию
27. Для меня важно убедить другого, что он не прав
28. Думаю, что я неконфликтный человек
29. Я быстро забываю о своих конфликтах и ссорах с другими людьми
30. Я всегда мысленно анализирую свое поведение в произошедшей со мной конфликтной ситуации
31. Если у меня есть претензии к кому-то, то я открыто их высказываю
32. В споре с людьми я могу быть убедительным
33. Я всегда и словом и делом стремлюсь доказать свою правоту
34. Если меня кто-то раздражает, я не скрываю этого
35. По моему поведению всегда можно понять, что у меня с кем-то столкнулись интересы
36. Многие говорят, что у меня «острый язык»
37. Под мою горячую руку лучше не попадать
38. Меня очень трудно спровоцировать на конфликтное поведение
39. Порой, в конфликтной ситуации, я совершаю неожиданные, и даже рискованные действия
40. Я довольно часто, не по своей воле попадаю в конфликтные ситуации
41. Обычно, я стремлюсь сменить тему разговора для предотвращения конфликта
42. В споре с людьми я могу наговорить много лишнего
43. Я легко сохраняю спокойствие в большинстве конфликтных ситуаций
44. Мне трудно снизить свой «накал страстей», когда мой собеседник груб и неправ
45. В процессе даже затяжной ссоры с лёгкостью могу превратить все в шутку

46. Обычно, я не принимаю поспешных решений в споре, чтобы со временем всё хорошо обдумать
47. Мне всегда удается контролировать свой гнев и раздражение даже во время острого конфликта с собеседником
48. Я часто расплачиваюсь за свою резкость и грубость при выяснении отношений
49. Я всегда знаю, когда надо «усмирить» свой пыл и не поссориться с собеседником
50. В споре я часто теряю над собой контроль

**Оригинальная методика «Дифференциальная диагностика склонности к конфликтности» ДИДИКО 2 (экспертный)
(русскоязычный вариант)**

ИНСТРУКЦИЯ

Перед Вами опросник, содержащий различные утверждения, и бланк на котором предусмотрено 4 варианта ответов: «безусловно, да»; «пожалуй, да»; «пожалуй, нет»; «безусловно, нет».

Ваша задача – согласится или не согласится с данным утверждением и поставить крестик под тем вариантом ответа, который Вам больше всего подходит в данном случае. Внимательно проверяйте, чтобы номер утверждения совпадал с таким же номером на бланке ответов. Вы можете быть уверены, что Ваши ответы не будут разглашаться. Благодарим за сотрудничество. Если Вам непонятна инструкция, прочтите ее еще раз.

1. Как правило, еще до начала приближающегося конфликта, он/она чувствует себя уже уставшим и опустошенным
2. В споре он/она ощущает прилив энергии и полноту сил
3. Всегда, во время спора у него/неё учащается сердцебиение
4. Обычно, конфликт с кем бы-то ни было, сопровождается у него/неё чувством сдавленности в груди и комом в горле
5. Он/она ощущает боли в желудке, когда конфликтует с кем-либо
6. Обычно, конфликтная ситуация и даже скандал не вызывают у него/неё ощущение физической напряженности
7. Споря с кем-либо, у него/неё потеют ладони, появляется ощущения жара

8. При любом конфликте у него/неё перехватывает дух, сбивается ритм дыхания
9. В конфликтной ситуации его/её тело напряжено и «натянута как струна»
10. В споре он/она всегда физически ощущает беспокойство
11. Любой проигрыш его/её бесит
12. Его/её раздражает, когда ему/ей перечат
13. Иногда он/она чувствует, что от ярости готов(а) «выцарапать глаза»
14. Его/её раздражают тупые и непонятливые люди
15. В гневе он/она может обидеть человека
16. Он/она злится, когда его/её отвлекают от работы по пустякам
17. Он/она чувствует себя подавленным (ой) и униженным (ой), когда проигрывает спор
18. Он/она не терпит невыполнение его/её указаний или просьб
19. Обычно в споре у него/её возникает целая гамма эмоций
20. Он/она не терпит пренебрежительно-неуважительного отношения к его/её мнению
21. Он/она редко думает о последствиях, когда с кем-то ссорится
22. Мнение других в споре для него/неё не имеет значения
23. Он/она думает, что без конфликтов невозможно достичь своих целей в жизни
24. Он/она всегда заранее продумывает свое поведение в предстоящей конфликтной ситуации
25. Ему/ей тягостны мысли о том, что он/она проиграл(ла) в споре
26. Он/она не всегда может предвидеть конфликтную для него/неё ситуацию
27. Для него/неё важно убедить другого, что он не прав
28. Думаю, что он/она неконфликтный человек
29. Он/она быстро забывает о своих конфликтах и ссорах с другими людьми
30. Он/она всегда мысленно анализирует свое поведение в произошедшей с ним/ней конфликтной ситуации
31. Если у него/неё есть претензии к кому-то, то он/она открыто их высказывает
32. В споре с людьми он/она может быть убедительным
33. Он/она всегда и словом и делом стремится доказать свою правоту
34. Если его/её кто-то раздражает, он/она не скрывает этого
35. По его/её поведению всегда можно понять, что у него/неё с кем-то столкнулись интересы

36. Многие говорят, что у него/неё «острый язык»
37. Под его/её горячую руку лучше не попадать
38. Его/её очень трудно спровоцировать на конфликтное поведение
39. Порой, в конфликтной ситуации, он/она совершает неожиданные, и даже рискованные действия
40. Он/она довольно часто, не по своей воле попадает в конфликтные ситуации
41. Обычно, он/она стремится сменить тему разговора для предотвращения конфликта
42. В споре с людьми он/она может наговорить много лишнего
43. Он/она легко сохраняет спокойствие в большинстве конфликтных ситуаций
44. Ему/ей трудно снизить свой «накал страстей», когда его/её собеседник груб и неправ
45. В процессе даже затяжной ссоры он/она с лёгкостью может превратить все в шутку
46. Обычно, он/она не принимает поспешных решений в споре, чтобы со временем всё хорошо обдумать
47. Ему/ей всегда удается контролировать свой гнев и раздражение даже во время острого конфликта с собеседником
48. Он/она часто расплывается за свою резкость и грубость при выяснении отношений
49. Он/она всегда знает, когда надо «усмирить» свой пыл и не поссориться с собеседником
50. В споре он/она часто теряет над собой контроль

Бланк к методике ДИДИКО

Ф.И.О. исследуемого _____ Возраст _____ Дата: _____

Ф.И.О. эксперта _____ (для варианта 2)

№	Вариант 1				Вариант 2				Вариант 3			
	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет
1				14				27				40
2				15				28				41
3				16				29				42
4				17				30				43
5				18				31				44
6				19				32				45
7				20				33				46
8				21				34				47
9				22				35				48
10				23				36				49
11				24				37				50
12				25				38				
13				26				39				

Таблица Д.1

Ключ-дешифратор к оригинальной методике «Дифференциальная диагностика склонности к конфликтности» ДИДИКО (1 и 2 вариант)

№	Показатели конфликтности	«Прямые» утверждения	«Обратные» утверждения
1	КПф – психофизиологический показатель	1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10	6
2	КЭм – эмоциональный показатель	11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20	
3	ККо – когнитивный показатель	21, 22, 23, 24, 25, 26,	28, 29

		27, 30	
4	КПо – поведенческий (конативный) показатель	31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40	38,
5	ККР – контрольно-регулятивный показатель	41,43, 45, 46, 47, 49	42, 44, 48, 50

Бланковый ключ к методике ДИДИКО (1 и 2 вариант)

№	№				№				№										
	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет			
1					14					27					40				
2					15					28	x	x	x	x	41				
3					16					29	x	x	x	x	42	x	x	x	x
4					17					30					43				
5					18					31					44	x	x	x	x
6	x	x	x	x	19					32					45				
7					20					33					46				
8					21					34					47				
9					22					35					48	x	x	x	x
10					23					36					49				
11					24					37					50	x	x	x	x
12					25					38	x	x	x	x					
13					26					39									

Таблица Д.2

Мануал (описание) методики «Дифференциальная диагностика склонности к конфликтности» (ДИДИКО 1 самооценочный вариант)

Система основных позиций	Характеристики методики
I. Общие сведения о методике	Оригинальная психодиагностическая методика «Дифференциальная диагностика склонности к конфликтности» (ДИДИКО 1 самооценочный вариант) Авторы разработчики Ольга Павловна Санникова, Татьяна Юрьевна Ульянова
II. Диагностическая цель	Методика диагностирует качественные показатели конфликтности (склонности к конфликтности) : 1. Психофизиологический показатель конфликтности (КПф). 2. Эмоциональный показатель конфликтности

	(КЭм). 3. Когнитивный показатель конфликтности (ККо). 4. Поведенческий показатель конфликтности (КПо). 5. Контрольно-регулятивный показатель конфликтности (ККР). Средняя сумма баллов по всем шкалам, кроме Психофизиологического показателя, образует общий показатель конфликтности (КОП) – композитную оценку склонности к конфликтности: КОП = (КЭм + ККо + КПо+ККР): 4
III. Назначение теста (область применения)	Для дифференциального анализа, для научного исследования, для практического использования
IV. Краткое описание методики (комплектность)	Стандартная инструкция для респондентов, 50 утверждений, бланк с дифференцированными ответами по принципу выбора одного из четырёх вариантов («безусловно, да»; «пожалуй, да»; «пожалуй, нет»; «безусловно, нет»). Результаты выражаются в баллах, максимальный балл для каждого показателя равен 40 баллов.
V. Стандартизация	<u>Стандартизация</u> проводилась на базе Пивденноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского г. Одессы. Выборка стандартизации - 204 человека (в возрасте от 23 до 35 лет), результаты проверки на надёжность, дискриминативность (тест-ретест, параллельный тест, метод деления попаллам) высокие – на 1% уровне значимости
VI. Требования к пользователю	Диагностику может осуществлять психолог-исследователь, практикующий психолог, специалист-смежник с соответствующей подготовкой
VII. Популяция	Для взрослых от 18 до 40 лет. Применяется строго индивидуально.
VIII. Характеристика времени	Чётких ограничений во времени работы с методикой нет – от 20 до 30 минут
IX. Преимущественная ситуация исследования	Для научных целей – возможна ситуация экспертизы, для практических – желательна ситуация клиента
X. Наличие параллельных тестов	Модифицированная нами процедура «Экспресс-диагностика показателей конфликтности» (ЭДИКО), Оригинальная психодиагностическая методика «Экспресс-диагностика субъективного отношения к конфликту» (ЭДИСО), методика «Уровень конфликтности» Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель,

	«Методика диагностики склонности личности к конфликтному поведению К. Н. Томаса», «Личностная агрессивность и конфликтность» Е. П. Ильин, П. А. Ковалёв
XI. Вклад соавторов	Разработка методологических принципов и концепций, на которых основан теоретический конструкт методики, управление процессом стандартизации, разработка стратегических задач создания методик принадлежит доктору психологические наук, профессору О. П. Санниковой; постановка промежуточных задач, проведение эмпирических процедур, анализ сочинений, математическую и статистическую обработку данных на всех этапах создания методики проводила аспирантка Т. Ю. Ульянова

Таблица Д.3

Мануал (описание) методики «Дифференциальная диагностика склонности к конфликтности» (ДИДИКО 2 экспертный вариант)

Система основных позиций	Характеристики методики
I. Общие сведения о методике	Оригинальная психодиагностическая методика «Дифференциальная диагностика склонности к конфликтности» (ДИДИКО 2 экспертный вариант) Авторы- разработчики Ольга Павловна Санникова, Татьяна Юрьевна Ульянова
II. Диагностическая цель	Методика диагностирует качественные показатели конфликтности (склонности к конфликтности) : 1. Психофизиологический показатель конфликтности (КПФЕ). 2. Эмоциональный показатель конфликтности (КЭМЕ). 3. Когнитивный показатель конфликтности (ККоЕ). 4. Поведенческий показатель конфликтности (КПоЕ). 5. Контрольно-регулятивный показатель конфликтности (ККРЕ). Средняя сумма баллов по всем шкалам, кроме Психофизиологического показателя показателя, образует общий показатель конфликтности (КОПЕ)– композитную оценку склонности к конфликтности: $КОПЕ = (КЭМЕ + ККоЕ + КПоЕ + ККРЕ): 4$
III. Назначение теста (область применения)	Для дифференциального анализа, для научного исследования, для практического использования
IV. Краткое описание методики	Инструкция для экспертов, 50 утверждений, бланк с дифференцированными ответами по принципу выбора

(комплектность)	одного из четырёх вариантов («безусловно, да»; «пожалуй, да»; «пожалуй, нет»; «безусловно, нет»). Результаты выражаются в баллах, максимальный балл для каждого показателя равен 40 баллов.
V. Стандартизация	<u>Стандартизация</u> проводилась на базе Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского г. Одессы. Выборка стандартизации - 204 человека (в возрасте от 23 до 35 лет), результаты проверки на надёжность, дискриминативность (тест-ретест, параллельный тест, метод деления попаллам) высокие – на 1% уровне значимости
VI. Требования к пользователю	Диагностику может осуществлять психолог-исследователь, практикующий психолог
VII. Популяция	Для взрослых от 18 до 40 лет. Применяется строго индивидуально.
VIII. Характеристика времени	Чётких ограничений во времени работы с методикой нет – от 20 до 30 минут
IX. Преимущественная ситуация исследования	Для практических, научных целей – ситуация экспертизы
X. Наличие параллельных тестов	Модифицированная нами процедура «Экспресс-диагностика показателей конфликтности» (ЭДИКО), Оригинальная психодиагностическая методика «Экспресс-диагностика субъективного отношения к конфликту» (ЭДИСО), методика «Уровень конфликтности» Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель, «Методика диагностики склонности личности к конфликтному поведению К. Н. Томаса», «Личностная агрессивность и конфликтность» Е. П. Ильин, П. А. Ковалёв
XI. Вклад соавторов	Разработка методологических принципов и концепций, на которых основан теоретический конструкт методики, управление процессом стандартизации, разработка стратегических задач создания методик принадлежит доктору психологические наук, профессору О. П. Санниковой; постановка промежуточных задач, проведение эмпирических процедур, анализ сочинений, математическую и статистическую обработку данных на всех этапах создания методики проводила аспирантка Т. Ю. Ульянова

ДОДАТОК Е

Кореляційні зв'язки між показниками конфліктності, що діагностуються різними методиками

Таблиця Е.1

Показник загального рівня конфліктності (Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель)	Показники конфліктності (за авторською методикою ДИДІКО)					
	КПф	КЕм	ККо	КПо	ККР	ЗПК
ЗРК	119*	181**	246**	176**	-125*	256**

Примітка: тут і в наступних таблицях за текстом: 1) N=274; 2) Нулі і коми опущені; 3) * - $\rho < 0,05$; ** - $\rho < 0,01$; 4) умовні позначення *якісних показників конфліктності* за оригінальною методикою ДИДІКО: КПф – психофізіологічний показник конфліктності, КЕм – емоційний показник конфліктності, ККо – когнітивний показник конфліктності, КПо – поведінковий показник конфліктності, ККР – контрольно-регулятивний показник конфліктності; ЗПК – загальний показник якісних показників конфліктності; 5) умовні позначення показника за методикою «Рівень конфліктності» (Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель): ЗРК – загальний рівень конфліктності.

Таблиця Е.2

Показники (шкали) схильності до конфліктності за процедурою ЕДІКО			Показники конфліктності за оригінальною методикою ДИДІКО					
			КПф	КЕм	ККо	КПо	ККР	ЗПК
Формально-динамічні (шкали)	1	ФДКП	149*	318**	412**	484**	-366**	482**
	2	ФДКІ	138*	291**	360**	461**	-433**	442**
	3	ФДКШ	172**	192**	328**	344**	-180**	364**
	4	ФДКУ	174**	266**	356**	292**	-387**	385**
	5	ФДКВ	198**	320**	341**	390**	-310**	446**
Якісні	6	ЯКПф		264**	287**	235**	-250**	287**

(шкали)	7	ЯКЕ		316**	301**	281**	-358**	341**
	8	ЯКК		429**	403**	394**	-477**	471**
	9	ЯКП		443**	411**	514**	-515**	516**
	10	ЯККР				-171*	371**	

Примітка: 1) умовні позначення *формально-динамічних показників конфліктності* за процедурою ЕДІКО (шкали): ФДКП – шкала потреба в конфліктності, ФДКІ– шкала ініціативність конфліктності, ФДКШ – шкала широта конфліктності, ФДКУ – шкала усталеність конфліктності, ФДКВ – шкала виразність проявів конфліктності; 2) умовні позначення *якісних показників конфліктності (шкали)*: ЯКПф – шкала психофізіологічний показник конфліктності, ЯКЕ – шкала емоційний показник конфліктності, ЯКК – шкала когнітивний показник конфліктності, ЯКП – шкала поведінковий показник конфліктності, ЯККР – шкала контрольно-регулятивний показник конфліктності.